

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ (TEFSİR)
ANABİLİM DALI**

KUR'AN'DA RİTÜELLERİN ARKA PLANI

Doktora Tezi

Mehmet EFE

Ankara-2007

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ (TEFSİR)
ANABİLİM DALI

KUR'AN'DA RİTÜELLERİN ARKA PLANI

Doktora Tezi

Mehmet EFE

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Salih AKDEMİR

Ankara-2007

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ (TEFSİR)
ANABİLİM DALI

KUR'AN'DA RİTÜELLERİN ARKA PLANI

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Salih AKDEMİR

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

Tez Sınavı Tarihi

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	I
KISALTMALAR.....	IV
ÖNSÖZ.....	V
GİRİŞ.....	1
I- Araştırmanın Konusu ve Önemi.....	1
a) Ritüel.....	2
b) Kült.....	3
c) Mitoloji.....	4
d) Sembol.....	7
e) İbadet.....	10
II- Araştırmanın Gayesi.....	13
III- Araştırmanın Metodu.....	14

BİRİNCİ BÖLÜM

SALÂT (İBADET, ÂYİN, DUA)

1) Salât kavramının anlamları.....	16
2) Kur'an'da Salât Kavramı.....	17
3) Kur'an'da salât anlamında kullanılan diğer kavramlar.....	20
a) Zikir.....	20
b) Tesbîh.....	25
4) Geçmiş ümmetlerde (Peygamberlerde) namaz	27

5) İlâhî dinlerde ibadet (Namaz, Âyin, Dua).....	30
a) Yahudilikte.....	30
b) Hıristiyanlıkta.....	33
6) Cahiliye devrinde ibadet (Salât, Âyin, Dua).....	37
7) Muhtevası yönüyle namaz ve namazın evrenselliği.....	38
a) İbadete hazırlık (Abdest).....	38
b) İbadette yönelme (Kible).....	43
c) Dua.....	49
d) Kıyam (Ayakta durma).....	51
e) Kutsal metin okuma (Kıraat).....	54
f) Rükû.....	56
g) Secde.....	59
8) İbadette (Namazda) şekil ve mânâ.....	63
9) Kur'an'da salât ve zekâtın birlikte anılması.....	66

İKİNCİ BÖLÜM

ORUÇ (SAVM)

1) Savm kavramının anlamı.....	70
2) Kur'an'da Savm kavramı.....	71
3) İlâhî dinlerde oruç.....	75
a) Yahudilikte.....	75
b) Hıristiyanlıkta.....	81
4) Cahiliye devrinde oruç.....	85

5) Orucun fonksiyonelliği ve hikmeti.....	87
---	----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HAC VE KURBAN

A- HAC.....	93
1) Hac kavramının anlamı.....	93
2) Kur'an'da Hac kavramı.....	94
3) İlâhî dinlerde Hac.....	98
a) Yahudilikte.....	98
b) Hıristiyanlıkta.....	104
4) Cahiliye döneminde Hac.....	110
5) Muhtevası yönüyle hac ve haccın fonksiyonelliği.....	125
B- KURBAN	137
1) Kurban kavramının anlamı.....	137
2) Kur'an'da kurban kavramı.....	140
3) İlâhî dinlerde kurban.....	144
a) Yahudilikte.....	144
b) Hıristiyanlıkta.....	150
4) Cahiliye döneminde kurban.....	154
5) Kurbanın fonksiyonelliği ve hikmeti.....	158
SONUÇ.....	161
BİBLİYOGRAFYA.....	165

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
Ank.	: Ankara
A.Ü.İ.F.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
a.s.	: aleyhi's-selâm
b.	: bin
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
H.z.	: Hazreti
İ.A.	: İslam Ansiklopedisi
İst.	: İstanbul
md.	: Maddesi
M.E.B.	: Milli Eğitim Bakanlığı
Neşr.	: Neşriyat
r.a.	: radıyallâhu anh
s.	: Sayfa
sav	: sallâllâhu aleyhi ve sellem
sy.	: Sayı
T.D.V.	: Türkiye Diyanet Vakfı
terc.	: Tercüme eden
Thk.	: Tahkik
trsz.	: Tarihsiz
v.	: Vefat
vd.	: ve devamı
Yay.	: Yayınları
y.y.	: Yer yok

ÖNSÖZ

Tarih boyunca her dönemde insanoğlunun hayatında din var olmuştur. Dinlerin belli inanç esasları ve bu esasları canlı tutan ibadetleri olagelmıştır. İslam dini kendinden önceki İlâhî mirası reddetmemiştir. Bilakis Kur'an'daki çeşitli pasajlarda "Lâilâhe illallah" ilkesi çerçevesinde İlâhî geleneğin devamı olduğunu her fırsatta vurgulamıştır. Kur'an şu çağrışı yapmıştır: "*(Resûlüm!) de ki: Ey ehl-i kitap! Sizinle bizim aramızda müşterek olan bir söze geliniz: Allah'tan başkasına tapmayalım; O'na hiçbir şeyi eş tutmayalım ve Allah'ı bırakıp da kimimiz kimimizi ilâhlaştırmayalım. Eğer onlar yine yüz çevirirlerse, işte o zaman: Şahit olun ki biz müslümanlarız! deyiniz.*" (Al-i İmran 3/64)

Çalışmamızda Kur'an'daki ritüellerin, İslam öncesi cahiliye dönemi ve ilâhî dinlerdeki uygulama ve yansımalarını tesbit etmeye çalıştık. Ritüelleri salât, zekat, oruç, hac ve kurbanla sınırlı tuttuk. Çalışmamız ibadetlerin yapılışı ve fikhî yönünden ziyade, fonksiyonelliği ve tarihî arka planını konu edindiği için, İslamî literatürdeki "İbâdât-ı mersûme" yerine, ritüel kavramını tercih ettik.

Giriş bölümünde araştırmamızla ilgili temel kavramlar ele alınmıştır. Birinci bölümde salât (namaz) kavramı, muhtevası yönüyle cahiliye döneminde ve ilâhî dinlerdeki uygulamaları irdelenmiştir. Kur'an'da birçok ayette zekat, salât kavramıyla birlikte zikredildiği için aynı bölüm içerisinde yer verilmiştir. İkinci bölümde, savm (oruç) kavramının yahudilik ve hristiyanlıktaki uygulamaları ve

fonksiyonelliği incelenmiştir. Üçüncü bölümde, hac ve kurban ritüelleri yine aynı yaklaşımla ele alınmıştır.

Çalışmam esnasında her türlü yardımı esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Salih Akdemir'e ve çalışmanın ilk safhalarındaki katkılarından dolayı Prof. Dr. Ömer Özsoy'a teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca doktora tez çalışmasının izlenmesinde komite üyeleri olarak yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Halis Albayrak ve Prof. Dr. İbrahim Sarıçam'a şükranlarımı sunuyorum.

GİRİŞ

I) Araştırmanın Konusu ve Önemi

Çalışmamızda ibadetlerin nasıl ve ne şekilde yapılacağı diğer bir ifadeyle fikhî hükümlerinden ziyade, tarihi arka planı ve işlevsel arka planı üzerinde duracağız. İbadet yerine ritüel kavramı bu yüzden tercih edilmiştir. Ritüellerin yaşayan ilahî dinler olarak Yahudilik ve Hıristiyanlıktaki uygulamalarını ve Kur'an'ın indiği dönemde cahiliye toplumundaki algılama ve uygulamalarını tesbit etmeye çalışacağız.

Konumuzu temel ibadetler olması sebebiyle salât, zekat, oruç, hac ve kurban ritüelleriyle sınırlandıracağız. Kur'an'da kullanılan ibadet kavramı bunları içermekle birlikte anlam alanı daha da geniştir; Allah'a imandan, O'nun iradesine uygun her türlü ahlaki doğru davranışa -salih amel- kadar bütün iradi eylemler ibadettir. Amel-i Salih (doğru davranış), günlük yaşamın bütün alanlarında gerçekleşebilir. Önemli olan, bireyin tek tek davranışları değil, bir bütün olarak seçtiği hayat tarzının niteliğidir. Ritüeller bunu sağladığı ölçüde gerçek işlevlerini yerine getirmiş olurlar. Aksi takdirde ibadet lezzetinden yoksun borç ödeme anlayışıyla yerine getirilen ibadetlerin bir değeri olmayacağı açıktır. Genel olarak ibadetlerini yerine getiren Müslümanların bu anlayıştan yoksun olduklarını müşahade etmemiz bu çalışmayı önemli kılmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de Şuayb (a.s.)'a hitaben kavmi: *“Ey Şuayb! Babalarımızın taptıklarını (putları), yahut mallarımız hususunda dilediğimizi yapmayı terk etmemizi sana namazın mı emrediyor? Dediler...”*¹ Bu mesajı bir başka açıdan okuduğumuzda namazın bunu emretmesi gerektiğini ve Şuayb (a.s.)'ın sadece namaz kılmadığını, namazı sebebiyle bir mü'min duruşu sergilediğini düşünebiliriz. Dolayısıyla namazı bir tavır alma bir duruş olarak algıyorsak, mü'minin yaşamını buna göre dizayn etmesi gerektiğini, bütün yapıp etmelerinde bu mü'min duruşunu sergilemesi gerektiğini söyleyebiliriz. *“Sana Kitap'tan vahyolunanı oku, namazı kıl; zira namaz çirkin ve kötü şeylerden alıkor...”*² ayetiyle de bu ifade edilmiştir.

Kur'an'da geçmiş peygamberler ve ümmetlerine de namaz, zekat, oruç, hac ve kurban ibadetlerinin emredildiğini müşahade etmekteyiz. Dolayısıyla Yahudi ve Hıristiyanların da dolaylı olarak (bazı pasajlarda doğrudan, Bakara 2/83 gibi) bu emrin muhatapları olduklarını görmekteyiz. Çalışmamızda Kur'an'daki ifadelerin, Yahudi ve Hıristiyan kutsal kitaplarındaki ve onların günümüzdeki uygulamalarında olan benzerlikleri, farklılıkları ve bunların sebeplerini tesbit etmeye çalışacağız.

Bu başlık altında konuyla ilgisi olduğunu tesbit ettiğimiz ritüel, kült, mitoloji, sembol ve ibadet gibi temel kavramların açıklanmasını gerekli görüyoruz.

a) Ritüel

Ritüel (rit), Latince bir kelimedir ve ibadetleri ifade etmede kullanılan teknik bir terimdir. Ritüel kavramıyla genellikle seremonik ayin ve ibadetler

¹ Hûd, 11/87.

² Ankebût, 29/45.

kastedilmektedir. Bilhassa bu kavram; ‘ibadet esnasındaki düzen; sözlerle, jestlerle ve hareketlerle dini ayinin icrası, yani dini ayin, merasim ve ayin kitabı, adet edinilmiş’ gibi anlamları içermektedir³

Sözlü ifadeler gibi ritüeller de aktörün bir başkasıyla ilişkileri hakkında açıkça veya imalı şeyler söyleyen davranışsal eylemlerdir. Ritüeller eskiden beri var olagelen normlar uyarınca, toplumun yaşamındaki önemli bazı olayları anmak ve açıklamak için belki bilinçli olarak düzenlenmiştir. Bununla birlikte, nisbeten basit eylemlerden oluşan ritüeller de anlam taşır (bir askerin selamı veya bir şöförün dönmek için işaret vermesi gibi). Hatta, aslında tamamen araçsal gayelerin yönlendirdiği eylemler bile (mesela bir hendek kazmak) nasıl icra edildiklerine bağlı olarak, anlamlı rollere sahip olabilirler. Dolayısıyla ritüeli tamamen müstakil bir davranış olmaktan ziyade, analitik bir davranış boyutu olarak tarif etmek daha yerinde gibi gözükmektedir. Ritüel sembolik anlamlıdır ve bu iletişimsel görevi yerine getirmek için genelde formel normlara uyum sağlar ve kendisine işlenmiş, seremonileştirilmiş nitelik verecek kadar ağırlıklı biçimde oluşturulmuştur.⁴

b) Kült

Kült, Latince cultus kelimesinden gelmektedir. Bir ilâha saygı, itina, kurallı ibadet gibi anlamlara gelmektedir.⁵ Kült kavramı; tapınım, özellikle doğüstü olduğu tasarımlanan kişiler, objeler veya onların sembolik temsilcileriyle ilişki kurmayı

³ Gündüz, Şinasi, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi yay., Ank. 1998, s. 322; Özkan, Ali Rafet, *Dinlerde Kurban Kültü*, Akçağ Yay., Ank. 2003, s. 17.

⁴ Çiftçi, Adil- Wuthnow, Robert J.- Berger, P. L., *Din ve Modernlik*, Ankara Okulu Yay., Ank. 2002, s. 103.

⁵ Wahrung, Gerhard, *Deutsches Wörterbuch*, Mosaik Verlag, München 1989, s. 800.

içeren geleneksel ritüeller topluluğu anlamına gelmektedir. Bir kült belirli bir tanrısallık veya sosyal grup ile birleştirilmiş düşünceler, etkinlikler ve uygulamalar koleksiyonunu içerir.⁶

Kült (Almanca: Kult, Fransızca: Culte, İngilizce: Cult) yüce ve kutsal olarak bilinen varlıklara karşı gösterilen saygı, onlara tapınıştır. Bu saygı ve tapınış, duayı, kurbanı, belli ritleri gerektirmektedir. Tapınaklar, toplantı evleri, kutsal olarak bilinen alanlar, tepeler, mağaralar, nehirler kült yeri olarak kullanılır. Kült için bayram ve tören vakitleri gibi belli zamanlar seçilmektedir.⁷

c) Mitoloji

Mit kavramı Yunanca mythos, Fransızca myte kelimesinden olup, anlamı; söz, (parola) nutuk, başlangıçlar zamanında cereyan etmiş olanı anlatmak, kahramanlar ve efsaneler devrinin hikayesi olarak tanımlanmaktadır.⁸

Belirli bir uygarlığa ya da dinsel geleneğe özgü inançları, uygulamaları, kurumları ya da doğa olaylarını açıklamak amacıyla görünüşte gerçekten yaşanmış olayları aktaran, ama özellikle ayin ve törenlerle bağlantılı, çoğunlukla kökeni belli olmayan ve en azından kısmen geleneğe dayanan söylenceler toplamıdır. Sigmund Freud, simgesel iletişimin yalnızca kültürel tarihe değil, insan ruhunun işleyişine de

⁶ Erginer, Gürbüz, Kurban Kurbanın Kökenleri ve Anadolu'da Kanlı Kurban Ritüelleri, Yapı Kredi Yay., İst. 1997, s. 41.

⁷ Örnek, Sedat Veis, *Etnoloji Sözlüğü*, Ank. Üniv. Basımevi, Ank. 1971, s. 148-149.

⁸ Eliade, Mircea, *Le Sacre et Le Profane*, Gallimard 1965, s. 82.

bağlı olduğunu ileri sürmüştür. Böylece Freud tarihselliği aşan biyolojik bir insan kavramı ortaya atmış ve söylenceleri bastırılmış düşüncelerin anlatımı olarak yorumlamıştır.

Carl Jung, ‘kollektif bilinçdışı’ ile ondan türeyen ve genellikle söylencelerle kodlanan arketipler kuramıyla tarihselliği aşan ruhbilimsel yaklaşımı getirmiştir. Alman ilahiyatçısı Rudolf Otto ve dinler tarihçisi Mircea Eliade gibi bazı araştırmacılar, söylencelerin bilinçdışı kategorilere indirgenemeyen, bütünüyle dinsel olgular olarak anlaşılması gerektiğini ileri sürdüler. Ayin okulu olarak anılan çevreye bağlı araştırmacılar ise her söylencenin kendisine karşılık düşen bir ayinin açıklaması olarak işlev gördüğünü savundular.

Söylenceler ile âyinler arasında bir bağlantı olduğu gerçekten yadsınamaz, ama hangisinin önce geldiği de belirlenemez. Belirli bir söylenceyle bağlantılı olmayan hiçbir âyin yoktur, ama tamamlayıcı âyinleri bulunmayan söylenceler vardır. Gerçeğin ve bilginin taşıyıcısı sayılan söylencelerin evreni denetlemeye ya da insan eylemlerini etkin kılmaya yardımcı oldukları düşünülür. Mitolojiler çeşitli kategorilerde incelenir. Kozmogoni mitleri; dünyanın yaratılışını açıklar, etyoloji mitleri; varlıkların ve eşyanın menşeyini açıklar, eskatologya mitleri; gelecekle ve dünyanın sonu ile ilgili mitlerdir, ahlak mitleri; bunlar hemen hemen bütün toplumlarda vardır, iyi ile kötü, melekler ve şeytanla ilgili mitlerdir.⁹

⁹ *Meydan Larousse*, “*Mit md.*”, Meydan Yay., İst. 1972, VIII, 843-844; Ayrıca bkz. *Ana Britannica*, “*Mit md.*”, (I-XXII), Ana Yay., İst 1986-1990, XVI, 148; Kılıç, Sadık, *Mitoloji Kitab-ı Mukaddes ve Kur’an-ı Kerim*, Nil Yay., İzmir 1993, s. 1-66.

Eski Yakındoğu'nun bıraktığı çeşitli mitolojik malzemenin incelenmesiyle işlevsel açıdan, mitos türleri şu şekilde de sınıflandırılabilir: Ritüel mitosları, orijin (etyoloji) mitosları, kült mitosları, prestij mitosları, eskatalogya mitosları.¹⁰

Ritüel Mitosları: Ritüelin yalnızca eylemlerden oluşmadığı bilinmektedir. Eylemlere, sihirsiz etkileri ritüelin asal parçasını oluşturan sözler, şarkılar ve afsunlar eşlik etmektedir. Başka bir deyişle, ritüel, Yunanlılar'ın *dromenôn* (dram) olarak adlandırdıkları söylenen sözler bölümünden, yani mitos (mit) bölümünden oluşmaktadır. Ritüelde mitos, oynanmakta olan oyunun öyküsünü anlatır, belli bir durumu betimler; ne var ki bu öykü, izleyici kitlesini eğlendirmek için söylenen sözler değildir; öykü, sözlerle bir güç, bir erk yaratılması için söylenmiştir.

Orijin (Etyoloji) Mitosları: Bazı bilginler onu en eski mitos türü olarak kabul etmişlerdir. Nedenbilimsel mitos olarak da adlandırılır. İşlevsel açıdan, bir göreneğin, bir adın ya da bir nesnenin nasıl doğduğunun imgesel bir açıklamasını sunmaktadır. Örneğin Sümerler'in '*Enlil ile Kazma*' mitosunu bu en değerli tarım aracının bir Tanrı'nın etkinliğiyle nasıl doğduğunu açıklamaya çalışan bir öyküdür. Etyolojik mitosun bir başka örneği, Ya'kub'un bir doğüstü varlıkla çatışmasını anlatan İbrani mitosunda,¹¹ İsrail oğullarının eski bir yiyecek tabusunun konulma nedeninin öyküsü vardır.

¹⁰ Hooke, Samuel Henry, Ortadoğu Mitolojisi, (çev. Alâeddin Şenel), İmge Kitabevi, Ank. 1993, s. 9.

¹¹ Kitab-ı Mukaddes, (Eski ve Yeni Ahit), İstanbul, 1969, Tekvin, 32/22-32.

Diğer bir ifadeyle mitosların işlevi, insanlara başka yollarla dile getirilemeyecek, anlatılamayacak şeyleri, imgeleri kullanarak, simgesel terimlerle anlatmaktır. İşte burada mitos, simgeciliğin bir uzantısı olarak görünür.¹²

d) Sembol

Sembol (Latince “Symbolum, Symbolos”; Fransızca “Symbole”; İngilizce “Symbol), remiz, alem, misal, timsal ve alâmet karşılığında kullanılan, duyu organlarıyla idraki imkansız herhangi bir şeyi, tabii bir münasebet yoluyla hatıra getiren veya belirten her türlü müşahhas şey yahut işarettir.¹³ Sembolle ilgili antropologlar, filozoflar, ilahiyatçılar, sanat tarihçileri, edebiyat eleştirmenleri çok çeşitli tanımlar yapmışlardır. Bu tanımlamalardan bir kısmını şöyle sıralayabiliriz:

İnsan düşüncesinde görünemeyen bazı şeyleri, onunla ilişkisi nisbetinde görülebilir bir şekilde tasvir eden şeylere sembol denir.¹⁴

Hazır olmayan veya idraki imkansız bulunan herhangi birşeyi, tabii bir şekilde zihne davet eden şahsî alâmetlere sembol denildiği gibi, aslî amellere, inançların ilkelerine ve dinî kanunlara da sembol denilmiştir.¹⁵

¹² Hooke, S. H., a.g.e., s. 10-15.

¹³ Firth, Raymond William, *Symbols Public and Private*, London, 1973, s. 47; Kardaş, Rıza, *Türk Ansiklopedisi*, (I-XXXIII) M.E. Basımevi, Ank 1980, XXVIII, 417; *Yeni Türk Ansiklopedisi*, (I-XII), “Sembol md.”, Ötüken Neşr., İst 1985, IX, 3495.

¹⁴ Benton, William, *Encyclopedia Britannica* (I-XXIII), “Symbol” Chicago-London 1965, XXI, 701-702.

¹⁵ Çankı, Mustafa Namık, *Büyük Felsefe Lugatı*, (I-III), “Sembol md.”, İst 1958, III, 227.

Sembol, şüphesiz bir kültür ortamında belli bir duygu, eylem veya tutumu gösteren bir unsur, deyim, sistem, nesne veya bir ferttir. Sembol bilinen bir şekil ile, onun sembolleştirdiği nesne arasında tabîî ve itibarî olmayan benzetmeye dayanan bir tekabül fikrini gerekli kılar. Bir başka deyişle sembol, bir nesneye veya ruhî unsura eklenen hissedilir bir tasavvurdur.¹⁶

Duygularla algılanamayan şeyleri, algılanabilir bir hale getiren somut şeylere veya işaretlere sembol denir.¹⁷ Sembol açıklanamazın ifade biçimidir.¹⁸ Gustav Mensching'e göre, her şey sembol olabilir; ama hiçbir şey kendiliğinden sembol olamaz. Sembol, bir insanın yahut bir cemiyetin tesis ettiği bir şeydir. Her sembolün iki unsuru vardır ki, onlardan biri; sembolleştirilen veya sembol olarak kabul edilen madde, ötekisi de bu maddenin temsil ettiği manevî hakikattir. Bu iki unsurun işbirliğinden dolayı ortaya çıkan sembol, hayatın her sahasına ait olabilir. Mensching, her sembolün dile getirdiği bir hakikatin olduğunu söyleyerek, sembolün temsil ettiği hakikat ile karıştırılmaması gerektiğini ısrarla belirtmektedir.¹⁹ Şayet buna dikkat edilmezse, sembol kendi mahiyetini kaybeder ve dile getirdiği gerçek hakikat gizlenmiş olur.²⁰

¹⁶ Kardaş, Rıza, *Türk Ansiklopedisi*, "Sembol md.", XXVIII, 417.

¹⁷ Temren, Belkıs, *Tasavvuf Düşüncesinde Demokrasi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ank. 1995, s. 88.

¹⁸ Kılıç, Sadık, *İslâm'da Sembolik Dil*, İnsan Yay., İst. 1995, s. 56.

¹⁹ Schimmel, Annemarie, "*Dinde Sembolün Fonksiyonu Nedir?*", *A.Ü.İ.F. Dergisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ank. 1954, C. III, sy. 3-4, s. 68.

²⁰ Atasağun, Galip, *İlâhî Dinlerde (Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm'da) Dinî Semboller*, Sebat Ofset Matbaacılık, Konya 2002, s. 5.

Psikolog Allwohn'a göre, sembolün aslını mistik dünya görüşü oluşturur. Sembol, kutsal bir hakikati maddî bir surette temsil etmekten uzak kalır; onunla ifade ettiği hakikat arasında akıl ile idrak edilemeyen gayr-ı mantıkî bir ilişki vardır. hakîki sembol, görülen bir surette görülmeyen bir hakikate işaret ederek, ruhun derinliğine, şuur altındaki sahalara kadar tesirler bırakıp, bir çok fikir ve duyguları uyandıracak kadar kuvvetlidir. Sembolde kutsal bir hakikat mevcut olduğundan, sembol, kutsal olanın iki tarafını; heybet ve korku uyandıran, celâl ile hayranlık ve zevk bahşeden cemâli ihtiva eder.²¹

Din alanı, soyut gerçekliklerin en fazla dile getirildiği alandır. Mü'minin, varlığına ve yüceliğine inanıp bağlandığı Allah, görülen ve doğrudan algılanan bir gerçekliğe sahip değildir. Dua ve ibadet Allah'la kurulan bir ilişki, O'nun varlığı ve yüceliği hakkında bilgi ve şuur kazanmadır. Bir insan, lider ve otorite olarak kabul edip kendisine bağlandığı ve her bakımdan itaat ettiği bir diğer insan karşısında, kendisini alçaltan ve onu da yücelten birtakım söz, hareket ve davranışlarla ilişkisini ortaya koyar. İnanan insan da kendisini görmediği ve kendisine yaklaşmadığı Allah karşısında duygu ve düşüncelerini ifade etmek ister.²² Dolayısıyla diğer dinlerde olduğu gibi, İslâm'daki bazı ibadetler de, insan-Allah ilişkisini dile getiren sembolik jestler ve bunlara eşlik eden sözlü formülleri ihtiva etmektedir.

²¹ Schimmel, Annemarie, *a.g.m.*, s. 70.

²² Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, T.D.V. Yay. Ank. 1996, s. 237.

e) İbadet

İbadet kelimesi Arapça ‘abede- ya’budu’ kökünden, boyun eğmek, itaat etmek, alçalmak, kulluk etmek anlamlarına gelir. Bu kelime abede ve teabbede şekliyle Allah’tan başkası için kullanılmaz.²³

Arapça gibi Sami diller ailesinden olan İbranice’de ibadet anlamında ‘avd’ kökünden çalışmak, hizmet etmek anlamındaki avodah (avodah elohim: Allah’a ibadet)²⁴ teriminin kullanılması kelimenin kökeni açısından dikkat çekicidir.

İbadetin çeşitli tanımları yapılmıştır. “Kişinin nefsi istekleri hilafına, Rabbini tazim için yapmış olduğu davranışlara denir.”²⁵ “İnsanın ruhen ve bedenlen, açık ve gizli bütün mevcudiyetiyle yalnız Allah’a yaptığı şuurlu bir taat ve yakınlıktır.”²⁶ “Allah’a karşı kulluk ve bağlılığı sözler ve hareketlerle ifade etmektir. İbadet, Allah’a hem şükran borcunu ödemek, hem de bağlılığı ve sevgiyi göstermek amacını güden tutum ve davranışlardır.”²⁷ İbadet ve ubûdiyet kavramlarında umum husus ilişkisi vardır. Ubûdiyet tezellülü, yani yetersizlik acz ve eksikliği açığa vurmakta olup, ibadet ubûdiyetten daha belîğdir. Çünkü ibadet tezellülün son noktasıdır. Ona

²³ İbn Fâris, *Mu’cemu Mekâyisi’l-Luga*, IV, 205-207; Ayrıca bkz. İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, Beyrut 1956. III, 270-278.

²⁴ Sinanoğlu, Mustafa, *İ.A.*, “*İbadet md.*”, T.D.V., İst. 1999, XIX, 234.

²⁵ Cürçânî, Seyyid Şerîf, *Kitâbut-Ta’rîfât, Dâru’l-Fikr*, Beyrut, 1998, s.97.

²⁶ Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur’an Dili*, Eser Neşr., İst. 1973, (I-IX) c. I, s. 96.

²⁷ Pazarlı, Osman, *Din Psikolojisi*, Remzi kitabevi, İst. 1968, s. 169.

ancak en üstün vasıfların sahibi Allah layıktır.”²⁸ “ibadet dini bir takım saiklerle kişinin, yüce yaratıcıya yönelmesi, sevgi, saygı ve bağlılık ifade eden tutum ve davranışlarda bulunmasıdır.”²⁹

İbadet kavramı dilimizde ‘tapınma’ anlamındaki şekli ibadetlere (ritüel) indirgenmiş bir anlamda kullanılmaktadır. Kur’an’da kullanılan ibadet kavramı bunları içermekle birlikte anlam alanı daha da genişir; Allah’a imandan, O’nun iradesine uygun her türlü ahlaki doğru davranışa -salih amel- kadar bütün iradi eylemler ibadettir. Amel-i Sâlih (doğru davranış), günlük yaşamın bütün alanlarında (siyasî, hukukî, iktisadî, askerî vb.) gerçekleşebilir. Kur’an’da sözü edilen kulluk, günlük hayatta ritüellere de belli bir zaman ayırmaktan ibaret değildir. Önemli olan, bireyin tek tek davranışları değil, bir bütün olarak seçtiği hayat tarzının niteliğidir. İnsanın yaratılışından gelen çift kutupluluk, onun iki zıt yönde iki farklı yaşam sürmesine imkan vermektedir. Kişi, yapacağı tercih sonucunda kendisini, ya yeryüzünde insan onuruna yaraşır bir hayatı oluşturma / sürdürme (ıslah) yolunda, ya da tam tersi bir yolda (ifsad) bulacaktır. İnsanın kulluğunu gerçekleştirme sürecinde, şekli ibadetlerin yalnızca işlevsel rolleri vardır. “*Sana Kitap’tan vahyolunanı oku, namazı kıl; zira namaz çirkin ve kötü şeylerden alıkor...*”³⁰

İbadetlerde dinin kişiselliği ve vicdaniliği kadar, toplumsallığı da içkindir. Öte yandan, genel olarak bilindiğinin aksine, ibadetlerin özü, biçimlerinde değil,

²⁸ el-İsfehânî, Râgıp, el-Müfredât fî Garîbi’l-Kur’an, Beyrut ts., s. 319.

²⁹ Şentürk, Habil, Psikoloji Açısından Hz. Peygamberin İbadet Hayatı, Bahar Yay., İst. ts., s. 29.

³⁰ Ankebût 29/45.

bireysel ve toplumsal boyutlarıyla, insanın kendine yabancılaşmasını ve toplumdan kopmasını (anomi) önleme amacıyla gizlidir.³¹ Nitekim tarih içerisinde ibadet biçimleri toplumdan topluma değişiklik gösterebilmiştir. “*Biz, her ümmete, uygulamakta oldukları bir ibadet tarzı gösterdik...*”³²

İnsanlar yüceltme, sevgi, sığınma, korku, acziyet, dünyevi menfaat elde etme, zarar ve sıkıntılardan kaçınma ve kurtuluşa erme gibi duygu ve etkenlerle başlangıçtan beri yüce bir varlığa veya çeşitli varlıklara inanmış ve inandıklarına uygun bazı söz ve davranışlarla kulluklarının gereğini yerine getirmiş yani ibadet edegelmiştir.³³ Dua, mücerret manada düşünüldüğünde, istek ve dilekleri Yüce Varlığa duyurmanın en mükemmel vasıtasıdır. Kul, yaratanından dileklerini, dilinin döndüğü, aklının yattığı her türlü vesveseden uzak tuttuğu nisbette arzularına kavuşacağı inancını taşır. Böyle düşünüldüğü takdirde dua bir ihtiyaç olarak karşımıza çıkar. İbadet ise bir vazifedir. Allah’ın kullarından istediği kulluk görevini, tayin edilmiş zamanlarda yerine getirmektir. Bunda bir nevi mevburiyet olup, isteğe bağlı değildir. Allah’a karşı kulluk görevi ancak ibadetlerle yerine getirilir.³⁴

Yapılan araştırmalar, insanlığın dinî tecrübesinde en yaygın ibadet şeklinin bir yüce varlığa veya çeşitli varlıklara dünyevî veya uhrevî gayelerle dua edip yalvarmak olduğunu ortaya koymuştur. Duanın şekli ferdin mensup olduğu dine göre istenildiği veya ihtiyaç hissedildiğinde tekrar edilen birkaç kelimedenden ibaret

³¹ Bakara 2/177, 215; ayrıca bkz. Özsoy, Ömer, - Güler, İlhami, Konularına Göre Kur’an, Fecr Yay., Ank. 1996, s. 351.

³² Hac 22/67.

³³ Sinanoğlu, Mustafa, *İ.A.*, “*İbadet md.*”, T.D.V., İst. 1999, XIX, 234.

³⁴ Soysaldı, H. Mehmet, Kur’an’da Dua, Şûle Yay., İst. 2005, s. 69.

olabileceği gibi, belirli mekan ve zamanlarla irtibatlandırılmış dini âyinler tarzında genişliğe ve yoğunluğa da sahip olabilmektedir. Gerek ilkel kabile dinlerinde gerekse semavî olan ve olmayan gelişmiş dinlerde Yüce Tanrı'ya ta'zimi ve şükri ifade etmek veya tanrıların gazabından kurtulmak için kurban ve takdîme sunmak ibadetle ilgili uygulamalarda en önemlilerinden birini oluşturmaktadır. Kurban ve takdîmelerle topluca icra edilmesi gereken âyinler mabed ihtiyacını ortaya çıkarmış, bu şekilde mahallî şartlara ve dinlerin yapısına göre mimarileri değişen mabedler yapılmıştır. Belirli ibadetler mabede bağlı kılınmış ve bazı dinlerde mabedde ibadet teşvik edilmiştir. Yılın belli ay ve günlerinde oruç tutulması veya bir kısım yiyeceklere karşı perhiz uygulanması, bazı mekanların ve bölgelerin kutsal sayılarak ziyaret edilmesi de dini hayatı şekillendiren önemli ibadetler arasında yer almıştır.³⁵

Dinlerin hemen hepsinde ritüellerin olması, ibadet şekillerinin olması dinlerin kaynağının aynılığına işaret etmektedir. Şekiller farklı da olsa temelde yüce bir varlığa duyulan tapınma ihtiyacı ve saygı duyma vardır.

II- Araştırmanın Gayesi

Salât, zekât, oruç, hac ve kurban ritüellerinin tarihî arka planı bağlamında Kur'an'da da işaret edildiği şekliyle ilâhî dinlerden Yahudilik ve Hıristiyanlık kutsal kitaplarında ve günümüz ibadet uygulamalarındaki bezerlikler ve farklılıklar tesbit edilecek. Bir de ritüellerin nedensel ortak noktaları bulunup ortaya çıkarılacak ve

³⁵ Sinanoğlu, Mustafa, *İ.A.*, “*İbadet md.*”, T.D.V., İst. 1999, XIX, 234.

mevcut uygulanan ibadetlerde asıl olan gayenin örtüşüp örtüşmediği gözlemlenecektir.

Ritüellerin işlevsel arka planı, Kur'an'ın inanç ve ibadet anlayışı ve hayata bakışı (öngördüğü mü'min yaşam şekli) içindeki yeri çerçevesinde incelenecek. Başka bir ifadeyle Kur'an'ın bütünlüğü çerçevesinde³⁶ kurguladığı yaşam şekli, Amel-i Salih kavramıyla ifade edilen genel ibadet anlayışı içinde ritüellere yüklediği anlam ve içerik temel soruşturma alanımız olacaktır.

III- Araştırmanın Metodu

Tezimiz Kur'an merkezli bir araştırma olduğu için, öncelikli kaynağımız Kur'an metni olacaktır. Ayetlerin Türkçe karşılıkları verilirken, Salih Akdemir'in "Son Çağrı Kur'an" adlı meâli ile komisyon tarafından hazırlanan, Türkiye Diyanet Vakfı'nın "Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâl"i tercih edilecektir.³⁷ Kur'an-ı Kerim'den tesbit edilen ayetler çerçevesinde, tefsir ve hadis kaynaklarına müracaat edilecektir. Kaynakların orjinallerine ulaşmak temel hedefimiz olmakla birlikte, bu mümkün olmadığında Türkçe tercümelerinden de faydalanılacaktır. Çalışmamız bir yönüyle tarihî arka plan çalışması olduğu için başvuracağımız eserler içinde klasik tarih kaynakları ve dinler tarihi kaynakları da olacaktır. Yine Kitab-ı Mukaddes de

³⁶ Kurânî bütünlük içindeki inceleme üç çerçevede ele alınmalıdır: Bunlar, âyet çerçevesi, siyâk-sibâk çerçevesi ve Kur'ân'ın bütünlüğü çerçevesidir.

bkz. Albayrak, Halis, Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine, Şûle Yay., İst. 1998, s. 43-56.

³⁷ Adı geçen meâller, mütercimlerinin metnin anlamını yansıtmadaki titizlikleri, Türkçe dil kurallarına uygunluğu ve dildeki akıcılığı sebebiyle tercih edilmiştir.

başvuru kaynaklarımızdan olacaktır. Ayrıca İslam'da ibadet ve İlahî dinlerde ibadet konularında yapılan müstakil çalışmalar da gözden geçirilecektir.

Kur'an'da zikredilen salât, zekât, oruç, hac ve kurban ibadetleri / ritüelleri çalışmamızda üç ana bölümde incelenecektir. Birinci bölümde salât ve zekât ritüelleri ele alınacaktır. Aynı bölüm içinde zekât kavramı salâtle ilgisi yönüyle ele alındığı için sadece sembolik boyutuyla ele alınacaktır. Kur'an-ı Kerim'de bir çok ayette zekâtın salâtle birlikte zikredilmesi bizi böyle bir yaklaşımla konuyu ele almaya sevketmiştir. İkinci bölümde oruç kavramı tarihsel arka plan ve hikmet boyutuyla ele alınacaktır. Kur'an'daki, "...oruç sizden öncekilere farz kılınmış olduğu gibi size de farz kılındı..."³⁸ ayetinden hareketle, Kitab-ı Mukaddes'teki oruçla ilgili pasajlar ve İlahî dinlerdeki mevcut uygulamaları tesbit edilecektir. Üçüncü bölümde hac ve kurban konusu (Kurban ritüelinin hacle ilgisi olduğu için) birlikte ele alınacaktır. Yine konumuzla ilgisi bakımından hac ve kurban, ritüellerin yoğun olduğu bir ibadettir.

Bütün bölümlerde ritüellerin tarihî ve işlevsel arka plan incelemesinin eleştirel bir bakış açısıyla ele alınması hedeflenmektedir. Ritüellerin birebir aynıyla olmasa da anlam ve muhtevası yönüyle ortak noktalarının bulunması mülahazasıyla Kur'an'ın evrensel mesajına uygun bir söylem geliştirilmesi düşünülmüştür.

³⁸ Bakara, 2/283.

I. BÖLÜM: SALÂT (İBADET, ÂYİN, DUA)

1) SALÂT KAVRAMININ ANLAMLARI

Salât kelimesi “*saleve*” (salâ) kökünden türemiş olup, sırtın ortası ve hayvanın kuyruk sokumu anlamına gelir. “*Sallâ-yusallî*” fiili, “*salât*” isminden türemiş olup, sözlükte dua etmek, yalvarmak anlamını ifade eder.³⁹ Dinî bir terim olarak *Salât*, tekbir ile başlayıp, selam ile tamamlanan belirli rükün, secde ve sözlerden oluşan ve belirli vakitte eda edilen bir ibadet olarak tanımlanmaktadır.⁴⁰

Salât kelimesinin, *namaz kılmak* dışında başka anlamları da vardır: Salât kelimesinin aslî manası dua olup, istiğfâr, bağışlanma dileme, Allah’ın elçisine güzel övgü, içinde rükû ve secde bulunan ibadet ve Allah’ın rahmeti anlamlarına gelmektedir. İbn-i Esîr demiştir ki; namazın bazı bölümlerinde dua olduğu için salât ismi verilmiştir. Râğıb İsfehânî demiştir ki; namaza içeriği sebebiyle bu isim verilmiştir.⁴¹ Ayrıca, namaz anlamına gelen salât kelimesi ile dua kelimesi, Kur’an-ı

³⁹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, Dâru’l-Küttübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1993, II, 35.

⁴⁰ Cürçânî, Seyyid Şerîf, Ta’rîfât, 1998, s. 96.

⁴¹ Zebidî, Tâcu’l-Arûs, XIX, 606-608; Ayrıca bkz. Wensink, A.J., *İ.A. “Salât md”*, M.E.B., I-XIII, İst. 1977-1986, X, 112.

Kerim’de zaman zaman birbirinin yerine olduğu gibi aynı zamanda iki anlama birlikte kullanılmışlardır.⁴²

Salât, dua kavramıyla iç içedir. Bu anlamda *Salât*, insanın Rabb önünde muhtaç bir şekilde dua etmesidir. Dua ise kendisiyle bir insan veya grubun, sözlü veya zihinsel olarak tanrı ile iletişimini sağlayan bir vasıtaadır. Yalvarma, şefaata, ta’zim ve tapınma duanın türleri arasındadır. Dua, kutsal sözdür ve bu söz insan ile tanrı arasında iletişim kurma aracıdır.⁴³

Halîl b. Ahmed (ö.150),”*salât*” ın, ateş, odun anlamında “*Salâ*” dan geldiğini belirtmektedir. En eski Arapça sözlük olan *Kitâbu’l-Ayn*’da Halîl b. Ahmed, Yahudilerin salavâtının, onların kiliseleri olduğunu, Rasul’ün Müslümanlara Salâtının, onlar için hayır dua etmesi, Allah’ın Nebî ve iyi kullarına Salâtının iyi övgü ve iyi anma anlamında, meleklerin Salâtının istiğfâr, insanların ölümlere Salâtının ise dua olduğunu söylemektedir⁴⁴

2) KUR’AN’DA SALÂT KAVRAMI

Salât, Kur’an’da hem isim, hem de fiil formunda bulunmaktadır. Fiil formunda, isim formuna nazaran daha az bulunmaktadır. *Salâ* Kur’an’da türevleri (3 yerde mazi, 4 yerde muzari, 4 yerde emir, bir yerde nehy-i hazır) ile birlikte 13 yerde

⁴² bkz. En’âm, 6/56; Furkan, 15/68; Tevbe, 8/84; İsrâ, 17/110; Ahzab, 33/43,56; Cin, 72/18.

⁴³ Sharpe, Eric J., *Dinler Tarihinde 50 Anahtar Kavram*, (çev. Ahmet Güç), Arasta Yay., Bursa 2000, s. 19-20.

⁴⁴ Halil b. Ahmed, *Kitabu’l-Ayn*, Beyrut trz., s. 228.

geçmektedir. Bunlardan 4'ü Mekkî surelerde, 8'i Medenî surelerde yer almaktadır. Bu kullanımlarında kök hem dua etmek hem de namaz kılmak anlamlarına gelmektedir. Kökün Salât formu, Kur'an'da 83 kere geçmektedir. Bunlardan 30'u Mekkî, 53'ü Medenî surelerde bulunmaktadır. Salât kelimesi 26 ayette *zekât* kelimesiyle birlikte geçmektedir. Çoğul şeklinde bulunanların sayısı 5'tir, birisi dışında hepsi Medenî ayetlerde geçmektedir. Salât kelimesi, Kur'an'da 67 yerde müfred, 5 yerde *salavât* şeklinde çoğul olarak geçmektedir.⁴⁵

Kur'an-ı Kerim'den, hemen bütün ilahi dinlerde namaz ibadetinin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Adem, Nuh ve İbrahim'den sonra namazı terk eden nesillerin geleceği,⁴⁶ Hz. Zekeriya'nın namaz kıldığı, Hz. İsa'nın beşikteki mucizevî konuşmasında namaz vecibesine atıfta bulunduğu,⁴⁷ Hz. İbrahim'in yanı sıra Lût, İshak ve Ya'kub'a namaz emrinin vahyedildiği, Hz. İsmail'in halkına / ailesine namazı emrettiği, Hz. Lokman'ın oğluna namazı hakkıyla kılmasını öğütlediği,⁴⁸ Hz. İbrahim'in namazı yalnız Allah rızası için kıldığını söylediği, kendisini ve neslini namazı dosdoğru kılan kullarından eylemesi için Allah'a dua ettiği, Hz. Musa'ya, Allah'ı anmak üzere namaz kılmasının emredildiği⁴⁹ ifade edilmekte, Allah'ın İsrailoğulları'ndan yerine getirme sözü aldığı görevler arasında namazın da yer aldığı

⁴⁵ Abdalbâkî, M. Fuâd, el-Mu'cemu'l-Müfehres, s.413-414

⁴⁶ Meryem, 19/58-59.

⁴⁷ Âl-i İmrân, 3/39; Meryem, 19/31.

⁴⁸ Enbiyâ, 21/73; Meryem, 19/55; Lokman, 31/17.

⁴⁹ En'âm, 6/162; İbrahim, 14/40; Tâhâ, 20/14.

görülmektedir. Yine Ashab-ı Kehf kıssası anlatılırken, mescid kelimesinin zikredilmesinden, o dönemde namaz ibadetinin var olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁰

Namazda yönelme (kıble), ayakta durma (kıyam), kutsal metin okuma (kıraat), rükû ve secde vardır. Ayrıca namazın her rek'atında okunması gereken Fâtiha suresi başta olmak üzere namazın bütününde dua hakimdir. Muhtevası yönüyle namaz, -ileride teferruatıyla işleneceği üzere- evrensel bir ibadettir.

“İbrahim ve İsmail’e: Tavaf edenler, ibadete kapananlar, rükû ve secde edenler için evimi temiz tutun, diye emretmiştik.”⁵¹

Yine Kur’ân-ı Kerim’de yahudilerin ibadet yeri olarak havralar anlamında “salavât” kelimesi geçmektedir. Hıristiyanların ibadet yeri olarak da manastır ve kiliseler anlamında “savâmi” ve “biye” kelimeleri geçmektedir. Kur’ân bu ibadet yerlerini “Allah’ın isminin çokça anıldığı yerler” olarak ifade etmektedir.⁵² Buraları dilimize namaz diye çevrilen salât ana ibadetinin yapıldığı yerler olarak düşünülebilir. Dinlere göre ibadet yerleri ve yönelinecek yön değişebileceği gibi ibadetin bizzat şekli de değişiklik gösterebilir. *“Biz, her ümmete, uygulamakta oldukları bir ibadet tarzı gösterdik...”⁵³* Bu ibadetlerdeki ritüeller, Kur’an’da diğer peygamberlere de emredilen “salât” a muhteva yönüyle; kıble, abdest, kıyam, kutsal

⁵⁰ Bakara, 2/83; Mâide, 5/12; Kehf, 18/21.

⁵¹ Bakara 2/125.

⁵² Taberî, Câmiu'l-Beyân, (I-XXV), (Tahkîk: Dr. Abdullah et-Türkî) Dâru Âlemi'l-Kütüb, Suud, 2003, XXIV, 582-586. (Hac 22/40).

⁵³ Hac 22/67; ayrıca bkz. Özsoy, Ömer, - Güler, İlhami, Konularına Göre Kur’an, Fecr yay., Ank. 1996, s. 351.

metin okuma, rükû, secde ve tapınmanın en yaygın şekliyle dua formlarını içermesi bakımından benzemektedir. Bütün bunlar aynı zamanda *Salât*'ın evrensel bir ibadet olduğunun göstergesidir. Ayrıca şirk sebebiyle ortaya çıkan bozulmanın en başta ibadeti de şeklen ve rûhen etkileyeceği unutulmamalıdır. Örneğin 325'teki İznik konsilinde Hz. İsa'nın yaratılmış olduğunu savunan Aryüsçüler'e karşı, İsa'nın tanrılığını, Baba'nın oğlu olarak onunla aynı cevherden geldiğini ileri sürenlerin görüşü kabul edildikten sonra Hıristiyanlar'ın ibadetleri, İsa anısına, İsa odaklı dizayn edilmiştir.⁵⁴

Diğer taraftan Kur'ân, Cahiliye araplarının Beyt'de (Kâbe'de) el çırparak ve ıslık çalarak yaptıkları tapınmayı da "*Salât*" olarak isimlendirmiştir.⁵⁵

3) KUR'AN'DA SALÂT ANLAMINDA KULLANILAN DİĞER KAVRAMLAR

a) Zikir

Kur'an'da Salât kavramının anlam sahasında yer alan kelimelerden biri "zikir" kelimesi olup, sözlükte bir şeyi unutmama, hatırdan tutma ve anmak gibi anlamlara gelmektedir.⁵⁶ Kur'an'da Zikir kelimesi, genel olarak dua, tesbih, Kur'an,

⁵⁴ Tümer, Günay- Küçük, Abdurrahman, Dinler Tarihi, Ocak Yay., Ank. 1988, s. 156.

⁵⁵ Enfâl 8/35; Hac, 22/67.

⁵⁶İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, IV, 310; Hançerlioğlu, Orhan, *İnanç Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İst. 1975, s. 713.

Kur'an okuma, Allah'ı övme, hamd ve şükür anlamına gelmektedir.⁵⁷ Kur'an'da türevleri ile birlikte 277 yerde geçmektedir⁵⁸. Medenî ayetlerde de geçmekle birlikte daha ziyade Mekkî ayetlerde bulunmaktadır.

Zikir kavramının Kur'an-ı Kerim'deki çeşitli anlamları ve ilgili ayetleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

1) Allah'ın adını anmak, zikretmek: *“Andolsun ki, Resûlullah, sizin için, Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı umanlar ve Allah'ı çok zikredenler için güzel bir örnektir.”*⁵⁹

*“Onlar, ayakta dururken, otururken, yanları üzerine yatarken (her vakit) Allah'ı anarlar, göklerin ve yerin yaratılışı hakkında derin derin düşünürler (ve şöyle derler:) Rabbimiz! Sen bunu boşuna yaratmadın....”*⁶⁰ Bu ayetlerdeki zikir, Allah'a dua etmek, ibadet etmek, yalvarmak, O'nu hep hatırdta tutmak anlamındadır.

2) Öğüt almak, öğüt vermek: *“Kendilerine öğüt verildiği vakit öğüt almazlar.”*⁶¹ *“Bu Kur'an, ancak âlemler için bir öğüttür.”*⁶² Allah öğüt verendir. Kullar ise öğüt almaları gerektir.

⁵⁷ İsfehânî, Râgıp, el-Müfredât, s. 259.

⁵⁸ Abdalbâkî, Muhammed Fuâd, Mu'cemu'l-Mufehres, s. 270-275.

⁵⁹ Ahzâb, 33/21.

⁶⁰ Âl-i İmrân, 3/191; bkz. A'lâ, 87/15; Nisâ, 4/103.

⁶¹ Sâffât, 37/13.

⁶² Sâd, 38/87; bkz. Kamer, 54/17; Müddessir, 74/55; Abese, 80/11-12.

3) Anlamak, akletmek, ibret almak, düşünmek: “Kavmi onunla tartışmaya girişti. Onlara dedi ki: Beni doğru yola iletmişken, Allah hakkında benimle tartışıyor musunuz?.... Hâla ibret almıyor musunuz?”⁶³

“Rabbinden sana indirilenin hak olduğunu bilen kimse, (inkâr eden) kör kimse gibi olur mu? (Fakat bunu) ancak akıl sahipleri anlar.”⁶⁴

“İnsan düşünmez mi ki, daha önce o hiçbir şey olmadığı halde biz kendisini yaratmışızdır.”⁶⁵ Bu ayetlerde istenen, insanın düşünmesi, aklını işletmesi, Allah'ın hikmetlerini fahmetmesidir. İşte bunun adı zikirdir. Bu ayetlerde salt Allah'ın adını terennüm değil, tefekkür mahiyetinde, yaratılışın sırrını kavrama türünde Allah'ı düşünüş zikir sözcüğü ile ifadelendirilmiş olmaktadır.

4) Allah Teâlâ'yı hatırdâ tutup, şükretmek: “Bir zamanlar Musa, kavmine şöyle demişti: Ey kavmim! Allah'ın size (lütfeettiği) nimetini hatırlayın; zira O, içinizden peygamberler çıkardı ve sizi hükümdarlar kıldı. Âlemlerde hiçbir kimseye vermediğini size verdi.”⁶⁶

“Ey insanlar! Allah'ın size olan nimetini hatırlayın; Allah'tan başka size gökten ve yerden rızık verecek bir yaratıcı var mı? O'ndan başka tanrı yoktur. Nasıl

⁶³ En'âm, 6/80.

⁶⁴ Ra'd, 13/19.

⁶⁵ Meryem, 19/67; bkz. Zümer, 39/9; Mü'min, 40/58.

⁶⁶ Mâide, 5/20.

*oluyor da (tevhidden küfre) çevriliyorsunuz!”*⁶⁷ Bu ayetlerde Allah’ın insana ne kadar lütufda bulunduğu hatırlatılıyor, O’nun keremini, ihsanını hiç bir zaman aklından çıkarmaması gerektiği telkin ve ihtar ediliyor. Bu, bir başa kakma olmayıp, Allah’ın azametini hatırlayıp, şükretmekten ibarettir.

5) Peygamberlere gönderilen Kitaplar: Zikir kelimesi bazı ayetlerde, Tevrat ve Kur’an anlamında kullanılmıştır. “*Andolsun Zikir'den sonra Zebur'da da: ‘Yeryüzüne iyi kullarım vâris olacaktır’ diye yazmıştık.*”⁶⁸ Bu ayetteki zikir kelimesi Tevrat anlamında kullanılmıştır.

*“Dediler ki: ‘Ey kendisine Kur'an indirilen (Muhammed)! Sen mutlaka bir mecnunsun!’ ” “Kur'an'ı kesinlikle biz indirdik; elbette onu yine biz koruyacağız.”*⁶⁹ Bu iki ayette Kur’an, zikir kelimesiyle ifade edilmiştir. Yine aynı şekilde Kur’an’da, Ehl-i Kitap için ‘*ehlü’z-zikr*’ ifadesi geçmektedir.⁷⁰

6) Hayvan keserken Allah’ın adını anmak (Besmele çekmek): “*Üzerine Allah'ın adı anılmadan kesilen hayvanlardan yemeyin. Kuşkusuz, bu büyük günahdır. Gerçekten şeytanlar dostlarına, sizinle mücadele etmeleri için telkinde bulunurlar. Eğer onlara uyarsanız şüphesiz siz de Allah'a ortak koşanlar olursunuz.*”⁷¹

⁶⁷ Fâtır, 35/3; bkz. Âl-i İmrân, 3/103; Ahzâb, 33/9.

⁶⁸ Enbiyâ, 21/105; bkz. Maide, 5/13; A’râf, 7/69.

⁶⁹ Hicr, 15/6-9.

⁷⁰ Nahl, 16/43; Enbiyâ, 21/7.

⁷¹ En’âm, 6/121; bkz. Maide, 5/4; Hac, 22/28.

7) İbadet ve dua anlamında: Kur'an'da namaz ibadeti, belli ritüelleriyle Allah'ı anmanın en özel şekli olarak bizzat zikir kavramıyla ifade edilmiştir. “*Ey iman edenler! Cuma günü namaza çağırıldığı (ezan okunduğu) zaman, hemen Allah'ı anmaya koşun ve alış verişi bırakın. Eğer bilmiş olsanız, elbette bu, sizin için daha hayırlıdır.*”⁷² Ayet-i Kerime’de, mü’minlerin namaz ibadetine icabet etmeleri, ‘*Allah'ı anmaya koşun*’ diye, zikir kavramıyla ifade buyurulmuştur. “*Allah'ın mecidlerinde O'nun adının anılmasına engel olan ve onların harap olmasına çalışandan daha zalim kim vardır!*”⁷³ bu ayette ibadet anlamında kullanılmıştır. Diğer bazı ayetlerde⁷⁴ namaz gibi ibadetlere ve Allah'a benzer şekilde dua etmeye zikir denmiştir. Namaz gerçek anlamda bir zikirdir. Bunun gibi Allah'ı her türlü anış, O'na yakınlaşmak için yapılan çabalar zikir kavramıyla ifade edilmiştir.

Kur'an'da zikir kelimesi ve türevleri her ne kadar Kur'an'da farklı anlamlarda kullanılıyorsa da, esasen zikredilen bütün ayetlerde, ‘*Allah'ı anmayı, hatırda tutmayı, şükretmeyi*’ ifade ettiğini müşahade etmekteyiz. Belli aralıklarla kılınan (muhtevasında Kur'an tilâvetini içeren) namazın da, ‘*en büyük zikir olarak*’⁷⁵ ifade edildiği ve dolayısıyla Allah'ın, her an mü'minin gündeminde olmasını sağlaması yönüyle, Allah'ı anmanın en önemli şekli olduğunu görmekteyiz.

⁷² Cum'a, 62/9.

⁷³ Bakara, 2/114.

⁷⁴ Bakara, 2/114, 203, 239; Mâide, 5/91; A'raf, 7/55, 56; Tâhâ, 20/14, 34; Hac, 22/40; Nûr, 24/37; Cum'a, 62/9; Münâfikûn, 63/9.

⁷⁵ Ankebût, 29/45. Ayet, günaha götüren isteklerin baskısından kurtulmanın ve ruh yüceliğine erişmenin en sağlam yolunu göstermektedir. Şüphesiz bu, en geniş manada “Allah'ı anmak” tır. Kur'an tilaveti ve namaz, bunun en başta gelen şekilleridir. Gerçekten, Kur'an'ın manalarını düşünenler için, Kur'an tilaveti, daha önce farkına varılmayan bir çok mananın açığa çıkmasını sağlar; kişiyi ulvî bir aleme götürür.

b) Tesbîh

Kur'an'da salât kavramıyla irtibatı bulunan kelimelerden biri de tesbîh kelimesidir. Tesbîh kelimesi “*sbh*” kökünden türemiş olup, yüzmek ve suya dalmak anlamına gelmektedir.⁷⁶ Kur'an'da türevleri ile birlikte 92 ayette geçmektedir.⁷⁷ Bu kullanımlara baktığımız zaman Tesbîh kelimesi ve türevlerinin daha çok Mekkî ayetlerde geçmekte olduğu görülmektedir. Kur'an'da tesbîh kavramının geçtiği ayetleri işaret ettiği anlam itibariyle; namaz vakitlerine işaret eden pasajlar, geçmiş peygamberlere hitap eden pasajlar, Diğer varlıkların tesbihlerini işaret eden pasajlar olmak üzere üç ana grupta ele alabiliriz.

Tesbih kavramı, Kur'an'daki bazı ayetlerde beş vakit namaza işaret eder mahiyette geçmektedir. “*O halde onların söylediklerine sabret ve güneşin doğuşundan önce de, batışından önce de Rabbini hamd ederek tesbîh et. Gecenin bir kısmında ve secdelerin ardından da onu tesbîh et.*”⁷⁸ Bu iki ayetin birincisinde sabah, öğle ve ikinci namazlarının vakitlerine; bir sonraki 40. ayette ise, akşam ve yatsı namazlarının vakitlerine işaret edilmektedir. Bir diğer ayette tesbîh kavramıyla sabah, akşam ve yatsı namazlarına işaret edilmiştir. “*O halde, onların söylediklerine*

⁷⁶ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, II, 470.

⁷⁷ Abdalbaki, M. Fuad, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, s. 339-340.

⁷⁸ Kâf, 50/39-40; bkz. İnsan, 76/25-26.

sabret ve güneşin doğuşundan ve batışından önce Rabbini hamd ile tesbîh et. Gece vakitlerinde ve gündüzün uçlarında da tesbîh et ki hoşnut olasın.”⁷⁹

Bazı ayetlerde geçmiş peygamberlere hitaben geçmektedir. “*Zekeriyya: Rabbim! (Oğlum olacağına dair) bana bir alâmet göster, dedi. Allah buyurdu ki: Senin için alâmet, insanlara, üç gün, işaretten başka söz söylememendir. Ayrıca Rabbini çok an, sabah akşam tesbîh et.*”⁸⁰ Yine Kur’an’da, kuşlar ve tesbîh eden dağların Davud (a.s.)’in emrine verildiği⁸¹, Yunus (a.s.) için, Allah’ı tesbîh edenlerden olmasaydı, tekrar dirilecekleri güne kadar onun (balığın) karnında kalacağı⁸², haber verilmektedir.

Kur’an’da diğer varlıkların tesbihinden bahsedilmektedir. Bu bağlamda, yedi kat gök ve yer ve bunların arasında bulunan her şeyin Allah’ı tesbih ettiği⁸³, saf saf uçan kuşların⁸⁴, gök gürültüsünün Allah’ı hamd ile tesbih ettiği⁸⁵ vurgulanmaktadır.

Diğer varlıkların tesbihini ilahî takdire, yaratılış gayelerine uygun davranmaları şeklinde algılıyoruz. Ancak Alûsî gibi bazı müfessirler, diğer varlıkların kavlen Allah’ı tesbih ettiği kanaatindedirler. “Rasulullah’ın elinde taşların

⁷⁹ Tâhâ, 20/130; bkz. Tûr, 52/48-49.

⁸⁰ Al-i İmrân, 3/41.

⁸¹ Enbiyâ, 21/79.

⁸² Sâffât, 37/143-144.

⁸³ İsrâ, 17/44.

⁸⁴ Nûr, 24/41, (Bu ayette tesbîhle birlikte salât kelimesi de geçmektedir.)

⁸⁵ Ra’d, 13/3.

tesbihinin duyulması” gibi pek çok hadisi delil göstermektedirler. Sûfiyyeden Muhyiddin Arabî de bu kanaattedir.⁸⁶ Diğer taraftan insanın tesbihi de, kişinin davranış ve uygulamalarıyla ilâhî takdire, fitrata, yaratılış amacına uygun hareket etmesi, uyum ve dengenin dışına çıkmamasıdır. Esasen Kur’an’da bazı ayetlerde tesbih kavramıyla ifade edilen salât da bunu sağlaması yönüyle önemlidir.

4) GEÇMİŞ ÜMMETLERDE VE PEYGAMBERLERDE SALÂT

İslam’ın temel kaynaklarında, salât ibadetinin daha önceki peygamberler ve ümmetlerinde de uygulandığı görülmektedir.⁸⁷ İlahi dinlerden üç büyük dinin atası olan Hz. İbrahim’in: “*Rabbim beni ve çocuklarımı namaz kılanlardan eyle!*”⁸⁸ diye dua ettiği Kur’an-ı Kerim’de bildirilmektedir. Başka bir ayette İbrahim (a.s.) için: “*Bana hiçbir şeyi ortak koşma; tavaf edenler, orada kıyama duranlar, rükû edenler ve secdeye varanlar için evimi temiz tut, diye İbrahim’i Kâbe’nin yanına yerleştirmiştik.*”⁸⁹ buyurulmaktadır. Bu ayette Hz. İbrahim’in kıyam rükû ve secde rükünlerini ihtiva eden salat ibadetini yerine getirdiğine işaret edilmektedir.

Meryem suresinde Zekeriya, Yakup, Yahya, Meryem, İsa, İbrahim, Musa, İsmail, İdris (a.s.)⁹⁰ anıldıktan sonra: “*İşte bunlar, Allah’ın kendilerine nimetler verdiği peygamberlerin, Adem’in soyundan, Nuh ile birlikte (gemide)*

⁸⁶ Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, Hak Dini Kur’an Dili, Eser Neşr., İst.1973, V, 3180, 3181.

⁸⁷ Kaya, Osman, Kur’an’a Göre Dinlerarası Diyalog, İlahiyat, Ank. 2005, s. 239.

⁸⁸ İbrahim 14/40.

⁸⁹ Hac 22/26

⁹⁰ Meryem, 19/2-6-7-16-34-41-51-54-56.

taşıdıklarımızdan, İbrahim ve İsrail'in (Yakup'un) soyundan doğruya ulaştırdığımız ve seçkin kıldığımız kimselerdendir. Onlara çok Merhametli olan Allah'ın ayetleri okunduğunda ağlayarak secdeye kapanırlardı. Nihayet onların peşinden öyle bir nesil geldi ki, bunlar namazı bıraktılar; nefislerinin arzularına uydular. Bu yüzden ileride sapıklıklarının cezasını çekecekler.”⁹¹

Diğer peygamberler gibi Şuayb ve Lokman (a.s.)'in da namaz kıldıklarını Kur'an'da görmekteyiz. Lokman (a.s.)'in oğluna nasihatlerinde: *“Yavrum! Namazı kıl, iyiliği anlat, kötülüğü engelle. Başına gelenlere göğüs ger! Bunlar, kuşkusuz, yapılması gereken işlerdendir.”⁹²*

“Dediler ki: Ey Şuayb! Babalarımızın taptıklarını (putları), yahut mallarımız hususunda dilediğimizi yapmayı terketmemizi sana namazın mı emrediyor? Oysa sen yumuşak huylu ve çok akıllısın!”⁹³ Burada ki Salât kavramı ile ilgili iki görüş bulunmaktadır. İlki, bundan maksat Hz. Şuayb'ın dini ve imanıdır. Çünkü namaz, dinin göstergesidir. Böylelikle namaz, dinden kinaye olarak kullanılmıştır. İkincisi bildiğimiz ibadet anlamında namaz kastedilmiştir. Rivayet edildiğine göre Hz. Şuayb çok namaz kıları. Kavmi, onu namaz kılariken gördüğünde, ona gülerlerdi. Dolayısıyla *“bunu sana namazın mı emrediyor”* diyerek onunla alay etmişlerdir⁹⁴. Başka bir ifade ile namazın, ayetteki söylenenleri emretmesi gerekir, Şuayb (a.s.)'in yapmak istediği *'ıslâh'* in, kıldığı namazla uyumu zımnen vurgulanmış olmaktadır.

⁹¹ Meryem, 19/58-59.

⁹² Lokman 31/17.

⁹³ Hûd, 11/87

⁹⁴ Razi, Fahrettin, *Tefsîru'l-Kebîr*, XVIII, 43-44.

Aksi takdirde namaz, aslolan işlevini, fonksiyonelliğini, ruhunu yitirmiş olur, geriye de işlevsiz, içi boşaltılmış, ruhsuz, sadece yatıp kalmaktan ibaret, Allah'ın hoşnut olmayacağı bir ibadet kalır.

Hz. Peygamber'den nakledilen bir rivayete göre, Hz. Süleyman bir dua esnasında, Mescid-i Aksa'ya yalnızca namaz kılmak için gelen kimselerin bağışlanarak analarından doğduğu gün gibi günahsız yurtlarına döndürülmelerini istemişti.⁹⁵

Yukarıda zikredilen ayetlerde görüldüğü gibi Müslümanlara farz olan namazın, muhteva yönüyle daha önceki ümmetlere ve peygamberlere de emredildiği anlaşılmaktadır. Buna göre İslam, namaz ibadetinin -müsteşriklerin sandığının aksine- içinde dua, kutsal metin okuma, kıyam rükû ve secdeyi ihtiva etmesi yönüyle, önceden beri uygulanan bir ibadet şekli olduğunu kabul etmektedir.⁹⁶ İnanç hususunda dinin birliğini savunan İslam, salât ibadetinin de daha önceki peygamberler ve ümmetler tarafından, anlam ve içerik yönüyle uygulandığını savunmaktadır.⁹⁷ Burada geçmiş peygamberlerde ve ümmetlerinde uygulanan salâtı aynıyla değil de, muhteva yönüyle, ana ibadet, tapınma olması yönüyle uygulandığını düşünmekteyiz. Çünkü İslam'daki namaz ibadetinin bütününde hakim olan dua hali, namaz esnasında okunması zorunlu olan kutsal metin, Allah'a saygı ve

⁹⁵ İbn Mâce, İkâmetu's-Salât, I, 451-452; Ahmed b. Hanbel, VI, 120,122.

⁹⁶ Kaya, Osman, Kur'an'a Göre Dinlerarası Diyalog, s. 241.

⁹⁷ Bakara, 2/136; Âl-i İmrân, 3/19,84-85; Rûm, 30/30 vd.

ta'zimi ifade eden kıyam, rükû ve secde ritüelleri onların ibadetlerinde de mevcuttur. Bu durum salât ibadetinin ne kadar köklü olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Diğer taraftan ibadette yönelme ameliyesi evrensel olmakla birlikte, yönelinecek istikamet de zamanla değişebileceği Kur'an ayetlerinden anlaşılmaktadır.⁹⁸ Yine Kur'an'da, salt doğuya veya batıya yönelmenin asıl iyilik olmadığı, dolayısıyla hangi sâiklerle yönelindiğinin önemli olduğu⁹⁹ vurgulanmaktadır.

5) İLÂHÎ DİNLERDE İBADET (NAMAZ, ÂYİN, DUA)

a) Yahudilikte

Yahudilik'te ibadetler günlük, haftalık ve yıllık olarak, ferdî veya cemaat halinde icra edilir. İbadete başlamadan önce takdis edilmiş suya eli daldırarak veya bileğe kadar yıkayarak, ibadete hazırlık için bir nevî abdest alınır. Ayrıca gerekli durumlarda vücudu tamamen suya daldırmak veya yıkanmak suretiyle gusledilir. Günlük ibadet ferdî yahut Mabed'de cemaat halinde, sabah, öğleden sonra ve güneş battıktan sonra dua etmekten ibarettir. Tanrı'nın huzurunda başın örtülmesi gerektiği için diğer vakitlerden farklı olarak sabah duasında "dua atkısı" örtülmekte, ayrıca sol pazuya ve alna Tevrat'ın Çıkış ve Tensiye bölümlerinden bazı kısımların yazılı bulunduğu muska şeklinde "dua kayışı" takılmaktadır.

⁹⁸ Bakara, 2/144-150.

⁹⁹ Bakara, 2/177.

Dua sırasında doğu tarafına Kudüs'e dönülür, ayaklar bitişik olarak ayakta durulur, eller semaya doğru uzatılır, baş öne doğru eğik vaziyette huşû içinde Tanrı'ya yakarılır. Dua eden kişi şükür ve tazim esnasında rükûya varır ve dua okuyarak kalkar, üç adım geri giderek sağa sola eğilir.¹⁰⁰

Yahudilik'te günlük ibadetin başlıca özelliği "tefillah" tır. Tefillah'ın özü niyazdır, fakat şimdi "Amidah" Kıyam olarak bilinmektedir ve Amidah ondokuz duadan ibarettir. Bu dualardan ilk üçü Allah'a senayı, on üçü insanların ihtiyaçları için Allah'a yalvarışlarla, İsrail'in yeniden eski ihtişamına kavuşması için yapılan duaları, son üç dua ise, Allah'a şükür için yapılan duaları ihtiva eder.¹⁰¹ Esas dua ayakta yapılır. Diğer dualar sırasında dize gelme, secde, vücudu sallama ritüelleri görülmektedir.¹⁰² İbadet esnasında dini metinler haham tarafından makamla okunur, bu sırada yarım rükû şeklinde hareketler göze çarpar.¹⁰³

Bu şekliyle Yahudilerin günlük ibadeti, Müslümanların namaz ibadetine benzemektedir. Bu benzerlikleri Mittwoch şöyle sıralamaktadır: Namazdaki başlangıç tekbirini, Yahudi 'tefillah'ının takdislerine benzetmiştir. Müslümanlıkta namaz ayakta kılınır. Mittwoch, bu hususta, Yahudi 'tefillah'ına "Amidah" denildiğini hatırlatır. Sonra rükû gelir, bu el avuçlarının dizlerin hizasına gelinceye

¹⁰⁰ Tümer, Günay- Küçük, Abdurrahman, Dinler Tarihi, Ank.1988, s. 132-133; Ayrıca bkz. Sinanoğlu, Mustafa, *İ.A.*, "İbadet md." T.D.V., İst. 1999, XIX, 239.

¹⁰¹ Epstein, Isidore, Judaism, Penguin Boks, London, 1960, s. 162.

¹⁰² Örs, Hayrullah, Musa ve Yahudilik, Remzi Kitabevi, 4. Baskı, İst. 2000, s. 406.

¹⁰³ Tümer- Küçük, *a.g.e.*, s. 133.

kadar gövdenin eğilmesinden ibaret olup, Yahudilerin “keria” sına benzer. Yine secde benzeri formun da Yahudi ibadetlerinde olduğunu belirtir.¹⁰⁴

Haftalık Şabat ibadeti, sinagogda (havra) on üç yaşına girmiş en az on kişinin bulunması ile icra edilir. Sinagogun en önemli özelliği, Kudüs’e bakan duvarda mihraba benzer fonksiyona sahip özel bir mekanda Tevrat rulolarının yer almasıdır. Sinagogda ibadet edenlerin oturması için sıra ve sandalyeler bulunur. Gelenekte ibadet erkeklere has bir dini faaliyet kabul edildiği için kadınlar başları örtülü olarak ayrı bir bölümde otururlar. Sinagogda yapılan ibadetin en önemli anı Tevrat rulolarının bohça içerisinden çıkarılıp okunmasıdır. Bu esnada başın bir takkeyle örtülmesi gerekmektedir. Tevrat bir yılda hatmedilecek şekilde belli kurallara göre okunur. Şabat gününde dindar bir Yahudi hiçbir iş yapmaz, bu ibadet cumartesi akşamı “havdala” (ayrılma) diye adlandırılan bir başka törenle sona erer.¹⁰⁵

İlahi dinlerden üç büyük dinin atası olan Hz. İbrahim’in: “*Rabbim beni ve çocuklarımı namaz kılanlardan eyle!*”¹⁰⁶ diye dua ettiği Kur’an-ı Kerim’de bildirilmektedir. Kitab-ı Mukaddes’te secde kavramının geçtiği pasajlardan Yahudilerde salat ibadetinin mevcut olduğunu söyleyebiliriz. “*Ve sabahleyin erken kalktılar, ve Rabbin önünde secde kıldılar ve dönüp Ramaya evlerine geldiler...*”¹⁰⁷ “*Ben de onu Rabbe armağan ettim yaşayacağı bütün günlerce Allah’a armağan*

¹⁰⁴ Wensinck, A. J., *İ.A.*, “*Salât md.*”, M.E.B., I-XIII, İst. 1977-1986, X, 112.

¹⁰⁵ Tümer- Küçük, *Dinler Tarihi*, s.132-133; bkz. Sinanoğlu, Mustafa, *İ.A.*, “*İbadet md.*” T.D.V., İst. 1999, XIX, 239.

¹⁰⁶ İbrahim, 14/40.

¹⁰⁷ K. Mukaddes, I. Samuel, 1/19.

edilmiştir. Ve orada Rabbe secde kıldı.”¹⁰⁸ Kur’an-ı Kerimde geçen bazı ayetlerde namaz en önemli rüknü olan secde kavramıyla ifade edilmiştir. “Sabah akşam Rabbinin ismini yâdet. Gecenin bir kısmında O'na secde et; gecenin uzun bir bölümünde de O'nu tesbih et.”¹⁰⁹ “Hayır! Ona uyma! Allah'a secde et ve (yalnızca O'na) yaklaş!”¹¹⁰ Hadis-i Şerifte şöyle buyurulmuştur: “Kulun, Rabbine en yakın olduğu hali, secdedeki halidir.”¹¹¹

Netice olarak yahudilerin kutsal metinlerinde ve mevcut ibadetlerinde gördüğümüz kıyam, kutsal metin okuma, dua, rükû ve secdeyi andıran uygulamalar, onların salâtle ilgilerini gösteren önemli ipuçlarıdır.

b) Hıristiyanlıkta

Hıristiyanlık başlangıçta Yahudiliğin bir mezhebi gibi sayılmış, ilk Hıristiyanlar, Yahudi mabed ve ibadetlerine devam etmişler, fakat bu yeni cemaate katılmak, sadece İsa Mesih adına vaftiz olmakla mümkün görülmüştür.¹¹² Bu ilk yahudi hıristiyanlar, diğer hıristiyanlardan farklı özelliklere sahiptiler. Bunlar Hıristiyanlığı Yahudiler arasında yaymayı gaye edinmişlerdi; bu dinin yahudilerin dışında yayılmasını istemiyorlardı. Bu sebeple Yahudi dini geleneğinden bazı şeyleri

¹⁰⁸ I. Samuel, 1/28.

¹⁰⁹ İnsan, 76/25-26.

¹¹⁰ Alak, 96/19

¹¹¹ Müslim, Salât, 215.

¹¹² Sinanoğlu, Mustafa, İ.A., “İbadet md.” T.D.V., İst. 1999, XIX, 239.

bu yeni dinle birlikte yürütüyorlardı. Yahudi geleneğinden muhafaza ettikleri ilkelerin başında da tevhid inancı geliyordu.¹¹³

Hıristiyanlar arasındaki ilk ihtilaflara giderek yenileri eklendi. Kostantin, bu ihtilafları gidermek için 325'te İznik'te bir konsil topladı. Hıristiyan inançları, bu konsilde tartışıldı. İmparator Kostantin'in desteğiyle, Hz. İsa'nın tanrılığını reddedip onun yaratılmış olduğunu savunan Aryüsçülere karşı, İsa'nın tanrılığını savunan Pavlus geleneğine tabi olanlar hakimiyet sağladılar. Önce Ebionitlerin yaşattığı tevhid, Hz. İsa'nın sadece peygamber olması, sünnet, bir çeşit abdest- gusül gibi inanç ve gelenekler IV. Yüzyıldan sonra artık görünmez oldu.¹¹⁴

Müslüman bakış açısına göre Hıristiyanlar, Tanrı'yı "İsa'laştırmıştır"; çünkü İsa'dan beri Tanrı-İnsan'dan bağımsız olarak Tanrı'yı düşünmek veya O'na ibadet etmek mümkün olmamıştır; ve Tanrı'yı Hıristiyanlığın düşüncesinden farklı olarak düşünen kimse Tanrı'yı bilmemekle suçlanmıştır. İsa'dan bağımsız Tanrı'ya ibadet etmek –veya İsa'nın Tanrı olmadığını iddia etmek- İsa'nın ve dolayısıyla Tanrı'nın düşmanı olmakla bir tutulmuştur. Kısacası, Müslümanların düşündüğü gibi Hıristiyanlar, kendilerinden evvel gelen tüm dinleri inkar etmek suretiyle ve belli bir İlâhî Tezahür'e ibadeti mutlaklaştırarak bir anlamda Tanrı'ya ibadeti müsadere etmişlerdir. Buna karşılık İslam, insanlığın son dönemine ait işlerde münhasıran

¹¹³ Tümer- Küçük, Dinler Tarihi, s. 141.

¹¹⁴ Tümer- Küçük, a.g.e., s. 141; Challaye, Felicien, Dinler Tarihi, (terc. Samih Tiryakioğlu), İst. 1960, s. 205-206.

kendi hakkı olduğunu iddia etse de Hıristiyanlık öncesi monoteist (Tevhidî) ibadet biçimlerinin geçerliliğini kabul eder.¹¹⁵

Hıristiyanlığa göre İsa'nın çarmıha gerilmesi ve diriltilmesinin ardından Hıristiyanlık Yahudilik'ten tamamen kopmuş, İsa'nın havâfîleriyle son yemeğinin anısına düzenlenen Evharistiya âyini Hıristiyanları Yahudilerden ayıran temel ibadet olmuştur.¹¹⁶

Hıristiyanlar'da günlük, haftalık ve yıllık olmak üzere üç çeşit ibadet vardır. Hıristiyanların kutsal kitabında, Hz. İsa'nın ibadet hususunda tavsiye ettiği dini uygulamada bir açıklık olmamakla birlikte dua konusunda telkinleri bulunmaktadır.¹¹⁷ Günlük ibadet, önceleri günde yedi defa iken, sonradan sabah-akşam olmak üzere ikiye indirilmiştir. Kilise toplu ibadetleri ferdi ibadetten üstün gördüğü için, mecburi olmasa da, sabah ve akşam ibadeti papaz nezaretinde kilisede yapılır. Bu ibadetler esnasında İncil'den pasajlar okunur, ilahiler söylenir. İncil ayakta dinlenilir, diğer metinler oturarak takip edilir. Dualar diz çökerek ve yerlere kapanarak yapılır.¹¹⁸ Haftalık ibadet, Pazar günü sabah- akşam olmak üzere iki vakitte yapılır. Hıristiyanlıkta Pazar gününe, Hz. İsa'nın diriliş günü kabul edildiği için önem verilir. Pazar ibadetinde "Evharistiya" (ekmek- şarap âyini) ile İsa'nın manevi vücuduna iştirak edilmiş olunacağına inanılır. Günlük ibadette olduğu gibi bu ibadet esnasında da; kutsal kitaptan parçalar okunur, ilahiler söylenir ve vaazlar

¹¹⁵ Schuon, Frithjof, İslam ve Ezeli Hikmet, (Çev. Şahabeddin Yalçın), İz Yay., İst. 1998, s. 37-38.

¹¹⁶ Sinanoğlu, Mustafa, *İ.A.*, "İbadet md.", T.D.V., İst. 1999, XIX, 239.

¹¹⁷ İncil, Matta, 6/6-8.

¹¹⁸ Ebu Zehra, Muhammed, Hıristiyanlık Üzerine Konferanslar, (Terc. Akif Nuri), İst. 1978, s. 215.

verilir.¹¹⁹ Yıllık ibadet, bayram ve anma günü şeklindedir. Kilise yılı, normal yıldan farklıdır. Bazı bayramların günü sabit olup, bazıları her yıl yeniden tesbit edilir. Kilise yılında genellikle dört devre bulunur: Advent devri, İsa'nın doğum gününü hazırlayan dört hafta süren tevbe zamanıdır. Noel devri, İsa'nın doğum günüdür. Üçüncüsü büyük paskalya oruç hazırlığı, sonuncusu ise paskalya devridir.¹²⁰

Hıristiyanların dini hayatında “Sakramentler” çok önemli bir yer tutar. Bizzat Hz. İsa tarafından tesis edilen kurumlara ve yaşadığı tecrübelerle kilise aracılığıyla katılmak anlamını ifade eder. Sakramentler şunlardır: Vaftiz (bir nevi abdest), Evharistiya, konfirmasyon (kuvvetlendirme), günah itirafı, son yağlama, rahip takdisi ve nikahtır.¹²¹

Sonuç olarak, Hıristiyan ibadetinde de, namazda olduğu gibi kıyam, secde ve ka'de fomlarının olduğu görülmektedir. Yine, Ârâmice'deki ‘*Selota*’ kelimesiyle, Süryânî ve Nabâtî dillerindeki ‘*Masgeda*’ kelimesi, Hıristiyanlığın salâtle ilgisini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.¹²² Süryânîler’in rükûlu, sücudlu salâtlarının olduğu bilinmektedir.¹²³ Ayrıca Kur'an-ı Kerim, Hz. Meryem ve Hz. İsa'nın salâtından bahsetmektedir.¹²⁴ Bütün bu hususlar, salâtnın muhteva olarak

¹¹⁹ Descuffi, Giuseppe, Hıristiyan dini, 2. Baskı, İst. 1955, s. 145.

¹²⁰ Tümer- Küçük, *a.g.e.*, s. 157.

¹²¹ Challaye, Felicien, Dinler Tarihi, s. 205-206.

¹²² Wensinck, A. J., *İ.A.*, “*Salât md*”, X, 112; Rodinson, Maxime, Hz. Muhammed (Terc. Atilla Tokatlı) İst. 1968, s. 143.

¹²³ Tümer- Küçük, *a.g.e.*, s. 165.

¹²⁴ Âl-i İmrân, 3/42,43; Meryem, 19/31.

Hıristiyanlık'ta da mevcut olduğunu, yukarıda zikredildiği gibi zamanla İsa anısına, İsa odaklı bir ibadet durumuna dönüştüğünü göstermektedir.¹²⁵

6) CAHİLİYE DEVRİNDE İBADET (SALÂT, ÂYİN, DUA)

Arap müşriklerinin akîdesi şirk olduğu gibi ibadeti de şirke bulaşmıştı. Müşriklerin çoğunun evinde bir put bulunur ve girip çıkanlar tarafından ta'zîm ile mesh olunurdu. Harem-i Şerif'e girenler de Kâbe'yi tavaf ettikten sonra putlara mesh ederlerdi.¹²⁶ Diğer taraftan namaz ibadetinin en önemli rüknü olan ve ibadet eden mü'minin , önündeki bir şeye alnını koymasını belirten sücûd (secede fiili) İslam'dan önceki Araplar arasında biliniyordu. Onlarda secde, ibadet derecesine varan derin bir hayranlığın ifadesi idi. İslam öncesi arap şiirinde de "Salât ve Secde" kavramları, Kur'an'ın namaz düşüncesine yakın anlamlarda kullanılmıştır.¹²⁷

Cahiliye Arapları arasında, İslam öncesinde muayyen bir namaz şeklinin bulunmadığı anlaşılmaktadır. "*Onların (müşriklerin) salâtı ıslık çalmak ve el çırpmaktan ibarettir,*"¹²⁸ meâlindeki âyette geçen "*salât*" kelimesi, daha çok müşriklerin, Müslümanların Kâbe'deki ibadetlerine karşı ibadet görüntüsü verdikleri bir engelleme hareketi olarak yorumlanmıştır. İbn Abbas'ın bir açıklamasına

¹²⁵ bkz. Ateş, Ali Osman, İslam'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitap Örf ve Âdetleri, Beyan Yay., İst. 1996, s. 60-61.

¹²⁶ Olgun, Tahiru'l-Mevlevî, Müslümanlıkta İbadet Tarihi, Akçağ Yay., Ank. 1998, s. 47.

¹²⁷ Izutsu, Toshihiko, Kur'an'da Allah ve İnsan, (çev. Süleyman Ateş), Yeni Ufuklar Neşr., İst. trsz., s. 140-141.

¹²⁸ Enfâl, 8/35.

dayandırılan bir yoruma göre; Kureyş kabilesinin ıslık çalıp el çırparak Kâbe'yi tavaf etme şeklinde bir ibadetleri vardı.¹²⁹

İslam öncesi Hicaz-Arap toplumunda Hz. İbrahim'in tebliğ ettiği tevhid dininin etkilerinin ve bazı ibadet türlerinin şekil ve mahiyet değiştirerek de olsa devam ettiği, “*Hanîf*” diye isimlendirilen Ebû Zer el-Gıfârî ve Zed b. Amr b. Nüfeyl gibi kimselerin Kâbe'ye yönelerek salâtı îfâ ettikleri anlaşılmaktadır.¹³⁰ Hz. Muhammed peygamber olarak gönderilmeden önce, Ebû Zer'in üç yıl namaz kıldığı kaynaklarda zikredilmektedir. Kus b. Saîde'nin de namaz kıldığı nakledilmektedir.¹³¹ Bu ifadelerden Hz. İbrahim'in dininde mevcut olan namaz ibadetinin, cahiliye Araplarının zamanla bir çok hususu terk edip unuttukları gibi namaz ibadetini de terk ettiklerini anlamaktayız.¹³² Diğer taraftan salatın muhtevasında olan kutsal olana saygı, ta'zim, secde ve dua gibi ritüellerin şirk karışmış da olsa, şekil olarak cahiliye döneminde uygulandığı görülmektedir.

7) MUHTEVASI YÖNÜYLE NAMAZ VE NAMAZIN EVRENSELLİĞİ

a) İbadete Hazırlık (Abdest)

Dinlerin hemen hepsinde ibadete hazırlık bağlamında temizlik uygulamaları vardır. İslam'da bunun karşılığı abdest ve gusüldür. İslam'a göre, namaz kılmak,

¹²⁹ Taberî, Câmiu'l-Beyân, XIII, 521-523.

¹³⁰ Cevâd, Ali, Târîhu'l-Arab Kable'l-İslâm, (I-X), Beyrut 1970, VI, 473-475.

¹³¹ İbn Sa'd, Tabakât, IV, 220; İbn Habîb, Muhabber, s. 171-172; Müslim, Sahîh, IV, 1920.

¹³² bkz. Ateş, Ali Osman, *a.g.e.*, s. 51.

Kâbe'yi tavaf etmek, Kur'an-ı Kerim'e dokunmak gibi ibadetleri yerine getirmek için, abdest almanın gerekli olduğu Kur'an ve hadislerde belirtilmiştir.¹³³ Kur'an'da şöyle buyurulmaktadır:

“Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalktığınız zaman yüzlerinizi, dirseklerinize kadar ellerinizi yıkayın; başlarınızı meshedip, topuklara kadar ayaklarınızı da (yıkayın). Eğer cünüp oldunuz ise, boy abdesti alın. Hasta, yahut yolculuk halinde bulunursanız, yahut biriniz tuvaletten gelirse, yahut da kadınlara dokunmuşsanız (cinsî birleşme yapmışsanız) ve bu hallerde su bulamamışsanız, temiz toprakla teyemmüm edin de yüzünüzü ve (dirseklere kadar) ellerinizi onunla meshedin. Allah size herhangi bir güçlük çıkarmak istemez; fakat sizi tertemiz kılmak ve size (ihسان ettiği) nimetini tamamlamak ister; umulur ki şükredersiniz.”¹³⁴

Namaz, ibadet duygusu ile Allah huzuruna çıkmak, belli şekillerle O'na tapınmak ve O'nunla konuşmaktır. Namaz Allah'ın, kulunu, huzuruna kabul etmesidir. İşte bu kabul ve bu ubûdiyet arzı, bir hazırlığı gerekli kılmaktadır. Huzur-ı ilâhîde duran kulun uyanık, şuurlu, içi ve dışı ile tertemiz olması gerekir; abdest ve gusül bunları temin için en güzel vasıta dır.

Yahudilerde de ibadetleri yerine getirmek için, abdeste benzer bir uygulamanın olduğu Tevrat'ta yer alan şu ifadelerden anlaşılmaktadır:

¹³³ Vâkıa, 56/79; Buhârî, Sahîh, I,43; Müslim, Sahîh, I,204; Tirmizî, Sünen, I,110; İbn Mâce, Sünen, I,100.

¹³⁴ Mâide, 5/6.

“Rab, Musa’ya şöyle dedi: Yıkanmak için bir tunç kazan, onun ayağını da tunçtan yapacaksın. Onu toplanma çadırı ile mezbahın arasına koyacaksın; içine su koyacaksın. Harun’la oğulları ellerini ve ayaklarını ondan yıkayacaklar. Toplanma çadırına girdikleri zaman, yahut Rabbe ateşle yapılan takdimeyi yakmak için, ibadet ederek mezbaha yaklaştıkları zaman ölmesinler diye su ile yıkanacaklar ve onlara, kendine ve zürriyetine nesillerince ebedi kanun olacak.”¹³⁵

İslam dinindeki abdestte ellerin ve ayakların yıkanması farz olduğu düşünüldüğünde, Yahudiler’deki ibadet etmek için, ibadet yeri olan toplanma çadırına girildiğinde su kullanılarak ellerin ve ayakların yıkanması dikkat çekicidir. Nitekim bazı islami kaynaklarda yer alan rivayetlerden, ibadetlerden önce abdest alma uygulamasının daha önceki peygamberlere ve ümmetlerine de gerekli kılınmış olduğu görülmektedir. Hz. Peygamber, abdest azalarını üçer defa yıkayarak abdest almış ve *“Bu abdestin en mükemmelidir, bu, benim ve İbrahim Halilullah’ın abdestidir”*,¹³⁶ buyurmuştur. Bir başka rivayette ise; *“Bu, benim ve benden önceki Rasüllerin abdestidir,”*¹³⁷ buyurmuştur.

İslam öğretisindeki gusül abdestinin Yahudilerde de benzer şekilde uygulandığını görmekteyiz. Tevrat’a göre lohusa kadın, bu esnada Beyt-i Makdis’e giremeyecek, mukaddes hiçbir şeye dokunamayacaktır.¹³⁸ İslam dini, lohusaların namaz kılmamaları, oruç tutmamaları, kabe’yi tavaf etmemeleri, Kur’an’a el

¹³⁵ Tevrat, Çıkış, 30/17-21.

¹³⁶ İ. Mâce, Sünen, I,145.

¹³⁷ İ. Mâce, Sünen, I,145-146; Ahmet b. Hanbel, Müsned, II, 98.

¹³⁸ Tevrat, Levililer, 12/4.

sürmemeleri, mescitlere girmemelerini emrederek, Yahudilik'teki, lohusaların mukaddes şeylere dokunmamaları ve Beyt-i Makdis'e girmemelerine dair uygulamaları benimsemiştir.¹³⁹ Ancak İslam, Yahudilikteki lohusanın murdar olduğu anlayışını benimsememiştir. Hz. Peygamber: “*Mü'min necis olmaz,*”¹⁴⁰ buyurmuştur. Yahudilikte hayız ve cünüplükten dolayı da gusletmenin gerekli olduğunu görmekteyiz.¹⁴¹ Tevrat, cünüp kimsenin bedenini yıkayıp, akşam güneş batıncaya kadar devam eden murdarlık süresince mukaddes şeylerden yemesini yasaklamıştır. Ayrıca üzerinde meni bulaşığı olan her elbisenin yıkanılmasını emretmiş, yıkanan bu elbiselerin akşama kadar murdar olacağını bildirmiştir.¹⁴² İslam, Yahudilikteki lohusa, hayız ve cünüp olanın murdar olduğu anlayışını, “*Mü'min necis olmaz*” ilkesi gereği benimsememiştir.

Bugün Hıristiyanlık'ta ibadet için abdeste benzer bir uygulama bulunmamaktadır. Başlangıçta Yahudilik'tekine benzer uygulamaların varolduğu bilinmektedir. Nitekim Brockelmann: “O'nun (Muhammed'in) Hıristiyan zahidlerin yaptıklarına uygun bir şekilde devamlı olarak yaptığı dua ve zikirler gibi diğer ibadetler, hususi bir meşguliyet sayılıyordu. Şüphesiz daha başlangıçta, bazı Hıristiyan tarikatlarında olduğu gibi, namazdan önce abdest alınıyordu.”¹⁴³ demektedir.

¹³⁹ Cezirî, Abdurrahman, Kitâbu'l-Fıkh ale'l-Mezâhibi'l-Erbaa, (I-V), Kahire, trsz., I, 133.

¹⁴⁰ Buharî, Sahîh, I, 74-75; Müslim, Sahîh, I, 282; Ebû Dâvud, Sünen, I, 156; Tirmizî, Sünen, I, 207-208; Nesâî, Sünen, I, 145-146; İbn Mâce, Sünen, I, 178.

¹⁴¹ Tevrat, Levililer, 15/19-24.

¹⁴² Levililer, 15/16-18; 22/4-7; 11/26-40.

¹⁴³ Brockelmann, Carl, İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi, (terc. Neşet Çağatay), Ankara 1954, s. 17.

Bugün hıristiyanlık'ta yine aynı şekilde, Yahudilik ve İslam'a göre guslü gerektiren durumlarda gusletme uygulamasının da bulunmadığı görülmektedir. Yahudilik'te ve İslam'da mevcut olan bu uygulamayı, Hıristiyanlığa yeniden şekil veren Pavlus'un kaldırdığı ileri sürülmüştür.¹⁴⁴ Hıristiyanlık'ta mecburi bir yıkanma olarak vaftiz uygulamasını görmekteyiz. İnciller, Yahya Peygamber¹⁴⁵ ile İsa Peygamber'in¹⁴⁶ su ile vaftiz yaptıklarını haber vermektedir. Vaftiz, Yunanca suya batırmak anlamına gelir.¹⁴⁷ Doğu kilisesinde vaftiz edilen kişi tamamen suya batırılır. Ayrıca ilk Hıristiyanlar'dan olan Ebionitler'de guslün mevcut olduğu kaydedilmiştir.¹⁴⁸

Cahiliye devrinde müşrik Arapların, cünüplükten dolayı guslettikleri, misvak kullandıkları, mazmaza ve istinşak yaptıkları görülmektedir.¹⁴⁹ Ebu Süfyan, Bedir savaşında Mekkelilerin hezimete uğraması sebebiyle, Hz. Peygamber'le savaşınca kadar, cünüplükten dolayı başına su değdirmemeye nezretmiştir.¹⁵⁰ Süheylî, Ebu Süfyan'ın bu nezri ile ilgili olarak; "cünüplükten dolayı gusletmek, cahiliye devrinde, hac ve nikah gibi Hz. İbrahim'in dininden kalma bir iz olarak kendisiyle amel edilen

¹⁴⁴ Kazıcı, Yusuf Ziya, K. Kerim ve Garp Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık, İst. 1971, s. 44.

¹⁴⁵ Yuhanna, 1/25; Markos, 1/4-9; Matta, 3/5-11.

¹⁴⁶ Yuhanna, 3/22, 4/1.

¹⁴⁷ Tümer, Günay, Küçük, Abdurrahman, Dinler Tarihi, Ank. 1988, s. 159.

¹⁴⁸ Sarıkçıoğlu, Ekrem, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, İst. 1938, s. 227.

¹⁴⁹ İbn Habîb, Kitâbu'l-Muhabber, Beyrut, trsz, s. 319; Halebî, İnsânü'l-Uyûn, Mısır 1964, I, 425.

¹⁵⁰ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, Beyrut 1387/1967, II, 483-484.

bir husustu,”¹⁵¹ demektir. Yine cahiliye çağında hayızlı oldukları için putlara yaklaşmayan, el sürmeyen putperestlerin bulunduğu bilinmektedir. Bunun sebebi hayızlı kadınların temiz kabul edilmemesidir. Diğer taraftan Haniflerin hayız, nifas, cünüplük gibi hallerden dolayı guslettikleri bilinmektedir.¹⁵²

Abdest konusunu ele alan bazı batılı müellifler, İslam’da gerek abdest gerekse temizlikle ilgili diğer hususların Hz. Peygamber tarafından Yahudi, Hıristiyan ve hatta putperest Arap kaynaklarından alındığını ve geleneklerin etkisi altında geliştiğini iddia etmektedirler.¹⁵³ Bu iddialara tersinden bakıldığında İslam’ın kendinden önceki ilahi dinlerin, ilahi geleneğin bir devamı olduğunun bir göstergesidir. Ayrıca bugün bu dinlerdeki –diğer konularda olduğu gibi- temizlik ve abdest konusundaki bozulmanın da bir isbatıdır. Aynı zamanda ilahi gelenek icabı abdestin evrensel bir fenomen olduğunun göstergesidir.

b) İbadette Yönelme (Kıble)

Kıble, sözlükte “yön, yönelinen cihet veya şey” anlamında olup, terim olarak Müslümanların namazda yönelmeleri gereken istikameti, Kâbe’yi ifade eder. Ayrıca kâmet, ezan, cenazenin defni, hayvan kesimi, dua gibi hususlarda da Kâbe’ye

¹⁵¹ Suheylî, Ebu’l-Kâsım Abdurrahman b. Abd el-Endülûsî, (v. 581/1185), Ravdu’l-Unuf, Mısır 1387/1967, V, 405.

¹⁵² Ateş, Ali Osman, İslam’a Göre Cahiliyye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri, İst. 1996, s. 41-42; ayrıca bkz. Zebidî, Tâcu’l-Arûs, VI, 77.

¹⁵³ *İslam Ansiklopedisi*, “Abdest md.” M.E.B., İst. 1986, I, 25.

yönelmek söz konusudur.¹⁵⁴ Kible kelimesi Kur'an-ı Kerim'de beş ayette yedi defa geçmektedir.¹⁵⁵

Gerek semavî dinler gerekse diğer din mensuplarında, inananların özellikle bazı bedenî ibadetleri yerine getirirken belli bir istikamete, kutsala yönelmeleri gerekli görülmüştür. Kible olarak seçilen mekan ya ilahî olanın bulunduğu var sayılan yöndür ya da dinsel gelenekte önemli bir role sahip olan bir şehir veya yapının bulunduğu taraftır. Kutsalla bir şekilde ilişkilendirilen bu yer veya yönler insanlar tarafından seçilmezler, sadece keşfedilirler. Kutsal mekanlar ilahî bir işaretle belirlenirler. Mayalar ibadetlerinde güneşe doğru yönelmişlerdir. Sabîîler dua ederlerken ışık âleminin bulunduğu yön olarak düşündükleri kuzeye doğru dönmüşlerdir. Essenîler doğan güneşe doğru tapınmışlardır. Maniheiztler evrenin en yüksek ve gökyüzünün orta yeri kabul ettikleri kuzey kutbuna dönerek ibadet etmişlerdir. Harrânîler'in güney kutbuna doğru yöneldikleri söylenmektedir.¹⁵⁶

Yahudilik'te ibadetler Kudüs'e dönülerek yapılmakta olup bu yön "misrah" doğu yönü olarak adlandırılmaktadır. Yahudilerin evlerinde de, bu yönü göstermek için duvara "Misrah" levhası asılır.¹⁵⁷ Yahudiliğin dini metinlerinde de Kudüs'ün kible olduğuna işaret edilmektedir. "*ve Rabbe seçtiğin şehre ve ismin için yaptığın eve doğru dua ederlerse, o zaman dualarını ve yalvarışlarını gökte işit ve onların*

¹⁵⁴ Güç, Ahmet, *İ.A.*, "Kible md." T.D.V., Ank 2002, XXV, 364; Ayrıca bkz. Haçerlioğlu, Orhan, *İnanç Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İst. 1975, s. 320.

¹⁵⁵ Abdülbâkî, M. Fuâd, *a.g.e.*, s. 530.

¹⁵⁶ Wensinck, A. J., *İ.A.*, "Kible md.", VI, 666-667; Ayrıca bkz. Haçerlioğlu, Orhan, *İnanç Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İst. 1975, s. 320.

¹⁵⁷ Örs, Hayrullah, Musa ve Yahudilik, İst. 1996, s. 402-406.

*davalarını gör”*¹⁵⁸ başka bir pasajda da, Danyal’ın, günde üç defa Kudüs yönüne doğru dua ettiği kaydedilmiştir.¹⁵⁹ Kudüs’ün Dâvud tarafından Yebûsîler’den alınışından sonra Rab Yahova, Dâvud’a Mâbed’i inşa edeceği yeri melek aracılığıyla bildirmiştir.¹⁶⁰

Hıristiyanlar da ibadetlerini Kudüs’e, doğu yönüne yönelerek yapmaktadırlar. Çünkü İsa Mesih doğuda, Beytlehem’de doğmuş, onun doğumu üzerine müneccimler doğudan gelmişler, doğumuna işaret eden yıldızları da doğuda görmüşlerdir.¹⁶¹

Cahiliyye döneminde müşrik arapların da Kabe’de ibadet ettiklerini şu pasajlardan anlıyoruz: *“Onların Kabe’de (yapmış oldukları) duaları ve ibadetleri de ıslık çalmaktan ve el çırpılmaktan başka bir şey değildi. O halde inkâr etmenizden dolayı azabı tadın!”*¹⁶² Ayrıca İslamiyet’in zuhurundan önce Hanifler de Kâbe’ye saygı gösteriyor ve ona doğru yönelerek namaz kılıyorlardı.¹⁶³

¹⁵⁸ Kitab-ı Mukaddes, I. Krallar, 8/44-46.

¹⁵⁹ Daniel, 6/10.

¹⁶⁰ II. Samuel, 24/16-25.

¹⁶¹ İncil, Matta, 2/1-2.

¹⁶² K. Kerim, Enfâl, 8/35; bkz. Akdemir, Salih, Son Çağrı Kur’an, Enfâl, 8/35, Ank. 2004; Muhammed Esed, Kur’an Mesajı’nda bu ayetle ilgili dipnotta şu bilgileri vermektedir: “Manevi ve rûhi öğelerden yoksun derinliksiz ve şekilci eylemler ve tapınma formları kastediliyor. Bazı erken dönem otoriteleri, ıslık çalmak ve el çırpmalarının eşliğinde Kâbe’nin çevresinde yapılan dansların İslam öncesi dönemde Araplar tarafından fiilen uygulanan başlıca tapınma biçimlerinden biri olduğunu söylemektedirler.” (bkz. Esed, Muhammed, Kur’an Mesajı, II, 330.)

¹⁶³ Cevâd, Ali, Târîhu’l-Arab Kable’l-İslâm, III, 472-475.

Hiz. Peygamber'in hicretten önce on yıl boyunca kible olarak hangi tarafa yöneldiği konusunda kesin bir bilgi bulunmamakta, bu hususta üç farklı rivayet zikredilmektedir. Katâde'den nakledilen rivayete göre Resul-i Ekrem (sav) Mekke döneminde Kudüs'e yönelerek namaz kılmıştır. İbn Cüreyc, Resulullah'ın önceleri Kâbe'ye, daha sonra Kudüs'e yönelerek namaz kıldığını kaydeder. Bu iki rivayet çerçevesinde Ensar'ın da hicretten önce iki veya üç yıl boyunca Kudüs'e doğru namaz kıldığını belirtilir. İbn Abbas'tan nakledilen ve bu iki görüşü telif eden rivayete göre ise Hiz. Peygamber Kâbe'yi önüne alarak Kudüs'e doğru namaz kılmaktaydı.¹⁶⁴

Medine döneminde, hicretten on altı veya on yedi ay sonra kiblenin Kudüs'ten Kâbe'ye çevrildiği kabul edilir.¹⁶⁵ Bu süre içinde Hiz. Peygamber Kudüs'e yönelerek namaz kılmakla birlikte ilgili ayette de, *"Biz senin yüzünü gökyüzüne çevirdiğini biliyoruz. Şimdi seni hoşnut olacağın kibleye döndüreceğiz,"*¹⁶⁶ denilerek işaret edildiği üzere Kâbe'nin kible yapılmasını arzulamakta ve bu hususta bir vahiy beklemekteydi. Bu arzunun, Yahudilerin, *"O ve ashabı kiblelerinin neresi olduğunu bilmiyorlardı, biz öğrettik"* veya *"O bize muhalefet ediyor, ama kiblemize uyuyor,"*¹⁶⁷ şeklindeki sözlerinden duyduğu üzüntüden kaynaklandığı yahut Yahudilerin İslam'a girmesinden ümidini kesmesi, Kâbe'nin Hiz. İbrahim'in kiblesi olması ve Arapları İslam'a davet için daha uygun bulması sebebiyle bunu arzuladığı kaydedilir.¹⁶⁸ Ayetin devamında yer alan, *"artık yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir, siz de*

¹⁶⁴ İbn Sâd, et-Tabakâtu'l-Kübrâ, (I-XV), Beyrut 1968, I,243; Kurtubî, el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân, (I-XX), Mısır 1967, II, 150; Taberî, Câmiu'l-Beyân an Te'vîl-i Âyi'l-Kur'ân, (I-XXX), Mısır 1903, I, 400-401.

¹⁶⁵ Müslim, Mesâcid, 11-12; Buhârî, Salât, 31.

¹⁶⁶ Bakara, 2/144.

¹⁶⁷ Taberî, Câmiu'l-Beyân, I, 400.

¹⁶⁸ Kurtubî, el-Câmi, II, 150.

yüzlerinizi ona doğru çevirin” hükmü bu dua ve beklentinin ilâhî irade tarafından onaylandığını ve kalıcı bir ilke olarak vazedildiğini bildirmekte, müteâkip ayetler de Ehl-i kitap ile Müslümanların kiblelerinin kesin bir şekilde ayrıldığını vurgulayarak Kâbe’ye dönme hükmünü pekiştirmektedir.¹⁶⁹

Böylece; “Allah’ın evi” diye nitelenen Kâbe, Allah’ın huzurunda duruşun ve O’na yönelişin en derin ve somut ifadesi sayılan namaz başta olmak üzere çeşitli ibadet ve davranışlarda yönelinen, bu bakımdan İslam ümmetinin birliğinin en önemli tezahür ve sembolü olarak nihâî kible yapılmıştır.¹⁷⁰

Her manevî oluş temelde ferdî bir mahiyet taşır. Aynı ruhî ve manevî temayüllere sahip bulunan insanlar arasında birlik ve bütünleşme de ancak ortak maddî ve içtimaî tezahürlerle mümkün olur. Kur’an-ı Kerim’de “her ümmetin yöneldiği bir kıblesi bulunduğuna”¹⁷¹ yapılan vurgu maddî ve manevî alanda ortak şuuruna bağlı bir toplumun teşekkülünde kiblenin son derece önemli rol oynadığını göstermektedir.¹⁷² Gerek manevî ferdî derinlik ve olgunluk gerekse ortak toplumsal kimlik bakımından namaz ve kiblenin sahip olduğu merkezi rol sebebiyle, İslam ümmetine mensubiyet ve ehl-i salât veya daha yaygın olarak ehl-i kible şeklinde ifade edilmiş, din yorumları ne kadar farklı ve aşırı olursa olsun temel çerçevenin dışına çıkmadıkça bütün mezhep ve fırkalar ehl-i kible olarak Müslüman sayılmıştır.

¹⁶⁹ Bakara, 145, 148-150.

¹⁷⁰ Özel, Ahmet, *İ.A.*, “*Kible md.*”, T.D.V., Ank. 2002, XXV, 367.

¹⁷¹ Bakara, 2/148.

¹⁷² Elmalılı, Hak Dini Kur’an Dili, I, 533.

Kutsal olana yönelme, -semavî veya diğer dinlerde- kutsala bağlılığın, o taraftan olmanın, aidiyetin bir sembolü olmuştur. Bir simge, bağlamı ne olursa olsun pek çok gerçeklik bölgesinin birleştiği temel bir bütündür. Simgeler sayesinde biyolojik, antropolojik ve kozmik pek çok bölgenin ve düzlemin ilkeleri özdeşleşebildiği görülmektedir.¹⁷³ Sembollerin insanlık tarihinde, özellikle insanlığın dini hayatında çok önemli işlevleri / anlamları vardır. Semboller, neyi sembolize ediyorsa gücünü ondan alır. Yani arka plan işlevini yitirirse sembol, ritüel bir eylem olmaktan öte bir anlam ifade etmez. Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyrulmaktadır. *“İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz değildir. Asıl iyilik, o kimsenin yaptığıdır ki, Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, kitaplara, peygamberlere inanır. (Allah'ın rızasını gözeterek) yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilenenlere ve kölelere sevdiği maldan harcar, namaz kılar, zekât verir. Antlaşma yaptığı zaman sözlerini yerine getirir. Sıkıntı, hastalık ve savaş zamanlarında sabreder. İşte doğru olanlar, bu vasıfları taşıyanlardır. Müttakîler ancak onlardır!”*¹⁷⁴

Yukarıdaki Ayet-i Kerime'de; iyiliğin yüzleri doğuya veya batıya çevirmek olmadığı ifade buyurulduktan sonra, asıl iyiliğin ne olduğu hususunda, Allah yolunda olmanın, mü'min olmanın, bağlılığın ilkeleri sıralanmıştır. Aslında bu ilkeleri benimsemeden salt yönelmenin, ritüelin pek de bir anlamı olmadığı anlaşılmaktadır.¹⁷⁵

¹⁷³ Eliade, Mircea, Dinler Tarihine Giriş, (çev. Lale Arslan) İst. 2003, s. 428.

¹⁷⁴ Bakara, 2/177.

¹⁷⁵ Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, Hak Dini Kur'an Dili, Eser Neşr., 1979, I, 597.

Dinin ilkelerini ve onları temsil eden semboller belirleme yetkisi Allah'a aittir. İnsanlara düşen görev onları tartışmak değil, itaat etmektir. Allah'ın tayin ettiği kibleye yönelmek, O'nun emirlerine uymakla eş değerdedir. Kible olarak Mescid-i Haram tarafına dönmek, Kur'an'ın öğretilerini benimsemeyi, ilâhî değerleri özümsemeyi ifade eder. Şeklen ve kalben kibleye yönelmek, mü'min kimselere edindiği gaye ve yürüdüğü yol için istikamet tayin eder. Kibleye yönelmek, müslümanın inanç ve davranışlarında izlediği yolu sembolize eder. Allah'ın Müslümanlar için bir kible tayin etmesi, onlara doğru yolu göstermesi, amaç ve hedeflerini belirlemesi anlamına gelir.¹⁷⁶

c) Dua

İslamî literatürde namaz anlamında kullanılan "salât" kelimesinin asıl manası duadır.¹⁷⁷ Ayrıca bir çok ayette Allah'a ibadet için dua kökünden türemiş kelimelerin kullanıldığı görülür. Dua ve ibadet; kainatın dehşet verici sessizliği içinde insanoğlunun kendisine bir cevap bulabilmek için hissettiği derin hasret ve iştiyâkın ifadesidir.¹⁷⁸ Dua, insan kalbinin Allah ile konuşması, O'nun nimetini yardımını istemesidir.¹⁷⁹ Dua, küçüğün büyükten, acizin güçlüden ihtiyaç ve arzusunu samimi

¹⁷⁶ Kasapoğlu, Abdurrahman, "Bir Dinî Tecrübe ve Sembol Olarak Kibleye Yönelme" *Diyanet İlmî Dergi*, c. 41, sy. 4, Ank. 2005, s. 35, 47.

¹⁷⁷ bkz..İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. XIX, s. 607.

¹⁷⁸ İkbâl, Muhammed, *İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, (çev. Sofi Huri), Çeltüt Matbaası, İst. 1964, s. 105, 109.

¹⁷⁹ Izutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, (çev. S. Ateş), Yeni Ufuklar Neşr., İst. trsz. s. 139.

olarak istemesi ve rica etmesi demek olup, fiilen, kavlen ve hâlen yalvarmaktır.¹⁸⁰ Dua, durumunu arz etme ve isteklerini sıralamanın çok üstünde, yücelere varan bir şeydir. İnsan dua ile her şeyin yaratıcısı ve sahibi olan Allah'a; O'nu sevdiğini, O'nun nimetlerine şükrettiğini ve O'nun iradesi doğrultusunda her zaman hareket etmeye hazır olduğunu gösterir. Dua bu biçimiyle, ruhsal bir gezinti ve sevgiye, manâya dayalı bir keşif görünümündedir.¹⁸¹ Namaz ibadetindeki insanın acizliğini ve minnettarlığını gösteren ritüel eylemlerde dua hali açıkça görülür. Bu bir bakıma beden dilinin bir duasıdır. Aynı zamanda kıyamda Fatiha suresi, rükûda “subhâne rabbiye'l-azîm”, secdede “subhâne rabbiye'l-âlâ”, oturuşta ettehiyyâtü, salli- bârik rabbenâ âtinâ, ve rabbenağfirlî duaları da, şeklî duaya sözlü olarak eşlik eder.

Hz. Peygamber “*dua ibadetin özüdür*”¹⁸² buyurmuştur. Kur'an'daki bazı ayetlerde İslam'ın en önemli ibadeti olan namaz dua kavramıyla ifade edilmiştir. “*Rablerinin rızasını isteyerek sabah akşam O'na yalvaranları kovma.*” (*yedûne rabbehüm*)¹⁸³ Kureyş müşrikleri Rasûlullah (sav)'ın yanına geldikleri zaman fakir mü'minlerin yanlarında bulunmalarını istemiyorlardı. “*Sabah akşam Rablerine, O'nun rızasını dileyerek dua edenlerle birlikte candan sebat et.*”¹⁸⁴

¹⁸⁰ Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, III, 2194.

¹⁸¹ Carrel, Alexis; Şeriatî, Ali, Dua, (çev. Ali Erçetin) Birleşik Yay., İst. 1999, s. 36.

¹⁸² Tirmizî, Daavât, 12.

¹⁸³ Enfâl, 6/52.

¹⁸⁴ Âl-i imran, 3/39. Bu çeviri bkz. Esed, Muhammed, Kur'ân Mesajı, (terc. C. Koytak, A.Ertürk c.1, s. 9.

Namaz ile dua arasında umum-husus ilişkisi olduğu görülmektedir. Her namaz dua anlamı taşıdığı halde, her dua namaz değildir. Namaz, duanın vakit, şekil, kalıp ve formülleri dince tayin edilmiş halidir. Din koyucu tarafından belirlenen farklılıklar dışında muhteva, unsur ve amaçları bakımından namaz ve dua birbirleriyle örtüşmektedir.¹⁸⁵

Dua, dinlerde ibadetin en belirgin şeklidir. Kur'an'daki Salât kavramının aslı manası duadır. İbn-i Esîr demiştir ki; namazın bazı bölümlerinde dua olduğu için salât ismi verilmiştir.¹⁸⁶ Bu yönüyle *Salât*, insanın Rabb önünde muhtaç bir şekilde dua etmesidir. Sonuç olarak, biz salât ibadetinin izlerini muhtevadaki dua anlamı yönüyle, başta ilahî dinler olmak üzere diğer dinlerde görebiliriz. Bu durum, Kadîm-İlahî geleneği reddetmeyip, onun devamı olduğunu her fırsatta (Kur'an'da) vurgulayan İslam'daki salât ibadetinin ne kadar köklü bir ibadet olduğunun göstergesidir. Aynı zamanda dinlerin kaynağının İlahî olduğunun işaretidir.

d) Kıyam (Ayakta Durma)

Sözlükte “ayakta durmak, doğrulmak, yönelmek”¹⁸⁷ manasına gelen kıyam, terim olarak namazda iftitâh tekbiri ve her rek'atta Kur'an'dan okunması gereken asgarî miktarı okuma süresince ayakta durmayı ifade eder.¹⁸⁸

¹⁸⁵ Bebek, Adil, Din ve Düşünce Açısından Dua, Rağbet Yay., İst. 1998, s. 17.

¹⁸⁶ Zebidî, Tâcu'l-Arûs, XIX, 606-608.

¹⁸⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “kvm” md.

¹⁸⁸ Sifil, Ebubekir, *İ.A.*, “*Kıyâm md.*”, T.D.V., Ank. 2002, XXV, 514.

Namaz, Allah'a saygı ve bağlılığı ifade eden belli simgelerden oluşur; bunlardan biri de "Allah'ın huzurunda ayakta duruş" anlamını taşıyan kıyamdır. Kur'an'da "namazın dosdoğru kılınması" manasına kullanılan "ikâme"¹⁸⁹ kıyamla aynı kökten geldiği gibi kıyam ve bu kökten türeyen diğer kelimeler birçok ayette namaza ve namaz kılarken Allah'ın huzurunda O'na bir saygı ve itaat göstergesi olarak ayakta duruşa işaret eder. "*Yoksa geceleyin secde ederek ve **kıyamda durarak ibadet eden, ahiretten çekinen ve Rabbinin rahmetini dileyen kimse (o inkarcı gibi) midir? (Resûlüm!) De ki: Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? Doğrusu ancak akıl sahipleri bunları hakıyla düşünür.***"¹⁹⁰

Kutsal olana, Yüce olana saygı ve bağlılığı ifade eden İslam'ın namaz ibadetindeki kıyam ritüelinin evrensel bir fenomen olarak İlâhi dinlerde ve diğer kültür ve inanışlarda da olduğunu görmekteyiz. Yahudilikteki günlük ibadetin başlıca özelliği "Tefillah"tır. Tefillah'ın özü niyaz, duadır. İbadetteki "amidah" kıyam olarak bilinmektedir. Amidah on dokuz duadan ibarettir, bunlar ezbere okunur. Bu dualardan ilk üçü, Allah'ın senasını, son üçü Allah'a şükürü, aradaki on üçü ise insanların ihtiyaçları için Allah'a yalvarışlarla, İsrail'in yeniden eski ihtişamına kavuşması için yapılan duaları kapsar.¹⁹¹ Duaların en önemlisi sayılan on altı tanesi ayakta yapılır. Diğer dualar sırasında dize gelme, secde, vücudu sallama vaziyetleri alınır.¹⁹²

¹⁸⁹ El-İsfahânî, Râgıp, el-Müfredât, "kvm" md.

¹⁹⁰ Zümer, 39/9; Ayrıca bkz. Bakara, 2/238; Âl-i İmrân, 3/39; Furkan, 25/64; Hac, 22/36.

¹⁹¹ Draz, Abdullah, Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru, (terc. Salih Akdemir) Ank. 1983, s.167.

¹⁹² Tümer, Günay, Dinler Tarihi, s. 132.

Hız. İsa'nın getirdiği mesajların içinde salât ibadetinin izleri görölmektedir. Hıristiyanların ibadetinde, namazda olduğu gibi kıyam, secde ve ka'de ritüellerinin olduğu görölmektedir. Ayrıca Aramice'deki "Selota" kelimesiyle, Süryânî ve nabâtî dillerindeki "Masgeda" kelimesi, Hıristiyanlığın salâtle ilgisini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.¹⁹³ Diğer taraftan Süryânîler'in rükûlu, sücudlu salâtları olduğu nakledilmektedir.¹⁹⁴ Kur'an-ı Kerim, Hz. Meryem ve Hz. İsa'nın salâtından bahsetmektedir.¹⁹⁵

Ignaz Goldziher, cahiliye devrinde namaz müessesesinin mevcut olmadığını, "salât" kelimesinin Hıristiyanlık'tan alınma gayr-ı arap bir kelime oluşunun buna delil teşkil ettiğini iddia etmektedir. Aşağıda zikredeceğimiz iki rivayet, Goldziher'in görüşünün hatalı olduğunu göstermektedir. Fakat Goldziher'in "salât" kelimesi ile ilgili tesbiti, -tersinden bakıldığında- namaz ibadetinin (dolayısıyla namazın muhtevassından olan "kıyam"ın) Hıristiyanlık'ta da mevcut olduğunu göstermektedir. Cahiliyye devrinde namaz müessesesinin olmayışı eğer doğru kabul edilirse, Hz. İbrahim'in dininde mevcut olan birçok hususu unuttukları gözden uzak tutulmamalıdır. Nitekim Zeyd b. Amr gibi Hanifler'e mensup kimselerin hak dini aramaya gitmeleri, bu hususun doğruluğunu teyid etmektedir.¹⁹⁶

¹⁹³ Wensinck, *İ.A.*, "Salât md.", X, 115.

¹⁹⁴ Tümer-Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 165.

¹⁹⁵ Âl-i İmrân, 3/42-43; Meryem, 19/31.

¹⁹⁶ Ateş, Ali Osman, *a.g.e.*, (Naklen; Hatiboğlu, M. Sait, "Batıdaki Hadis Çalışmaları Üzerine", Uluslar arası Birinci İslam Araştırmaları sempozyumu, İzmir 1985, s. 86-87).

Cahiliyye devrinde Ebû Zerr'in, Hz. Peygamber'in peygamber olarak gönderilmeden önce, üç yıl namaz kıldığı zikredilmektedir. Yine Kus b. Saîde'nin de cahiliyye devrinde namaz kıldığı nakledilmektedir.¹⁹⁷ Bu durum namazla ilgili bazı izlerin, Hz. İbrahim devrinden cahiliyye devrine intikal ettiğini göstermektedir.

Bütün bu hususlar namaz (salât) ibadetinin, muhtevası yönüyle evrensel bir ibadet olduğunu göstermektedir.

e) Kutsal Metin Okuma (Kıraat)

Kıraat sözlükte “okumak, tilâvet etmek, telaffuz etmek” anlamında; “sesli veya sessiz, nağmeli veya nağmesiz okuma, tilâvet etme” anlamında isimdir. Aynı kökün “kur'an” şeklinde gelen masdarı da kıraat ile eş anlamlıdır. Fıkıhta kıraat kelimesi, sözlükte ve dini terminolojideki yaygın anlamlarıyla sıkça kullanılmasının yanı sıra namazda kıyamda iken onun bir rüknü (farz) olarak yerine getirilmesi gereken Kur'an okumayı ifade eden özel bir terim olmuştur.¹⁹⁸

Kur'an'ın insanı etkisi altına alıp çeken, onu kuşatan bir özelliği vardır. Bazı ayetler okuma ve dinleme anında insana sevinç ve haz verir, gönüllere ferahlık verir; bazı ayetler de korku ve dehşetle ürpertir. Kur'an'ın İcâz yönünden olan bu tesirini konu edinen ayetler vardır.

¹⁹⁷ İbn Habîb, Muhabber, s. 171-172; Müslim, Sahîh, IV, 1920; İbn Sâd, Tabakât, IV, 220; Dihlevî, Ahmed, Şah Veliyyullah, Huccetullâhi'l-Bâliga, (Thk.: Seyyid Sâbık), (I-II) Kahire, trsz., I, 124-125.

¹⁹⁸ el-İsfahânî, Râgıp, el-Müfredât, “*karâe md.*”; İbn Manzur, Lisânu'l-Arab, “*karâe md.*”; Âsım Efendi, Kâmus Tercemesi, “*karâe md.*”, İst. h. 1305.

“Allah sözün en güzelini, birbiriyle uyumlu ve bıkmadan tekrar tekrar okunan bir kitap olarak indirdi. Rablerinden korkanların, bu Kitab'ın etkisinden tüyleri ürperir, derken hem bedenleri ve hem de gönülleri Allah'ın zikrine ısınıp yumuşar. İşte bu Kitap, Allah'ın, dilediğini kendisiyle doğru yola ilettiği hidayet rehberidir. Allah kimi de saptırırsa artık ona yol gösteren olmaz.”¹⁹⁹

Bir çok gayri müslim Kur'an'ın bu etkisi sayesinde Müslüman olmuş, düşmanlıkları dostluklara, inkarları imana dönüşmüştür. İslam'ın ilk yıllarında bir grubun Medine'den gelip Hz. Peygamber'den Kur'an'ı dinledikten sonra iman etmesi ve ardından İslâm'ın Medine'de yayılması, Hz. Ömer'in Tâhâ suresini dinleyince bundan etkilenip Müslüman olması, Cübeyr b. Mut'im'in Resûl-i Ekrem'den Tûr suresini işitince hissettiği tesiri, *“sanki kalbim çatlayacak sandım”²⁰⁰* şeklinde ifade etmesi, gibi olaylar bunun örneklerindedir. Yine Kur'an'ın verdiği bilgiye göre; Cinlerden bir topluluğun Kur'an'ı dinledikten sonra, *“Biz hayranlık verici, doğru yolu gösteren bir Kur'an dinledik ve ona iman ettik”²⁰¹* demeleri onların da Kur'an'ın bu eşsiz üslûbunu fark ettiklerini gösterir.

İslam'ın ana ibadeti olan namaz ibadetinde farz olan, yapılması zorunlu olan kıraat rüknü diğer ilahi dinlerde de kutsal metin okuma şeklinde vardır.

¹⁹⁹ Zümer, 39/23; ayrıca bkz. Mâide, 5/83; Enfâl, 8/2.

²⁰⁰ Ahmed b. Hanbel, Müsned, IV, 83, 85.

²⁰¹ el-Cin, 72/1-2

Yahudilikte ibadetler günlük, haftalık ve yıllık olarak ferdi veya cemaat halinde icra edilmektedir. Günlük ibadetler sabah, öğleden sonra ve güneş battıktan sonra dua etmekten ibarettir. Bu ibadetler esnasında sol pazuya ve alna Tevrat'ın Çıkış ve Tensiye bölümlerinden bazı kısımların yazılı bulunduğu muska şeklinde "dua kayışı" takılmaktadır. Yine bu ibadetler esnasında Tanah'tan bazı kısımların yanında çeşitli dualar da okunur. Dini metinlerin haham tarafından makamla okunduğu görülmektedir.²⁰² Haftalık Şabat ibadeti Sinagog'da icra edilir. Sinagog'un en önemli özelliği, Kudüs'e bakan duvarda mihraba benzer fonksiyona sahip özel bir mekanda Tevrat rulolarının yer almasıdır. Sinagog'da yapılan ibadetlerin en önemli anı, Tevrat rulolarının bohçalar içerisinde çıkarılıp okunmasıdır.²⁰³

Hıristiyanlık'ta günlük, haftalık ve yıllık ibadetlerin yanı sıra "Sakrament" kelimesiyle ifade edilen dini âyinler vardır. Haftalık ibadet Hz. İsa'nın yeniden dirilişi anısına Pazar günü kilisede yapılır. Bu ibadet kutsal metinden belli kısımların okunması ve Evharistya âyininin icra edilmesiyle gerçekleşir.²⁰⁴

f) Rükû

Salât'ın önemli formlarından olan rükû; eğilmek, başı öne eğmek anlamlarına gelmektedir.²⁰⁵ Rükû kelimesi Kur'an'da, fiil ve isim olarak (yarke'u, irke'î, râki'an, rukke'an) şeklinde 10 ayette, 13 kez geçmektedir.²⁰⁶

²⁰² Epstein, Isidore, *Judaism*, London 1960, s. 162-163; Tümer-Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 133.

²⁰³ Örs, Hayrullah, *Musa ve Yahudilik*, s. 406-407.

²⁰⁴ Tümer-Küçük, *a.g.e.*, s. 157-158.

²⁰⁵ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, VIII, 133.

²⁰⁶ Abdalbâkî, M. Fuâd, *Mu'cemu'l-Müfehres*, s. 324.

Esasen namaz ibadeti belli saatlerde teknik anlamda bir ibadet şekli olarak Kur'an'da kıyam, kıraat, rükû ve secde etmekten oluşan bir ibadet olarak ortaya konur.²⁰⁷ Rükû formunun geçmiş ümmetlerde de olduğunu Kur'an'da geçen ayetlerden anlamaktayız. İsrailoğulları için; “.....*Namazı kılın, zekatı verin ve eğilenler ile birlikte eğilin! (Rükû edin anlamında)*” Hz. Meryem için; “*Ey Meryem! O halde Rabbin gönlünden boyun büküp divan dur, secde et ve rükû edenlerle birlikte rükû et!*” İbrahim ve İsmail as. için; “....*Evimi (orada) tavaf edenler, kendini ibadete verenler, rükû ve secde edenler için temizleyin! diye emretmiştik.*”²⁰⁸

Elmalılı Hamdi Yazır, bu ayetlerin (Bakara: 43,125) tefsirinde; Rükû ile namazın İslam dinine mahsus olduğunu ve namazın eczâsının bundan dolayı rek'at diye isimlendirildiğini, ilgili ayetteki “verke'û” ifadesinin “sallû” manasına geldiğini belirtmiştir. Yahûd ve Nasârâ'nın namazlarında doğrudan doğruya secdeye gittiklerini, rükû etmediklerini ifade etmiştir.²⁰⁹ Elmalılı'nın bu naklinin hatalı olduğunu ve ayetlerdeki mananın açık bir şekilde rükû'a işaret etmesine rağmen zorlama bir yorum olduğunu düşünmekteyiz. Diğer (Âl-i İmran, 43) ayetin tefsirinde; “*rükû edenlerle birlikte rükû et*” ifadesinin doğrudan doğruya Hz. Meryem'e olduğu açıktır. Elmalılı'nın bu ayetteki yorumunda; “Her halde kıyam, secde ve rükûnun erkân-ı salâtı ifade ettiği açık olduğuna göre, Hz. Meryem'in

²⁰⁷ Güler, İlhami, İman Ahlâk İlişkisi, Ankara Okulu Yay., Ank. 2003, s. 86.

²⁰⁸ Bakara, 2/43,125; Âl-i İmrân, 3/43.

²⁰⁹ Elmalılı, Hak Dini, I, 337,494.

namazında da rükû bulunduğu açıktır,”²¹⁰ demekle, önceki yorumdan zımnen vazgeçmiş olduğunu müşahade etmekteyiz. Hz. Peygamber, “*Kendisinde rükû bulunmayan bir dinde hayır yoktur,*”²¹¹ buyurmuştur.

Yahudilerin ibadetlerinde de rükû formuna benzer ritüel bulunmaktadır. İbadet günlük ve haftalık olmak üzere ikiye ayrılır. Günlük ibadet sabah, öğle ve akşam yapılır. İbadetlerinde ağırlıklı olarak dua hakim olup, on dokuz duadan on altısı ayakta yapılır. Diğer dualar sırasında “*dize gelme*”, (rükû formuna benzer) vücudu sallama, secde etme gibi ritüeller uygulanır. Yine ibadet esnasında haham tarafından dini metinler okunur, bu esnada yarım rükû şeklinde hareketler göze çarpar. Ayrıca Hz. İbrahim’in dininde salât ibadetinin mevcut olduğunu, sözlü Yahudi rivayetlerinde de görmekteyiz. Talmud’da İbrahim’in sabahları erken kalktığı, şafak vaktinde Tanrı’ya ibadet ettiği, Yahudilerin “Şaharit” ibadetinin Hz. İbrahim’den kaldığı kaydedilmiştir.²¹² Mittwoch, Müslümanların namazındaki rükûyu, Yahudi ibadetindeki “Kerî’a”ya benzetmektedir.²¹³ Kitab-ı Mukaddes’te rükûya işaret eden ifadeler rastlanmaktadır.

“*Ve vaki oldu ki Süleyman Rabbe bütün yalvarışı ve duayı bitirince, Rabbin mezbahının önünden elleri göğe açık olarak, ‘dizleri üzerine çökmüş’ (rükûyu andırır, İbranice’de ‘mikroa’ kelimesiyle ifade edilmiştir.) olduğu yerden kalktı.*”²¹⁴

²¹⁰ Elmalılı, *a.g.e.*, II, 1097.

²¹¹ Ebû Dâvud, Sünen, III, 420-421; Ahmed b. Hanbel, Müsned, IV, 218.

²¹² Tümer-Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 133; Örs, *a.g.e.*, s. 406; *Dinler Tarihi Ansk.*, II,427.

²¹³ Wensinck, *İ.A.*, “*salât md.*”, X, 115.

²¹⁴ Kitab-ı Mukaddes, I. Krallar, 8/54; Ayrıca bkz. Filipililere, 2/10; Resulleri İşleri, 7/60, 9/40, 20/36

Şu an yaygın olarak uygulanmamakla beraber, Hıristiyan geleneğinde de rükû formunun olduğu görülmektedir. Ârâmice'deki "Selota" kelimesiyle, Süryânî ve Nabâtî dillerindeki "Masgeda" kelimesi Hıristiyanlığın namazla –dolaylı olarak rükû ile- ilgisini göstermektedir.²¹⁵ Ayrıca, Süryânîler'in rükûlu sücûdlu namazları olduğu nakledilmektedir.²¹⁶ Daha önce zikrettiğimiz gibi Kur'an Hz. Meryem'in rükû ettiğiinden bahsetmektedir.²¹⁷

g) Secde

Salâtın en önemli rükünlerinden olan secde; Arapça'da eğilmek, baş eğmek, itaat etmek, saygı göstermek, selam vermek, alını yere koymak²¹⁸ Mecazî olarak ise tapma, ibadet ve kulluk anlamlarına gelmektedir.²¹⁹ Râgıp İsfahânî secde kelimesinin huzur bulmak, sakinleşmek, kendini küçük ve önemsiz görmek anlamlarına gelmesi nedeniyle, Allah karşısında küçülme ve O'na kulluğu ifade etmek için kullanıldığını bildirir. Ayrıca bu kelimenin zaman zaman, namaz anlamına kullanıldığını söyler. "*Gecenin bir bölümünde ve secdelerin ardından da O'nu tesbih et.*"²²⁰ Ayetteki "...ve edbâre's-sucûd" ifadesinde geçen "sucûd" dan maksat namazdır. Arapların "sucûd" kelimesini namaz anlamına kullandıklarına bir başka örnek ise, kuşluk namazını

²¹⁵ Wensinck, İ.A., "Salât md.", X, 112; Rodinson, Hz. Muhammed, s. 143.

²¹⁶ Tümer-Küçük, Dinler Tarihi, s. 165.

²¹⁷ Âl-i İmran, 3/43.

²¹⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, VI, 175-177.

²¹⁹ De Vaux, Carra, İ.A., "Secde md.", M.E.B., İst. 1966, X, 306; Haçerlioğlu, Orhan, *a.g.e.*, s. 563.

²²⁰ Kâf, 50/40.

“*sucûdu’d-duhâ*” olarak isimlendirmeleridir.²²¹ Emrullah İşler, secde kelimesinin dilimize Arapça’daki anlamlarından biriyle geçtiğini, dolayısıyla kelimenin anlam daralmasına uğradığını ve diğer anlamlarının ihmal edildiğini belirtmiş, bunun da Kur’an çevirilerinde hatalara neden olduğunu çeşitli Kur’an Meallerinden örnekler vererek açıklamıştır.²²²

Secde kelimesi ve türevleri Kur’an’da 92 yerde geçmektedir.²²³ Secde kelimesi ve türevlerinin Kur’an’da 6 ayrı kullanımı vardır. “Mescid ve Mesâcid”, namaz kılınan yer anlamıyla 28 yerde geçer. Türkçe’ye geçen terim anlamıyla Kur’an’da çeşitli şekillerde 33 yerde kullanılmıştır. Hz. Adem’in yaratılışını konu edinen ve meleklerin bu durum karşısında takındıkları tavır anlatan ayetlerde secde kelimesinin 21 farklı türevi geçer. “Kainatta varolan her şey Allah’a boyun eğer ve itaat eder” anlamında “*yescudu-succeden*” şeklinde 5 yerde geçmektedir. “*succeden*” ifadesi 3 yerde eğilmek, başeğmek anlamında kullanılır. “*Sâcidîn ve succeden*” ifadeleri 2 yerde Hz. Yusuf’u, kardeşlerinin saygıyla selamlamaları bildirilirken kullanılmıştır.²²⁴

Kitab-ı Mukaddes’te geçen bazı ifadelerden Yahudilerin ibadetlerinde de, salât ibadetindeki secde formunun mevcut olduğu anlaşılmaktadır: “*Sabahleyin erken kalktılar ve Rabbin önünde secde kıldılar...*” “*...ve orada Rabbe secde kıldı...*”²²⁵

²²¹ el-İsfehânî, Râgıp, el-Müfredât, s. 223-224.

²²² İşler, Emrullah, “*Secde Kelimesi ve Türkçe’ye Çeviri Sorunu*” *İslâmiyât Dergisi*, c. I, sy. 3, Ank. Eylül-1998.

²²³ Abdalbâkî, M. Fuâd, Mu’cemu’l-Müfehres, s. 344-345.

²²⁴ Tasnif için bkz. İşler, Emrullah, *a.g.m.* c. I, sy. 3.

²²⁵ Kitab-ı Mukaddes, I. Samuel, 1/19, 1/28

“yüreğinin gizli şeyleri belli olur, ve böylece Allah aranızdadır diye ikrar ederek yüz üstü kapanıp Allah’a secde kılacaktır”²²⁶ Ne var ki Kitab-ı Mukaddes’teki bu ifadeler karşılık Yahudilerin günümüzdeki ibadetlerinde kıyam, kutsal metin okuma, rüku gibi ritüeller bulunmasına rağmen secde ritüeli bulunmamaktadır.

“Bunlar; bizim, -Adem’in, Nuh ile birlikte gemiye bindirmiş olduğumuz kimselerin soyundan, İbrahim ile İsrâil’in (Yakub’un) ve doğru yola ulaştırdığımız ve seçtiğimiz kimselerin soyundan olan, kendilerine nimet vermiş olduğumuz peygamberlerdir. Onlar, kendilerine Çok Seven’in ayetleri okunduğunda, ağlayarak secdeye kapanırlardı. Sonra onların ardından, namazı terk eden ve şehvetlerinin peşine düşen bir kuşak gelmişti. Ama onlar, yakında, hüsrana uğrayacaklardır.”²²⁷

Ayet-i Kerime, salâtın muhtevası yönüyle kutsal metin okuma -secde –salât ilişkisi bakımından dikkat çekicidir. Ayetteki “ağlayarak secdeye kapanırlardı” ifadesinden salâtın en önemli anı olan secde ve o andaki içtenlik, aşk ve samimiyet vurgulanmaktadır. Yine, “Çok Seven (Rahmân)”²²⁸ ile “ağlayarak secdeye kapanma” arasında da anlam açısından güzel bir uyum görülmektedir. Tabiatıyla secde de “Çok Seven”e yapılıp, gözyaşı da O’nun için dökülmez mi? Gerek Kur’an’daki geçmiş peygamberlerle ilgili ayetlerden²²⁹, gerek Kitab-ı Mukaddes’teki ifadelerden Yahudiler’de secde formunun olduğu, ancak günümüzdeki ibadetlerinde uygulanmadığı anlaşılmaktadır.

²²⁶ I. Korintoslulara, 14/25.

²²⁷ Meryem, 19/58-59.

²²⁸ Çeviri için bkz. Akdemir, Salih, a.g.e. Meryem, 19/58.

²²⁹ Tâhâ, 20/11-14; Enbiyâ, 21/72-73; Meryem, 19/58-59; Lokman, 31/17-18.

Kur'an-ı Kerim, Hz. Meryem ve Hz. İsa'nın salât ibadetini yerine getirdiğinden bahsetmektedir.²³⁰ Dolayısıyla Hz. İsa'nın getirdiği tebliğlerin içinde de salât ibadeti mevcuttu. Ârâmice'deki "Selota" kelimesiyle, Süryânî ve Nabâtî dillerindeki "Masgeda" (secde edilen yer anlamında) kelimesi, Hıristiyanlığın namazla ve secde ile ilgisini göstermektedir. A. J. Wensinck, Hıristiyanların ibadetlerinde kıyam, secde ve rükû ritüellerinin bulunduğunu belirtmektedir.²³¹ Ayrıca Süryânîler'in, Müslümanlar'da olduğu gibi rükûlu secdeli namazlarının olduğu nakledilmektedir.²³²

Cahiliye devrinde, Hz. Muhammed (sav)'a peygamberlik gelmeden evvel, Hicaz'da bazı kimselerin Haniflerden olduğu kaynaklarda belirtilir. Bu kişiler putlara tapmıyorlar, onların onuruna verilen ziyafetlere, şöenlere katılmıyorlardı. Halkın sapıklığını görerek bir din arayışına girmişlerdi. Bunlara örnek olarak da, Varaka b. Nevfel, Ubeydullah b. Cahş, Osman b. Huveyris, Zeyd b. Amr b. Nüfeyl gibi isimler verilir. Bunlardan Zeyd b. Amr b. Nüfeyl kibleye yönelip, "İlâhım İbrahim'in İlâhıdır, dinim de İbrahim'in dinidir" diyerek secdeye kapanıyordu²³³.

Budizm'de de ibadetlerde secde ritüeli mevcuttur. Budistler mabedlerde ferdî olarak Buda'nın heykeline tazimde bulunurlar, ona çiçek ve tütsü sunarlar, ateş ve

²³⁰ Âl-i İmran, 3/42-43; Meryem, 19/31.

²³¹ Wensinck, *İ.A.*, "Salât md.", X, 112-115; Rodinson, Hz. Muhammed, s. 143.

²³² Tümer- Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 165.

²³³ İbn Habîb, *Muhabber*, s. 171; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XVI, 285; Ayrıca bkz. Watt, W. Montgomery, *Hz. Muhammed Mekke'de*, (Çev. Rami Ayas- Azmi Yüksel), Ank. 1986, s. 170-172.

mum yakarlar. Budistler Buda heykelinin önünde diz çöker, ellerini birleştirilmiş olarak yüz hizasında tutar, eğilerek diz çöker ve secdeye kapanırlar.²³⁴

8) İBADETTE (NAMAZDA) ŞEKİL VE MÂNÂ

Bütün ibadetlerin esasını teşkil eden Allah'ı anmanın en güzel şekli namazdır. Namaz ibadeti, kişinin bütün ifade imkan ve vasıtalarını bir bütün halinde harekete geçiren mükemmel bir davranışlar sistemidir. Günün belirli vakitlerinde yerine getirilmesi gereken namaz, günlük hayatın yoğun meşguliyetleri içinde kişinin Allah'ı hatırlamasını ve yapıp ettiklerinden Allah'ın haberdar olduğunu fark etmesini sağlar. Yüce Yaraticıyı unutturacak durumlara karşı da, namaz bir siper vazifesi görür. Kur'an'daki, "*Beni anmak için namaz kıl*"²³⁵ ayeti buna işaret etmektedir. Diğer taraftan namaz Allah'ın ihsan ettiği nimetlere karşı kulun şükürünün bir ifadesidir. Buna göre; genel olarak ibadetlerin, özelde namazın iki amacı vardır. Birincisi, insanın Allah'a karşı duyduğu saygı, sevgi, minnettarlık, ta'zim ve O'na boyun eğme duygusunu ifade etmektir. İkincisi, Allah'ı gereği gibi değerlendirmenin sonucu oluşan duygusal yaşantının yoğunluğunu korumak ve onu devam ettirmektir.²³⁶

Şah Veliyullah Dihlevî, namazdaki şekil mana ilişkisini şöyle açıklamaktadır: Namaz, insanın Allah'a olan bağlılığını, O'nun yüceliği karşısındaki eksiklik ve acizliğini, Allah'a duyduğu minnettarlık ve şükran duygusunu dile getiren beden duruşu, sözler ve hareketler bütünüdür. Ona göre namazdaki kıyam, kıraat, rükû, secde, ka'de ve iftitah tekbiri huşû'un işareti ve bedendeki tazim hissini ifade eder.

²³⁴ Sinanoğlu, Mustafa, *İ.A.*, "*İbadet md.*", T.D.V., XIX, 236.

²³⁵ Tâhâ, 20/14.

²³⁶ Güler, İlhami, İman Ahlâk İlişkisi, Ankara Okulu Yay., Ank. 2003, s. 87.

olması bakımından namazın farzları olarak belirlenmiştir. Kalpte huşû' ve bedende tazim duygusu olmaksızın kılınan namaz gerçek anlamda bir namaz ibadeti değildir. Nitekim hasta ve güç yetiremeyen kimselerin bazı bedenî hareketleri yerine getirmeksizin namaz kılmalarının caiz olması, namazın özünün kalpteki huşû hissi olduğunu göstermektedir.²³⁷

Gazâlî, namazın şeklî unsurlarının yanı sıra, gerçek ibadet vasfını kazanabilmesi için gerekli olan bâtinî yönlerini altı maddede izah eder:

1- Huzûr-u kalb: Sadece okuduğunu düşünmek, tamamıyla meşgul olunan iş ve konuşulan söze (Kur'an'a) kalbi bağlayıp, mâsivâdan kalbi ayırmaktır.

2- Tefekkür: Kişinin neyi okuyup- söylediğinin manasını düşünüp, anlamasıdır. Bu, insanların farklı bulunduğu bir makamdır. Zira insanlar namazda okudukları Kur'an ve tesbihâtın manasını anlamakta eşit değillerdir. Çünkü kişinin namaz esnasında anladığı öyle latîf manalar vardır ki, başka zaman hatırına bile gelmez. Dolayısıyla namazın "hayasızlık ve kötülükten alıkoyması"²³⁸ bu yönüyledir. Zira o namaz öyle manalar anlatır ki, o manalar çaresiz insanı fenalıklardan alıkoyar.

3- Ta'zîm: Kalpteki bir keyfiyettir ki, kişinin Allah Teâlâ'nın azamet ve celâlini bilip saygı göstermesi, ayrıca bu durum karşısında kendisinin hakîr, zelîl, Allah'ın emrine müsahhar, aciz bir kul olduğunun bilincine varmasıdır.

²³⁷ Dihlevî, Huccetullâhi'l-Bâliğa, I, 260-262; ayrıca bkz. Özcan, Rûhi, İbadetlerde Şekil ve Mana İlişkisi, Ravza Yay., Erzurum, 1986, s. 27-65.

²³⁸ bkz. Ankebût, 29/45.

4- Heybet: Bu, Allah'a ta'zimden (saygıdan) doğan bir korku olup, Allah'ın kudret, satvet ve dilediğini dilediği şekilde yaptığını, geçmiş ve gelecek varlıkları yok etmekle, mülkünden bir şeyin eksilmeyeceğini bilmekten doğan bir keyfiyettir.

5- Recâ- Ümit: Allah'ın lütuf ve keremini, sanatının inceliklerini, namazı kılanlara cenneti vaat ettiğini, verdiği sözde durduğunu bilmektir. Kula layık olan kusurları ile Allah'ın azabından korktuğu gibi, kıldığı namazla da sevabını ummaktır.

6- Hayâ- Utanmak: İbadetteki kusurunu bilmek, Allah'a hakkıyla kulluk edemediğini anlamaktan doğan bir haldir. Kişi ihlasının azlığını, kirlenmişliğini, Allah Teâlâ'nın azametinin neler gerektirdiğini, içinde gizlediği her şeyi Allah'ın görüp bildiğini anlayıp şuuruna vardığı ölçüde hayâ duygusu güçlenir.²³⁹

Namaz aynı zamanda bütün varlıkların yaratılış gayelerine uygun deverânını içinde toplayan bir ibadettir. Kur'an-ı Kerim göklerde ve yerde olan her şeyin kendi varlık tarzına ve ifade biçimine göre Allah'ı andığını, O'nun iradesine boyun eğdiğini (secde ettiğini), adeta O'nu övgü ile anıp yücelttiğini bildirmektedir.²⁴⁰ Metafizik bir bakışla dağların dikey, hayvanların yatay durumda, bitkilerin besinlerini kökleriyle aldıkları için başları aşağı vaziyette kendi varlık tarzlarına göre Allah'a ibadette buldukları dikkate alındığında, insan da namaz sırasında kıyam, rükû ve secde hallerinde bu tesbihata katılmış olur.²⁴¹

²³⁹ Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, İhyâu Ulûmi'd-Dîn, (terc. Ahmet Serdaroğlu), Bedir Yay. İst. 1986, I, 440-444.

²⁴⁰ İsrâ, 17/44; Hac, 22/18; Ra'd, 13/15; Nûr, 24/41.

²⁴¹ Hamîdullah, Muhammed, İslam'a Giriş, (terc. Kemal Kuşcu), İst. 1961, s. 60; Ayrıca bkz. Yaşaroğlu M. Kâmil, *İ.A.*, "Namaz md." T.D.V. İst. 2006, XXXII, 357.

9) KUR'AN'DA SALÂT VE ZEKÂTIN BİRLİKTE ANILMASI

Kur'an-ı Kerim'de 29 ayette salât ve zekât kavramları birlikte zikredilmektedir. Bu ayetlerden 26'sında salât, zekât kelimesiyle birlikte 3 ayette infak kelimesiyle birlikte zikredilmektedir.²⁴²

Zekâtla insan bir şekilde varlığın ve kendisine ait zannettiklerinin gerçek sahibini hatırlamış olmaktadır. Zekât kavramının Kur'an'da çok geniş bir anlam sahası vardır. Yine zekâtın anlam sahası içinde değerlendirebileceğimiz sadaka ve infak kavramlarını görmekteyiz.²⁴³

Zekat kavramı kırkta bir olarak Kur'an'da zikredilmemektedir. Dolayısıyla geçmiş peygamberlere ve ümmetlerine emredilen zekâtı da yine salâta olduğu gibi, muhtevası (arınma, yardımlaşma, mali yükümlülük) yönüyle dikkate alırsak, Kur'an'ın evrensel mesajına uygun bir söylem geliştirmiş oluruz.

Kur'an'da zikredilen ve salât'la birlikte mü'min olmanın en önemli vasfı olan bu kadîm- evrensel ilahî öğretinin izlerini başta semavî dinler olmak üzere çeşitli dinlerdeki uygulamalarda görmekteyiz. Nitekim Kur'an'daki bazı pasajlardan, Yahudi ve Hıristiyanlar'ın da zekât ibadetiyle yükümlü olduklarını görmekteyiz. *"Hani İsrailoğullarından: 'Allah'dan başkası için ibadet etmeyin (çalışmayın), anaya-babaya, yakınlara, yetimlere ve yoksullara iyilik yapın, insanlara güzel söz söyleyin, namazı kılın ve zekâtı verin!'" diye kesin söz almıştık...*²⁴⁴ *"Oysa onlara*

²⁴² Abdulbâkî, M. Fuâd, el-Mu'cemu'l-Müfehres, s. 413, 716.

²⁴³ Âl-i İmrân, 3/261,262,264,265,267,272; Tevbe, 9/103.

²⁴⁴ Bakara, 2/83

(kendilerine kitap verilmiş olanlara); inançlarında samimi bir biçimde, içlerinden gelerek ve Allah dışındaki bütün tanrıları redderek Allah'a ibadet etmelerinden (O'nun için çalışmalarından), **namazı kılmalarından ve zekâtı vermelerinden başka bir şey buyrulmamıştı. İşte gerçek din budur**"²⁴⁵ İsa (a.s.), beşikteyken konuştuğunda: "...O, (Allah) yaşadığım sürece bana **namaz kılmamı ve zekât vermemi emredecek, demişti.**"²⁴⁶

Kur'an'da Yahudi ve Hıristiyanlara emredilen zekâtın miktarı belirtilmemiştir. Tevrat'ta geçen ifadelerden Yahudilerin onda bir (öşür) zekâtla yükümlü olduklarını görmekteyiz. "*Ve yerin tohumu olsun, yahut ağacın meyvesi olsun, yerin bütün **ondalığı** Rabb'e mukaddes olacaktır.*"²⁴⁷ Başka bir pasajda malik olunan hayvanlarla ilgili şu ifadeler yer almaktadır. "*Ve bütün sığırın ve koyunun **ondalığı** ve bütün değnek altından geçenlerin **ondalığı** Rabb'e mukaddes olacaktır.*"²⁴⁸

Mevcut İnciller'de onda bir zekâtla ilgili açık hükümler yer almamakla beraber buna işaret eden ifadeler yer almaktadır. Luka İncil'inde bildirildiğine göre, Hz. İsa yahudilere kızmakta ve: "*Fakat vay başınıza ey Ferîsîler! Çünkü siz, nanenin ve sedef otunun ve bütün sebzelerin **ondalığını** verirsiniz, halbuki doğruluğu ve Allah sevgisini bırakırsınız, bunları yapmalı ve öbürlerini de bırakmamalı idiniz*"²⁴⁹ demektedir. Bu ifadelere göre Hz. İsa, Yahudilikte mevcut zekât ibadetini ve bunun

²⁴⁵ Beyyine, 98/5. (Çeviri için bkz. Akdemir, Salih, Son Çağrı Kur'an, Ankara, 2004.)

²⁴⁶ Meryem, 19/31.

²⁴⁷ Tevrat, Levililer, 27/30; I. Samuel, 8/15; Tensiye, 26/12.

²⁴⁸ Levililer, 27/32; I. Samuel, 8/17.

²⁴⁹ İncil, Luka, 11/42.

onda bir oluşunu tasvip etmektedir. Bu husus, zekâtın Hıristiyanlıkta da emredilmiş olduğunu gösteren ve Kur'an'ı tasdik eden bir delil olmaktadır.²⁵⁰

Kur'an-ı Kerim'de zekat kavramı, mü'min olmanın en önemli vasfı olması yönüyle sadaka ve infak kavramlarıyla da ifade edilmiştir. Örneğin Kur'an'da, kırkta bir yasal zekatın verileceği yerler sayılırken “*sadakât*” kelimesi²⁵¹ zekât yerinde aynı anlamda kullanılmıştır. Yine Kur'an'da, salât kavramıyla birlikte ifade edilen zekât kavramı yerine “*mimmâ razaknâhüm yünfikûn*” ifadesi üç ayette²⁵² geçmektedir. “*Müminler ancak, Allah anıldığı zaman yürekleri titreyen, kendilerine Allah'ın ayetleri okunduğunda imanlarını artıran ve yalnız Rablerine dayanıp güvenen kimselerdir. Onlar namazlarını dosdoğru kılan ve kendilerine rızık olarak verdiğimizden (Allah yolunda) harcayan kimselerdir. İşte onlar gerçek mü'minlerdir. Onlar için Rableri katında nice dereceler, bağışlanma ve tükenmez bir rızık vardır.*”²⁵³ Ayette, mü'minin sahip olduklarından yaptığı infakı, Allah'ın kendisine vermiş olduğu rızıktan yapması hasebiyle, esasında sahip olduklarımızın da gerçekte bizim olmadığı, emaneten bize verildiğini beyan için mülkün asıl sahibine vurgu yapılmaktadır. Mü'min bu şuurda olduğu müddetçe, gerçek mü'min olma vasfını kazanmaktadır. Hatta bu davranışı ile mü'min, Allah'tan aldığını, yine doğrudan Allah'a vermiş olmaktadır. “*Karşılığını kat kat artırarak vereceği güzel bir*

²⁵⁰ Ateş, Ali Osman, İslam'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitap Örf ve Âdetleri, s. 117.

²⁵¹ “Sadakalar (zekâtlar) Allah'tan bir farz olarak ancak, yoksullara, düşkünlere, (zekât toplayan) memurlara, gönülleri (İslâm'a) ısındırılacak olanlara, (hürriyetlerini satın almaya çalışan) kölelere, borçlulara, Allah yolunda olana, yolda kalana mahsustur. Allah pek iyi bilendir, hikmet sahibidir.” K. Kerim, Tevbe, 9/60

²⁵² Abdülbâkî, M. Fuâd, el-Mu'cemu'l-Müfehres, s. 716.

²⁵³ Enfâl, 8/2-3-4; bkz. Bakara, 2/3; Hac, 22/35.

*borcu Allah'a verecek olan kimdir? Allah, hem darlaştırır hem de bollaştırır.
(Sonunda) O'na döndürüleceksiniz.²⁵⁴*

İnsanı azdıran ve sapkınlaştıran temel saiklerin başında mal çokluğu, zenginlik gelir. Zekâtla kişi, zenginliğinden kaynaklanan sapkınlıklara yönelmekten arınmış olur. Zekât malik olunanın gerçek sahibini sürekli hatırdâ tutmayı sağlar. Salât, gerçek Mâlike'l-Mülk'ün, Yüce Yaratıcının huzurunda bir duruşsa, zekât bu duruşun samimi olup-olmadığının bir şekilde test edilmesidir. Kur'an, zenginliği sebebiyle bu şekilde azgınlaşan, yoldan çıkan kavimlerin örnekleriyle doludur. Bunlar doğru okunduğunda arınmanın sembolü olan zekâtın anlam ve önemi daha iyi kavranacaktır.

²⁵⁴ Bakara, 2/245.

II. BÖLÜM: ORUÇ (SAVM)

1) SAVM KAVRAMININ ANLAMI

Savm kelimesi, “*sâme-yesûmu*” fiillerinden “*savm, sıyâm*” mastar şekliyle gelmekte olup, Arapça sözlüklerde yemeyi-içmeyi terk etmek, nikahı ve sözü bırakmak, konuşmamak gibi anlamlara gelmektedir. ‘*Savm*’ kelimesi, ‘*sıyâm*’ olarak da mastar kalıbıyla kullanılmaktadır. Halil b. Ahmed (ö.150), Meryem suresi 26. ayetinde geçen “*savmen*” ibaresinin ‘*konuşmamak*’ anlamında olduğunu belirtmiştir. Ayrıca rüzgarın durması ve güneşin tutulması gibi kullanımlarının da olduğunu kaydetmiştir.²⁵⁵

Meryem 26. ayetteki “*savmen*” kelimesinden sonra gelen “*artık bugün hiçbir insanla konuşmayacağım*” anlamındaki pasaj, ‘*konuşmamak*’ anlamı için delil olarak zikredilmektedir. Sufyân b. Uyeyne oruçlu kişinin yememek, içmemek ve nikah için sabretmesinden dolayı orucun sabır olduğunu belirtmiştir²⁵⁶.

İbn Fâris (ö.1004), “*savm*” kelimesinin lugatte imsak, durgun ve hareketsiz olmak anlamına geldiğini, şeraitte ise yeme, içme gibi fiillerden geri durmak anlamında olduğunu belirtmiştir. yukarıda lügatlerde zikredildiği gibi İbn Fâris de

²⁵⁵ Halil b. Ahmed, *a.g.e.*, s. 536; el-İsfahânî, Râgıp, *a.g.e.*, s. 291.

²⁵⁶ İbn Manzûr, *a.g.e.*, XII, 350-351.

sözde geri durmanın, konuşmamanın aynı şekilde “*savm*” anlamında olduğunu söylemektedir.²⁵⁷ Başka bir ifadeyle ‘*savm*’ lugatte, mutlak manada tutmaktır. İstılahta ise, özel bir surette tutmaktır ki, niyetli olarak sabahtan akşama kadar yeme, içme ve cinsel ilişkiden kendini alıkoymak demektir.²⁵⁸

Savm kavramı, Arapça gibi Sâmi diller ailesinden olan Geez dilinde ‘*svm*’, Süryanice’de ‘*sum*’, İbranice’de ‘*tsum*’ olmak üzere, Arapça’daki ‘*savm*’ kelimesine benzer kalıplarda kullanılmıştır. Ayrıca samî dillerindeki zikri geçen kullanımlar, mana yönüyle de oruç anlamını ifade etmektedir.²⁵⁹ Bu durum adı geçen toplumların oruçla ilgilerini göstermektedir. Diğer bir ifadeyle, oruç tarihte bilinen hemen bütün dinlerde var olmuş ve mensuplarından da tutmaları istenmiştir. Bugün de mevcut dinlerin çoğunda oruç, yiyip içmemek veya bazı yiyeceklere karşı kısmen perhiz uygulamak şeklinde kadîm bir gelenek olarak devam etmektedir. Eski Mısırlılarda, Greklerde ve Romalılarda orucun varlığı bilinmektedir.²⁶⁰

2) KUR’AN’DA SAVM KAVRAMI

Savm kavramı, Kur’an’da 2 yerde fiil şeklinde kullanılmaktadır. 1 yerde ‘*savm*’ mastarı, 7 yerde, 8 kere ‘*stıyâm*’ mastarı, 2 yerde ‘*sâimîn ve sâimât*’ şeklinde

²⁵⁷ İbn Fâris, *a.g.e.*, III, 323.

²⁵⁸ el-Cürcânî, Seyyid Şerîf, et-Târifât, s. 91; Olgun, Tâhiru’l-Mevlevî, *a.g.e.*, s. 147.

²⁵⁹ Gözeler Esra, Sâmi Dinî Geleneğinde Salât, Savm, Zekât Kavramlarının Semantik İncelemesi, (Basılmamış Y.L. Tezi), Ank. 2005, s. 92-93.

²⁶⁰ el-Merâğî, Ahmet Mustafa, Tefsîru’l-Merâğî, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1998, I, 243.

olmak üzere, 11 kere isim formunda bulunmaktadır.²⁶¹ Savm kelimesi, 1 kere Mekkî surede,²⁶² ‘savm’ şeklinde ve “konuşmamak” anlamında olup,²⁶³ diğer bütün kullanımları Medenî surelerde olmuştur. Bu kullanımların hepsinde savm, ıstilahî oruç tutmak anlamındadır.

Oruç ibadeti Muhammed (sav) ümmetine, Hicret’in ikinci yılı şaban ayı içinde farz kılınmıştır. Orucun farziyeti ile ilgili ayette şöyle buyrulmaktadır:

*“Ey inananlar! Oruç, ruhunuzda Allah bilincinin canlı kalabilmesi için, sizden öncekilere farz kılınmış olduğu gibi size de farz kılınmıştır.”*²⁶⁴

Oruç ibadeti, İslam’dan önce de bütün İlâhî dinlerin temel ibadet biçimlerinden biri olarak varlığını sürdürmüştür. Oruç, insanlığın ortak bilinçaltında, Allah-insan ilişkisini düzenleyen vasitalardan birisi olmuştur. İnsanlara güdü ve eğilimlerini kontrol etmeyi öğreten evrensel bir eğitim yöntemi kabul edilmiştir.²⁶⁵

Ramazan orucu veya aynı miktar oruç Yahudi ve Hıristiyanlara da farz kılınmıştır. Daha sonra Yahudiler, farz kılınan bu orucu terkederek, sadece senede bir gün oruç tutmaya başlamışlar ve bugünün, Firavun’un boğulduğu gün olduğunu zannederek yanılmışlardır. Çünkü Firavun’un boğulması Âşûra günü olmuştur.²⁶⁶

²⁶¹ Abdalbâkî, Muhammed Fuâd, *a.g.e.*, s. 417.

²⁶² Meryem, 19/26.

²⁶³ Zemahşeri, Muhammed b. Ömer (v.538/1143), *Esâsu’l-Belâğa*, Kahire 1923, s. 33.

²⁶⁴ Bakara, 2/183.

²⁶⁵ Kasapoğlu, Abdurrahman, “*Kur’an’da Oruç Psikolojisi*” *Diyanet İlmi Dergi*, c. 43, sy. 1, Ank. 2007, s. 54.

²⁶⁶ Yazır, Hak Dini Kur’an Dili, I, 626.

Ayrıca İbn Ebî Hâtim'in naklettiği bir rivayete göre; Hz. Peygamber (sav), Ramazan orucunu Allah'ın önceki ümmetlere de farz kıldığını haber vermiştir.²⁶⁷

Hz. Peygamber'in, "Nuh, Ramazan Bayramı'nın ilk günüyle Kurban Bayramı müstesna, bütün yıl oruç tutmuştur,²⁶⁸ buyurduğu nakledilmektedir. Yine Hz. Peygamber'in: "Allah, Nuh'a gemi yapmasını Recep ayında emretmiş, Nuh ve O'na inananlar, Recep ayında gemiye taşınmaya başlamış, bu sebeple Hz. Nuh oruç tutmuş ve kendisiyle beraber gemide bulunanlara oruç tutmalarını emretmiştir,"²⁶⁹

Oruçla ilgili diğer hususları ve hükümleri ihtiva eden devamındaki Âyet-i Kerimeler'de şöyle buyurulmaktadır:

*"Sayılı günlerde olmak üzere (oruç size farz kılındı). Sizden her kim hasta yahut yolcu olursa (tutamadığı günler kadar) diğer günlerde kaza eder. (İhtiyarlık veya şifa umudu kalmamış hastalık gibi devamlı mazereti olup da) oruç tutmaya güçleri yetmeyenlere bir fakiri doyuracak fidye gerekir. Bununla beraber kim gönüllü olarak hayır yaparsa, bu kendisi için daha iyidir. Eğer bilerseniz (güçlüğüne rağmen) oruç tutmanız sizin için daha hayırlıdır."*²⁷⁰

²⁶⁷ İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ, İsmail b. Kesîr ed-Dımaşkî, (v. 774/1372), Tefsîru'l-Kurâni'l-Azîm, (I-IV), Beyrut 1983, s. 213.

²⁶⁸ İbn Mâce, Sünen, I, 547.

²⁶⁹ Suyûtî, Celâlüddîn, Abdurrahman b. Ebî Bekr (v.911/1505), ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr, (I-IV), Beyrut, trsz., III, 235.

²⁷⁰ Bakara, 2/184.

Yukarıdaki ayette geçen “*ma’dûdât*” kelimesi, bilinen belli bir zaman dilimi anlamına gelir. Buradaki “*sayılı günler*” ifadesiyle Ramazan ayı kastedilmiştir. Bu günlerde artırma veya eksiltmeye gidilemez.²⁷¹

*“Ramazan ayı, insanlara yol gösterici, doğrunun ve doğruyu eğriden ayırmanın açık delilleri olarak Kur'an'ın indirildiği aydır. Öyle ise sizden ramazan ayını idrak edenler onda oruç tutsun. Kim o anda hasta veya yolcu olursa (tutamadığı günler sayısınca) başka günlerde kaza etsin. Allah sizin için kolaylık ister, zorluk istemez. Bütün bunlar, sayıyı tamamlamanız ve size doğru yolu göstermesine karşılık, Allah'ta tazim etmeniz, şükretmeniz içindir.”*²⁷² Diğer ayetlerde geçen savm kelimesi, kefarete ve ceza orucu olarak zikredilmektedir.²⁷³

Keffâret orucu, bazı İlâhî emirleri yerine getirirken yapılan eksikliğin veya ilâhî değerlere uygun düşmeyen davranışlarda bulunmanın telafisi için tutulan oruçtur. Keffâret orucu tutan birey Yüce Allah'tan bağışlanma diler, yaptığı hatanın vicdanına yüklediği ağırlıktan kurtulur, pişmanlık duyarak davranışını düzeltme kararlılığı gösterir. Keffâret sadece oruçla ödenmez. Köle azat ederek, yoksul kimseleri yedirip giydirerek, diyet ödeyerek de keffâret ödenir. Keffâret ödeyen kimse ya oruç tutarak yoksunluğu tecrübe eder, ya da ihtiyaç içinde olanların yoksunluğunu gideren bir iş yapar.²⁷⁴

²⁷¹ Zemahşeri, Muhammed b. Ömer, el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl, (I-IV), Beyrut, trsz., I, 223.

²⁷² Bakara, 2/185.

²⁷³ Kur'an'da bilerek yapılan yeminin bozulması (Mâide, 5/9), zıhar yemini (Mücâdele, 58/2-4), kazayla adam öldürme (Nisâ', 4/92), ihramlı kişinin avlanması veya tıraş olması (Bakara, 2/196) durumlarındaki ihlallerde keffâret gerekmektedir.

²⁷⁴ Kasapoğlu, Abdurrahman, “Kur'an'da Oruç Psikolojisi” Diyanet İlmî Dergi, s. 75.

3) İLÂHÎ DİNLERDE ORUÇ

a) Yahudilikte

İslam'daki oruç ibadeti, -zamanı, süresi ve şekli farklı da olsa- Yahudilerde de vardır. Kitab-ı Mukaddes'te geçen pasajlardan, Yahudiler'e oruç tutmalarının emredildiği anlaşılmaktadır.

“Ve vaki oldu ki, Yahuda kralı Yoşiya oğlu Yehoyakimin beşinci yılında, dokuzuncu ayda, Yeruşalimde olan bütün kavm, ve Yahuda şehirlerinden gelen bütün kavm, Rabbin önünde oruç ilan ettiler²⁷⁵.”

“Git, Sus`taki bütün Yahudiler`i topla; benim için oruç tutun; üç gün, üç gece hiçbir şey yemeyin, içmeyin. Hizmetçilerimle ben de sizin gibi oruç tutacağız. Ardından, kurala aykırı olduğu halde kralın huzuruna çıkacağım; ölürsem ölüyorum.”²⁷⁶

“Bütün İsraililer, bütün halk çekilip Beytel`e döndü. Orada, Rabbin önünde durup ağladılar, o gün akşama dek oruç tuttular. Rabbe yakmalık sunular ve esenlik sunuları sundular.”²⁷⁷

²⁷⁵ K. Mukaddes, Yeremya, 36/9.

²⁷⁶ K. Mukaddes, Ester, 4/16.

²⁷⁷ K. Mukaddes, Hakimler, 20/26.

Yahudilik'te oruç belli başlı ibadetlerden biri olup, şafağın sökmesinden ilk yıldızın doğmasına kadar devam eder. Keffâret günü orucu²⁷⁸ ile ağustosun dokuzuna rastlayan oruçlar ise bir akşamdan öteki akşama kadar devam eder. Yahudi takviminde belirlenmiş oruç günleri vardır. Yahudiler birçok dini bayram ve özellikle Yom Kippur'dan önce oruç tutarlar. Yahudilik'te tutulması farz olan ve bir nevi keffâret orucu olan "Yom Kippur" yılbaşı olan Tişri'nin 10. günü olup, Ekim ayının sonuna rastlamaktadır.²⁷⁹ Bu oruç, keffâret gününün önceki akşamı, güneş batarken başlar. O gece ve ertesi gün akşam, ilk üç yıldız görününceye kadar devam eder. Orucun süresi yaklaşık 25 saat olup, bu süre zarfında yeme-içme yasaktır. Yom Kippur arefe yemeği yendikten sonra sinagoga gidilir. Bütün gece ve ertesi gün ibadetle geçirilir. "Neilat" denilen ve güneş batarken yapılan âyinden sonra Şofar'ın (boynuz) ötmesiyle oruç sona erer.²⁸⁰

Yahudi tarihindeki önemli olayların anısına da oruç tutulur.²⁸¹ Bazı Talmut yorumcuları, Yahudiler başka devletlerin hakimiyeti altında yaşarlarken bu oruçların mecburî, bunun dışında mecburî olmadığı kanaatindedirler. Yahudilerin maruz kaldıkları diğer felaketleri hatırlamak için tutulan oruç günleri zamanla ötekilere ilave edilmiş, fakat çoğunluk tarafından ilgi görmediği için mecburî sayılmamıştır. Bazı küçük değişikliklerle bu çeşit oruç sayısı 25 güne ulaşmıştır.²⁸²

²⁷⁸ K. Mukaddes, Levililer, 16/29.

²⁷⁹ Nedvî, Ebu'l-Hasan Ali, Dört Rükün, (Terc. İsmet Ersöz), Konya 1969, s. 187; bkz. Cilacı, Osman, İlahî Dinlerde Oruç Hac ve Kurban, İzmir 1980, s. 16-39.

²⁸⁰ *Dinler Tarihi Ansiklopedisi*, II, 424; Örs, Musa ve Yahudilik, s. 417-418.

²⁸¹ Küçük, Abdurrahman, İ.A., "İbadet md.", T.D.V., İst. 1999, XIX, 239.

²⁸² Tümer-Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 253.

Yom Kippur (Keffâret Günü/ Day of Atonement) Tevrat'ta zikredilmektedir. Tevrat : Bu günde Yahudilerin iş yapmasını yasaklamış, Yahudilerin tevazu içinde bulunmalarını, Rabb'e ateşle yapılan takdime sunmalarını emretmiş, Yahudilerin bu günde keffâret olunacağını bildirmiştir.²⁸³

Yom Kippur orucunun, Hz. Musa'nın Allah'tan buyruklarını almak üzere Tûr dağına gittiğinde, Yahudilerin altın bir buzağıya tapmalarından ötürü tuttıkları kaydedilmektedir.²⁸⁴ Kur'an-ı Kerim buna işaret etmektedir.

Musa kavmine demişti ki: *“Ey kavmim! Şüphesiz siz, buzağıyı (tanrı) edinmekle kendinize kötülük ettiniz. Onun için Yaradanınıza tevbe edin de nefislerinizi (kötü duygularınızı) öldürün. Öyle yapmanız Yaratıcınızın katında sizin için daha iyidir. Böylece Allah tevbenizi kabul etmiş olur. Çünkü acıyıp tevbeleri kabul eden ancak O'dur.”*²⁸⁵

Kavmi buzağıya taptığı sırada, Tûr dağında bulunan Hz. Musa'nın, kırk gün kırk geceyi oruçlu geçirdiği kaydedilmektedir.²⁸⁶ Tevrat'ta da Hz. Musa'nın kırk gün kırk gece dağda kaldığı ve bu süre içinde oruç tuttuğundan bahsedilmektedir.

²⁸³ K. Mukaddes, Levililer, 16/29-31, 23/26-32.

²⁸⁴ Ateş, Ali Osman, *a.g.e.*, s. 91.

²⁸⁵ Bakara, 2/54; Ayrıca bkz. Bakara, 2/51-52; A'raf, 7/148-149.

²⁸⁶ Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, I, 352.

“Musa bulutun içinden dağa çıktı. Kırk gün kırk gece dağda kaldı.”²⁸⁷ “Musa orada kırk gün kırk gece Rab ile birlikte kaldı. Ağzına ne ekmek koydu, ne de su. Antlaşma sözlerini, on buyruğu taş levhaların üzerine yazdı.”²⁸⁸

Yahudiler’in Babil’den dönüşlerinden sonra Kudüs’ün tahribi ve diğer üzücü olaylarla ilgili, aşağıdaki pasajda zikredilen dört oruçları daha vardır:

Her şeye egemen Rab diyorki, “dördüncü, beşinci, yedinci ve onuncu ayların oruçları Yahuda halkı için sevinç, coşku dolu mutlu bayramlar olacak. Bu nedenle gerçeği ve esenliği sevin.”²⁸⁹

Bunlardan dördüncü ayın orucu, 17 Tammuz’da (Temmuz) olanı kale duvarlarına köprülerin inşası anısınadır.²⁹⁰

Beşinci ayın orucu, 9 Âb’da (Ağustos) Mabel’in birinci ve ikinci defa tahrip edilişi içindir. (Bet Amikdaş Mabel’inin yıkılışı). 1. ve 2. tapınaklarının yıkılışını anma günü olan bu günde, Yeremyâ’dan, Eyüp Kitab’ından ağıt bölümleri okunur. Geleneğe bağlı olanlar üç hafta öncesinden oruç tutmaya başlarlar.²⁹¹ 9 Âb orucunun ayrı hususiyeti vardır. Yevm-i Mağfiret orucu gibi bu da bir akşamdan diğer akşama kadar olmak üzere 24 saat tutulur. O gün İsrailoğulları için üzüntülü ve sıkıntılı

²⁸⁷ K. Mukaddes, Çıkış, 24/18.

²⁸⁸ K. Mukaddes, Çıkış, 34/28.

²⁸⁹ K. Mukaddes, Zekarya, 8/19.

²⁹⁰ Olgun, Tahir, *a.g.e.*, s. 150

²⁹¹ Ateş, Ali Osman, *a.g.e.*, s. 93.

hatıralarla doludur. Aşağıdaki olaylar bunlarla ilgili olarak zikredilir. Mısır'dan çıkan Musevîlerin Filistin'e dahil olamayacakları hakkındaki emrin verilmesi; Betar'ın (Barkokya'nın kalesi) zaptı ve Kudüs'ün (Barkokya isyanı bastırıldıktan sonra) sabanla sürülmesi ve tarla haline getirilmesi. 17 Tammuz ile 9 Âb arasında olan üç haftaya bazı âbid Mûsevîler tarafından büyük bir perhiz gibi riayet edilir. Bazı yerlerde 9 Âb'dan önce on gün riayet edilir ki et yemekten ve çeşitli eğlencelerden sakınırlar. Bu üç hafta içinde evlenmek ve şenlik yapmak yasaktır. Oruç günlerinde çok hasenatta bulunurlar.²⁹²

Yedinci ayın orucu, 8 Tişri'de tutulan oruç, Cedelya orucu olarak bilinmektedir. Cedelya, Bâbil kralı Niyozarada tarafından Kudüs'te vali olarak bırakılmış, Kudüs'ün işgali üzerine düşman tarafından öldürülmüş olduğundan, on Mûsevî şehidinden biri sayılmış ve o güne mahsus bir oruç konulmuştur.²⁹³

Onuncu ayın orucu, 10 Tebet'te (Kânûn-ı Sâni) tutulan oruç olup, Kudüs Muhasarasının başlangıcı anısınadır. Bu oruçların hepsi Fecr'den Gurub'a kadar devam eder.

Yahudilerin yaşadıkları olaylarla ilgili, onların anısına tutmuş oldukları başka oruçlar da vardır. İlk doğan kişinin hatırasına hürmeten oruç tutarlar. Bu oruç, Hz. Musa doğduğu zaman Mısır'da, Firavun'un, İsrailoğulları'nın doğan bütün erkek çocuklarının öldürülmesi için verdiği emirden hayret verici bir şekilde kurtulmasının

²⁹² Olgun, Tâhiru'l-Mevlevî, *a.g.e.*, s. 151.

²⁹³ Olgun, Tâhiru'l-Mevlevî, *a.g.e.*, s. 150.

anısına tutulmaktadır.²⁹⁴ Bazı Yahudi toplulukları, yeni hilalden evvel oruç tutmuşlardır. Ayrıca Yahudiler'de ezilmişliği kaldırmak, hürriyeti elde etmek için de oruç tutulmuştur.²⁹⁵

Yahudiler'de, Küçük Yom Kippur denilen oruç çeşidi ise, genellikle hamursuz bayramını takip eden Pazartesi ve Perşembe ile, çadır bayramını takip eden Pazartesi günleri, bir çok Müsevî cemaati tarafından oruç günlerinden sayılarak tutulur.²⁹⁶ Yine Yahudiler'de izdivaç gününde damadın oruç tuttuğu ve anne babalarının ölümünün sene-i devriyesinde oruç tuttıkları görölmektedir.²⁹⁷

Yahudi tarihinde, öteden beri yaygın olan oruç çeşitlerinden biri de, bazı şahısların tuttuğu oruçtur. Bu da ferdî olayları hatırlamak ve bazı günahları affettirmek için veya musibet anında Allah'ın rahmetini celbetmek gayesiyledir ki, bu şekil oruçlar haham tavsiyesiyle tutulmamaktadır. Ancak bu orucu tutan kişi, bu konuda bilgili ve söz sahibi olursa, o istisna teşkil eder. Korkulu rüya gören kişinin hemen akabinde oruç tutması da, çok eskiden beri yerleşmiş bir ananenin günümüze intikal etmiş şeklidir.²⁹⁸ Yahudilik'te mevcut oruç çeşitlerinden birisi de, sükût

²⁹⁴ Cilacı, Osman, *a.g.e.*, s. 20.

²⁹⁵ Olgun, Tâhir, *a.g.e.*, s. 149-152; K. Mukaddes, İşaya, 58/6.

²⁹⁶ Dinler Tarihi Ansk., II, 425; Ateş, Ali Osman, *a.g.e.*, s. 94.

²⁹⁷ Cilacı, *a.g.e.*, s. 20.

²⁹⁸ Nedvî, Dört Rükün, s. 288; Cilacı, *a.g.e.*, s. 20.

(susma orucudur. Sükût orucuna niyet eden kimse, sabahtan akşama kadar konuşmayıp sükût ederek, nefsinin terbiyeye çalışır.²⁹⁹

Kitab-ı Mukaddes, Hz. Davud'un orucundan bahsetmektedir. Buna göre; Hz. Davud, Uriya'nın karısından olan kendisine ait olan çocuk hastalandığında, çocuğun iyileşmesi için Allah'a yalvarıp, oruç tutmuştur.³⁰⁰ İslam, Hz. Davud'un orucunu, Ramazan ayı dışında bir gün yiyip, bir gün oruç tutmak şeklinde devam ettirmiş ve hadislerde belirtildiği gibi, nafîle oruçların en efdallerinden saymıştır. Hz. Peygamber, Amr b. el-Âs'a bir gün oruç tutup bir gün yemesini emretmiş ve: *"İşte bu Davud'un orucudur, oruç tutmanın en âdil olanıdır,"*³⁰¹ buyurmuştur.

b) Hıristiyanlıkta

Hıristiyanlar'da Oruç ibadetinin, tarihî gelişimi içinde çeşitli değişikliklere uğramakla birlikte, mevcut olduğu görülmektedir. Hz. İsa, peygamberliğinden önce kırk gün oruç tutmuş ve bunun dışında, Yahudilik'teki "Keffâret" orucunu da yerine getirmiştir. Hz. İsa döneminde ve Hıristiyanlığın ilk yıllarında oruç çok takdir edilen bir ibadet şeklidir. İsa, oruç için hükümler koymamış, geride bir takım prensipler bırakarak kiliseyi tatbik edeceği kanunlar koymada serbest bırakmıştır.³⁰²

²⁹⁹ Yüçetürk, Orhan Seyfi, Dinler Tarihi, İzmir 1974, s. 121.

³⁰⁰ K. Mukaddes, II. Samuel, 12/15-23.

³⁰¹ Buhârî, Sahîh, II, 245-246; Müslim, Sahîh, II, 812-818; İbn Mâce, Sünen, I, 546; Tirmizî, Sünen, III, 140-141; Nesâî, Sünen, IV, 209-212; Ebû Dâvud, Sünen, II, 807-808.

³⁰² Tümer-Küçük, Dinler Tarihi, s. 254; Nedvî, Dört Rükün, s. 189.

İncillerin bildirdiğine göre, Hz. İsa, oruç hakkında şöyle demektedir:

*“Oruç tuttuğunuz zaman iki yüzlüler gibi surat asmayın. Zira onlar oruç tuttuklarını insanlar görsünler diye suratlarını asarlar. Doğrusu size derim: Onlar karşılıklarını aldılar. Fakat sen oruç tuttuğun zaman başına yağ sür ve yüzünü yıka. Ta ki insanlara değil, gizlice olan Baban’a oruçlu görünesin ve gizlide gören Baban sana ödeyecektir.”*³⁰³

Oruç kilisenin üçüncü emridir. Hıristiyanlık’ta oruç ve perhiz aynı anlamda anlaşılmıştır. Amaç, vücuda belli zamanlarda eziyet etmek, nefsanî arzuları kırmak, işlenmiş bazı günahların cezasını çekmeye bu dünyada iken çalışmaktır.³⁰⁴ İncillerin bildirdiğine göre, Yahya’nın öğrencileri ve Ferîsîler, kendilerinden bahisle: Kendileri oruç tuttıkları halde, niçin İsa’nın havarîlerinin oruç tutmadığını sormuşlar, İsa da ümmetinin gelecekte oruç tutacağını ifade buyurmuştur.³⁰⁵

*“Ey inananlar! Oruç, ruhunuzda Allah bilincinin canlı kalabilmesi için, sizden öncekilere farz kılınmış olduğu gibi size de farz kılınmıştır.”*³⁰⁶

Hıristiyanlar da, Yahudiler gibi kendilerine farz kılınan orucu, bazı ilaveler yaparak bozdukları bazı tefsirlerde anlatılmaktadır: “Nasârâ’ya gelince, bunlar da

³⁰³ İncil, Matta, 6/16-18; 9/14-17; Luka, 5/33-38; Markos, 2/18-22.

³⁰⁴ Descuffi, Gluseppe, Hıristiyan Dini, (2. baskı), 1955, 27, 179.

³⁰⁵ İncil, Matta, 9/14-15; Luka, 5/33-35; Markos, 2/18-20.

³⁰⁶ Bakara, 2/183.

Ramazan'da oruç tutarlarmış, nihayet pek şiddetli bir sıcağa tesadüf etmişler, bunun üzerine, yaz ile kış arasında mutedil, sabit bir mevsimin tayininde alimlerinin reyi toplanarak, bahara tahsis eylemişler ve bu tebdile keffâret olmak üzere de on gün daha ilave etmişler, kırka bâliğ olmuş, sonra hükümdarları hastalanmış veya aralarında 'ölet' vaki olmuş, bunun için on gün daha ilave etmişler, elliye iblağ etmişler, daha sonraları keyfiyetinde de tadilat yapmışlardır ki, buna perhiz denilir.³⁰⁷

Hıristiyanlık'ta genel olarak iki çeşit oruç vardır. Evharistik (şükran) oruç: Evharistik perhiz, şaraplı ekmek yemeden önce belirli bir süre esnasında, her yiyecekten kendini mahrum etmekten ibaret olan bir uygulamadır.³⁰⁸ bu oruç, Kominyon'dan (ekmek-şarap âyini) önce belirli bir süre katı besinlerin yenilmesinin yasaklanmasıdır. Evharistya, ekmek-şarap âyinini karşılamaktan dolayı "Evharistik Oruç" diye adlandırılmıştır. Bu oruç, eskiden gecenin 12'sinden Kominyon zamanına kadar hiçbir şey almamak (yememek-içmemek) şeklinde iken şimdi, II. Vatikan Konsilinden sonraki değişiklikle, Kominyondan bir saat önce hiçbir şey yememek ve üç saat öncesinden alkol almamak şeklinde icra edilmektedir.³⁰⁹

Eklesiyastik Oruç: Bu oruç, Katolik kilisesinde 40 günlük perhiz dönemidir. Kilise takvimine göre yılın belirli dönemlerinde yerine getirilen bir "Keffâret" (Tevbe) uygulamasıdır. Bu perhiz uygulamasının miladi 3.Yüzyıldan sonra ortaya çıktığı sanılmaktadır. İlk önceleri daha kısa olan 40 günlük perhiz süresi uzatılarak,

³⁰⁷ Yazır, M. Hamdi, Hak Dini, I, 626; Arıca bkz. Taberî, Câmiu'l-Beyân, II, 129.

³⁰⁸ *Grand Dictionnaire Encyclopédique Larousse*, Paris 1985, VI, 5859.

³⁰⁹ Tümer-Küçük, Dinler Tarihi, s.254.

Latinler’de altı haftaya, Grekler’de yedi haftaya çıkmıştır.³¹⁰ Hıristiyanlık’ta tutulan oruca, IV. asra kadar rastlanmadığı da ileri sürülmektedir.³¹¹

Bu oruçlar dışında Hıristiyanlık’ta, Çarşamba, Cuma ve Cumartesi günleri ile bazı yortuların arefe günlerinde oruç tutmak teşvik edilmiştir. Her Çarşamba ve Cuma tutulan bu oruçlar, II. Asırda birçok yerde tutulmaktaydı.³¹² Hıristiyan inancına göre, Hz. İsa Çarşamba günü ele geçirilmiş, Cuma günü haça gerilmiş, cumartesi günü de gömülmüştür. Bu nedenle bu günler, tevbelerin kabul edildiği günlerdir, bu yüzden söz konusu günlerde oruç tutulur.³¹³ Hıristiyanlar tarafından, Hz. İsa’nın öldükten sonra tekrar dirilmiş olduğuna inanılan Paskalya günü öncesinde, iki gün oruç tutulmaktadırlar. IV. asırda konulmuş olan bu oruç, dindar hıristiyanlar tarafından halen yerine getirilmektedir. Paskalya’dan önceki iki günde oruç tutamayan hastalara, Cumartesi günü oruç tutma izni verilmektedir.³¹⁴

Hıristiyanlık’ta orucun ülkelere göre değişen hüküm ve gelenekleri vardır. bazıları yumurta ve meyve yemekten kaçınır; bazıları yalnız kuru ekmek yer; bazıları da bunların hiçbirini yemez. Bir kısmı da hayvanî besinleri yemeyip, nebâtî besinleri yiyerek orucu gerçekleştirir.³¹⁵

³¹⁰ *G. Dictionnaire Enc. Larousse*, II, 1790.

³¹¹ Nedvî, Dört Rükün, s. 190.

³¹² Nedvî, *a.g.e.*, s. 190; Descuffi, Hıristiyan Dini, s. 180.

³¹³ İncil, Matta, bâb: 27-28; Markos, bâb: 15; Luka, bâb: 23-24; Yuhanna, bâb: 19-20.

³¹⁴ Cilacı, Osman, *a.g.e.*, s. 25,39; Nedvî, Dört Rükün, s. 190.

³¹⁵ Tümer-Küçük, Dinler Tarihi, s. 254.

4) CAHİLİYE DEVRİNDE ORUÇ

İslam öncesi dönemde, Cahiliye Araplarının oruç tuttıkları görülmektedir. Hz. Âişe (r.a.), bu konuda: “Aşura günü, cahiliye devrinde, Kureyş kabilesinin oruç tuttuğu bir gündü. Rasulullah (sav) da o gün oruç tutarlardı. Medine’ye hicret ettikleri sene yine aşura orucunu tuttular ve ümmetine de bu orucu tutmalarını emrettiler. Ramazan orucu farz kılınca, artık farz olan oruç Ramazan orucu oldu ve aşura orucunu isteyen tuttu, isteyen bıraktı,”³¹⁶ buyurmaktadır. Cahiliye devrinde, Kureyşlilerin işledikleri bir günaha karşı keffâret olmak üzere veya kıtlık tehlikesine karşı, şükran borcunu ödemek için oruç tuttıkları nakledilmektedir.³¹⁷

Yine bu dönemde, Kureyşliler’in, Recebü’l-Esâm ve Şehr-i Mudâr dedikleri ve putların ziyaretine gidip, atîre kurbanı kestikleri, Receb ayında oruç tuttıkları bilinmektedir.³¹⁸ Cahiliye döneminde görülen bir diğer oruç, “sükût orucu” dur. Cahiliye Arapları bir gün boyunca konuşmazlar ve bunu ibadet sayarlardı. Peygamber (sav): “*İhtilam olduktan sonra yetimlik yoktur, bir gün geceye kadar sükût etmek de yoktur*”³¹⁹ buyurmuştur. Buhârî’nin nakline göre, Hz. Ebu Bekir, Ahmes’ten Zeynep denilen bir kadının yanına vardı. Onun konuşmadığını görünce, niçin konuşmadığını sordu. Orada bulunanlar, konuşmadan hac yaptı, dediler. Hz.

³¹⁶ Tirmizî, Şemâil, s. 92.

³¹⁷ Cılacı, Osman, *a.g.e.*, s. 28.

³¹⁸ Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir, ed-Dürü’l-Mensûr fi’t-Tefsîr bi’l-Me’sûr, (I-IV), Beyrut trsz.

³¹⁹ Ebû Dâvud, Sünen, III, 293-294.

Ebu Bekir kadına: “Konuş, çünkü bu helal olmaz, bu iş cahiliye fiillerindendir,” dedi. Bunun üzerine kadın konuştu.³²⁰

M. J. Kister, Hz. Peygamber’in vahiy gelmeden önce, Hira’daki tahannüsü esnasında oruç tutmadığını ileri sürmekte ve kaynakların, Hz. Peygamber’in Hira’da oruç tuttuğunu zikretmemesini buna delil göstermektedir. Kister, Hz. Peygamber’in kendisi için sık sık erzak almaya Mekke’ye geldiğini, İbn İshak’ın rivayetine göre, Hira’ya yanına Hz. Hatice’yi de götürdüğünü, bunların Hz. Peygamber’in Hira’da oruç tutmadığına delil olabileceğini ileri sürmektedir.³²¹

Kaynaklarımızda, Cahiliye devrinde hem Kureyş’in, hem de Hz. Peygamber’in oruç tuttuğuna dair bilgiler vardır. Hz. Âişe’nin bildirdiğine göre, Cahiliye devrinde Kureyş, aşura günü oruç tutardı ve Hicret’ten önce Hz. Peygamber de aşura günü oruç tutmaktaydı.³²² Tahir Olgun, aşura orucunun Cahiliye Araplarına nereden geldiği hakkında: “İhtimal ki aşura orucu, kendilerine Hz. İsmail’den kalmış, yahut Yahudiler’den intikal etmiştir. İrtikâb ettikleri bir günahın keffâreti, yahut kurtuldukları bir kıtlığın şükranesi olmak üzere, aşura orucuna başladıkları da rivayet edilmiştir,”³²³ demektedir.

³²⁰ Buhârî, Sahîh, IV, 234.

³²¹ Kister, M. J., *Studies in Jahiliya and Early İslam*, London, 1980, s. 230.

³²² Müslim, Sahîh, II, 792; Buhârî, Sahîh, II, 226, 250; Tirmizî, Sünen, II, 127; Ebû Dâvud, Sünen, II, 817; Mâlik b. Enes, (v. 179/795), *el-Muvatta’*, İst. 1981, I, 299; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 29.

³²³ Olgun, Tahir, *Müslümanlıkta İbadet Tarihi*, s. 147-149.

5) ORUCUN FONKSİYONELLİĞİ VE HİKMETİ

Kulluk ve itaati kolaylaştırmak için nefsi arzuları kontrol altına alabilme amacına yönelik tutulan oruç ibadeti Ramazan ayında bir ay süresince her gün sabahtan akşama kadar yeme, içme ve cinsel ilişkiden kaçınmaktır.³²⁴ Orucun farzietini bildiren ayet³²⁵ bu ibadetin amacını “takva” olarak bildirmiştir. Takvanın günaha, ahlaksızlığa düşmekten korunma anlamının yanında Allah’a saygı anlamını da unutmamak gerekir. Çünkü aç kalma fiili tek başına korunmayı başaramaz. Aç kalan insan diğer zamanlarda yaptığı fiileri isterse yapabilir. Bu nedenle yeme, içme ve benzeri arzulardan uzaklaşma yardımcı bir unsurdur.³²⁶

Dini ritüeller, belirli söz, davranış, zaman ve mekan gibi unsurlarla sembolleştirilir. Oruç da zamanla sınırlandırılarak dış şekli belirlenmiş bir ibadettir. Oruç her yılın Ramazan ayında, ve bu ayın bütün günleri sayısınca tutulur. Mazeretleri sebebiyle bu ayda oruç tutamayanlar, daha sonra tutamadıkları günler sayısınca oruç tutarlar. Oruç tutulacak zaman dilimi ve günlerin sayısında kararlı olunması, oruç ibadetinin ritüel yönüyle ilgilidir.³²⁷

İslam ibadetlerini, iman- ibadet- ahlak bütünlüğü çerçevesinde ele almak gerekir. İbadetler, imanın dinamizmini koruması açısından önemlidir. Dolayısıyla

³²⁴ Cürcânî, Seyyid Şerif, Târifât, s. 123; Zemahşerî, Keşşâf, I, 225.

³²⁵ Bakara, 2/183.

³²⁶ Güler, İlhami, İman Ahlâk İlişkisi, Ankara Okulu Yay., Ank. 2003, s. 91.

³²⁷ Kasapoğlu, Abdurrahman, “Kur’an’da Oruç Psikolojisi” *Diyanet İlmî Dergi*, s. 59.

düzenli olarak yapılan ritüel ibadetlerle sürekli beslenen, yenilenen, iman-ibadet bütünleşmesinin, tabii sonucu/ürünü güzel ahlaktır. Bir başka ifadeyle, belli aralıklarla yapılan ritüel ibadetler, insanın ifsad sahasından çıkıp, ıslah (amel-i salih, ahlak) sahasında kalmasını³²⁸ ve bu alandaki devamlılığı sağlar. Bu meyanda oruç ibadetinin, insanı ıslah çizgisinde tutması bağlamında, kişisel (psikolojik) ve toplumsal faydaları/sonuçları şöyle sıralamak mümkündür:

Allah ile kulu arasındaki yakınlaşmayı gerçekleştirir. Kul Allah'ın emri gereği, oruç tutmakla yeme-içme mahrumiyetini yaşadığı için, nimetin sahibini hatırlar, çünkü insan yapısı gereği unutmakla maluldür. Yaratan'la kul arasındaki bu yakınlaşmanın, *“insanlara yol gösterici, doğrunun ve doğruyu eğriden ayırmanın açık delilleri olarak Kur'an'ın indirildiği ay olan Ramazan ayı”*³²⁹ Kur'an ayında olması, Oruç-Kur'an-Yakınlaşma ilişkisi yönüyle, bize mesaj vermesi bakımından dikkat çekicidir. Devamındaki Âyet-i Kerime'de yine bu yakınlaşmaya işaret edilmektedir. *“Kullarım sana, beni sorduğunda (söyle onlara): Ben çok yakınım. Bana dua ettiği vakit dua edenin dileğine karşılık veririm. O halde (kullarım da) benim davetime uysunlar ve bana inansınlar ki doğru yolu bulalar.”*³³⁰ Yine bir Hadis-i Kutsi'de oruç ameliyesinin bu yönü belirtilmektedir: Rasulullah buyurdu ki, *“Ademoğlunun her iyi ameline karşılık kat kat sevap verilir. İyilik on mislinden yedi yüz misline kadar karşılık görür. Allah Teâlâ buyurdu ki, Oruç öyle değildir. Çünkü oruç, sırf benim içindir. Onun mükafatını da ben veririm. Oruçlu kimse benim için*

³²⁸ Özsoy- Güler, Konularına Göre Kur'an, s. 351.

³²⁹ Bakara, 2/185.

³³⁰ Bakara, 2/186.

şehvetini ve yemesini bırakır. Oruçlunun iki sevinci vardır: Birincisi iftar vaktindeki sevinci, öbürü de Rabbine kavuştuğu anki sevincidir. Onun ağzının açlık kokusu Allah katında misk kokusundan daha güzeldir.”³³¹

Oruç, mü'mine daima Allah'ı hatırlatır, sorumluluk duygusunu geliştirir. Kalbini kötü duygu ve düşüncelerden temizler, başkalarına fenalık yapmaktan korur. Oruç, kişiye en güzel ahlâkî davranışları kazandırarak adeta melekleştirir.

Diğer taraftan oruç, Allah'la kul arasındaki yakınlaşmanın bir neticesi olarak, insanlar arasındaki yakınlaşma ve dostluğu da geliştirir. Oruç kesintisiz bir ibâdet olduğu ve beşerî ihtiyaçlar sebebiyle devamlı olarak kendisini hatırlattığı için, kulun kendini Allah ile beraber, O'nun huzurunda, Allah'ı yanında hissetmesi, böyle düşünmesi ve buna göre yaşamasıdır.

İbadet (oruç) esnasında kişinin ruhunda dini bir atmosfer canlanır ve bu hal içerisinde fikirler ve duygular incelik, yücelir. Bu ruh hallerinin tekrar tekrar yaşanmasıyla dinî şuur insanda kökleşmeye başlar. Dinî bir hayat tarzının benimsenip, kişilikte yapılanması, sürekli yenilenen ve tekrarlanan dinî tecrübelerle, bu da ibadetlerle (oruçla) gerçekleşir. Böylece, şuurun aşağı seviyelerden ve bunun tabii sonuçlarından kurtulup, insanın gerçek değerini ortaya koyan aklî kuvvet derecelerine yükselme, orucun temel bir fonksiyonu olarak ortaya çıkar.³³²

Yine iman- ibadet- ahlak bütünlüğü açısından baktığımızda, oruç ibadetini yerine getirirken “yeme-içmeyi terk etmek” ana başlığı, Allah için terk edilmesi gereken, vazgeçilmesi gereken davranışları sembolize etmektedir. Eğer oruç tutan

³³¹ Müslim, Sıyâm, 160, 164; Buhârî, Savm, 2, 9.

³³² Hökelekli, Hayati, Din Psikolojisi, T.D.V. Yay., Ank. 1996, s. 242.

kişi, kötü alışkanlık ve davranışlarını halen devam ettiriyorsa, Allah katında bu oruç, sadece aç kalmaktan ibaret olup, makbul bir oruç değildir. Hz. Peygamber (sav), bu konuda şöyle buyurur:

*“Kim kötü söz ve davranışları bırakmazsa, onun yemesini içmesini terk etmesine Allah’ın ihtiyacı yoktur.”*³³³

*“Oruç bir kalkandır. Sizden biriniz oruçlu olduğu bir günde kötü söz söylemesin, kavga etmesin. Ona biri sataşır veya kötü söz söyleirse, ‘ben oruçluyum’ desin.”*³³⁴

Oruç bir irâde terbiyesi olup, nefsi terbiye ederek iradeyi güçlendirir ve böylece insanda kötü alışkanlıklara karşı direnme gücünü artırır. Bu sayede oruçlu kişi, sıkıntılara göğüs germe, açlığa susuzluğa dayanma ve nefesine hakim olma gibi alışkanlıklar kazanmanın yanı sıra, elindeki nimetlerin kıymetini bilir, sabırlı olma alışkanlığı kazanır ve israftan kaçınmayı öğrenir.

İnsan, akli ve irâdesiyle insandır. Ondaki güdüler, heyecanlar, duygular, arzular akli perdeler veya aklın hükmünün işlemlerini engeller. Aklın, dinin, ahlâkın doğrularını, güzelliklerini hayata geçirebilmesi için güçlü bir irâdeye ihtiyaç vardır. Güçlü irâde eğitimle elde edilir, oruç da çok uygun bir irâde terbiyesi aracıdır.

³³³ Tirmizî, Sünen, III, 707.

³³⁴ Buhârî, Savm, 2; Müslim, Sıyâm, 163.

Kişi oruç tutmakla, sınırsız istek ve arzuları karşısında nasıl bir tutum takınacağıının, tabiatıyla ölçülü/dengeli olmak gereğinin eğitimini de almış olur. İnsan, nisanla malul olduğu için, bu eğitim oruç vesilesiyle her yıl tekrarlanır, yenilenir. Netice itibariyle Ramazan, çok yönlü bir eğitim ayıdır. Bu eğitimi alabilmenin ön şartı, orucu (ibadeti) sadece Allah'a yaklaşmak gayesiyle ve O'nun sevgisini gönülden hissederek tutmaktır. İbadetin özü Allah'a yaklaşmak/yakın olmaktır. Allah'ın sevgisini gönülde hissetme derecesi oranında, (oruçtan) ibadetten umulan fayda elde edilir.

Oruç, yardımlaşma duygusunu geliştirir. Her istediğini önünde bulan, alıp yemeye gücü yeten insanlar, bundan mahrum olanların, açlık, yokluk ve yoksulluk içinde yaşayanların halini anlayamazlar. Oruç, toplum içindeki yoksulların, aç ve açıkta olanların haliyle hallenmeyi, onları anlamayı, acımayı ve yardım elini uzatmayı sağlar.

Oruç tutan kişi, aynı zamanda oruç sebebiyle beslenme eğitiminden geçmiş olur. Yani ihtiyacı kadar yemeyi, aşırı yemek suretiyle vücuduna zarar vermemeyi ve bu yolla, Allah'ın kendisine verdiği nimetler karşısında, İslam'ın özü olan dengeli/ölçülü olmayı, israf etmemeyi öğrenir. Lakin uygulamada, oruç tutanların genellikle, bunun tam tersi bir tutum içinde olduklarını müşahede etmekteyiz. Doğrusu kişinin, oruç sebebiyle her yıl Ramazan ayında tekrar tekrar yenilenerek almış olduğu ölçülü/dengeli olma (beslenme) eğitimini, hem o ayda, hem de bütün bir ömür boyunca sürdürmesi hedeflenmektedir. Dolayısıyla oruç ibadetinin, insanın sağlığı üzerinde de olumlu etkileri vardır.

Bu konuda Peygamber Efendimiz şöyle buyurmuştur: "*Oruç tutunuz, sıhhat bulursunuz.*"³³⁵

Senenin on bir ayında yorulan sindirim organları oruç sayesinde dinlenir. Bilim adamları, orucun sağlık yönünden insan vücuduna bir çok faydaları olduğunu belirtmişlerdir. Buna göre, oruç esnasında vücuttaki yağ depoları harekete geçmekte, bu sayede damar sertliğinin oluşması engellenmektedir. Bunun yanında, kolesterol yüksekliği, yüksek tansiyon, bazı ateşli hastalıklar, bazı böbrek rahatsızlıkları gibi daha çok refah ve zenginlik içinde yaşayan kimselerde görülen rahatsızlıklar için orucun en mükemmel sağlık kazanma alıştırmaları olduğu tesbit edilmiştir. Oruç ibadeti, bazı nadir hastalıklar dışındaki durumlarda önemli bir şifa vasıtası, tam bir sağlık perhizi olup, sıradan bir açlık vetiresinin ortaya çıkardığı özelliklerden tamamen farklı etkiler meydana getirmektedir. Yıl boyunca sürekli çalışan iç organların ve hücrelerin dinlenmesi, sinir ve dolaşım sisteminin rahatlaması, kan yapımının hızlanması...³³⁶ gibi olumlu etkileriyle oruç ibadeti, insan sağlığının korunmasında benzersiz bir tedbir ve uygulama olarak önem taşımaktadır.

³³⁵ Aclûnî, Şeyh İsmail b. Muhammedel-Aclûnî, Keşfu'l-Hafâ, Beyrut, 1408/1988, c. II, s. 33.

³³⁶ Nurbâki, Haluk, Kur'an-ı Kerim'den Ayetler ve İlmî Gerçekler, (II), T.D.V. Yay., Ank. 1984, s. 33-40; bkz. Hökelekli, Hayati, Din Psikolojisi, s. 249.

III. BÖLÜM: HAC VE KURBAN

A- HAC

1) HAC KAVRAMININ ANLAMI

Hac kelimesi, İbrânîce'de *hag* şeklindedir; İbrânîce'de 'bayram' anlamına gelen bu kelime, "bir şeyin etrafında dönmek, dolanmak" manasındaki *hvg* kökünden türemiştir. Hac veya hag çok eski bir Sâmi tabir olup, İbrânîce'den başka Ârâmîce'de ve Sâbiî dilinde de bulunmaktadır. Kelimenin asıl anlamının "bir şeyin etrafında dönme, dolaşma ve halka oyunu" olduğu, daha sonra bayram manasını kazandığı belirtilmektedir.³³⁷

Hac kelimesinin Arapça lughat anlamı; niyet etmek, kasdetmek, ziyaret etmek, yönelmek, gitmek şeklindedir.³³⁸ Bir başka ifadeyle Hac, 'hâ' nın fetha ve kesre olarak gelmesiyle (Haccün, Hiccün), muazzam kasıt manasına olup dinde husûsî mekânı, husûsî zamanda ve husûsî fiille kast eylemektir. Husûsî mekan: Kâbe

³³⁷ Harman, Ömer Faruk, *İ. A.*, "Hac md.", T.D.V., XIV, 382.

³³⁸ İbn Manzûr, Lisânu'l-Arab, "Hac md.", III, 48.

ve Arafattır. Husûsî zaman: Tavaf-ı ziyaret ile Arafat'ta vakfe zamanıdır. Husûsî fiil ise: Vakfe ve tavaftır.³³⁹

Istılah yönünden Hac; akıl- bâliğ, hür, hali vakti yerinde olan her Müslüman kadın ve erkeğin ömründe bir defa, belirli günlerde bütün günahları ve bazı hareketleri kendine haram saymaya niyet ederek ve bunun işareti olarak da ihrama girerek, Kurban bayramının arefe günü zevâlinden bayramın birinci gününün fecrine kadar olan süre içinde Mekke'nin doğusundaki Arafat'ta "Vakfe"de durup, ibadet etmek ve Kurban Bayramı'nın birinci gününün fecrinden sonra ise Kâbe'yi "tavaf" etmektir.³⁴⁰

Bu ibadeti yerine getirenler Arapça'da **Hâc** kelimesiyle ifade edilir, çoğulu **huccâc** ve **hacîc** olarak gelir. Türkçe'de hac ibadetini ifa edenlere **hacı** denir.³⁴¹

2) KUR'AN'DA HAC KAVRAMI

Hac kelimesi, Kur'an-ı Kerim'de yedi ayette, on bir defa geçmektedir. Bu ayetlerde, dokuz kez '**hacc**' şeklinde isim olarak, bir yerde '**hiccü'l-beyt**' şeklinde isim tamlaması olarak, bir yerde de '**hacce**' şeklinde fiil-i mâzî kalıbıyla geçmektedir.³⁴²

³³⁹ Olgun, Tâhir, Müslümanlıkta İbadet Tarihi, s. 225.

³⁴⁰ Cürçânî, S. Şerif, et-Târifât, s. 56; Olgun, Tâhir, *a.g.e.*, s. 225; İbn Manzûr, *a.g.e.*, *Hac md.*, III, 49.

³⁴¹ Harman, *İ.A.*, "*Hac md.*", T.D.V., XIV, 382.

³⁴² Abdalbâkî, M. Fuâd, Mucemu'l-Müfehres, s. 193-194; bkz. Bakara, 2/158, 189, 196, 197; Âl-i İmrân, 3/97; Tevbe, 9/3; Hac, 22/27.

İslam kaynaklarına göre haccın Hz. Adem dönemine kadar uzanan bir geçmişi vardır. bir kısmı İsrâiliyât'a dayanan bazı rivayetlere göre Kâbe'yi önce melekler tavaf etmiş, daha sonra da Hz. Adem Allah'ın emriyle Mekke'ye giderek, Arafat'ta Hz. Havva ile buluşup kendisine Beytullah'ın etrafındaki hacla ilgili mukaddes yerleri gösteren meleklerin rehberliğinde haccetmiştir. Hz. Şît'in peygamberliği sırasında onardığı Kâbe, Nuh tufanının arkasından uzunca bir süre kumlar altında kalmış ve nihayet Hz. İbrahim ile oğlu İsmail tarafından eski temelleri bulunarak yeniden inşa edilmiş³⁴³ olduğuna Âyet-i Kerime'de şöyle işaret edilmektedir.

*“Bir zamanlar İbrahim, İsmail ile beraber Beytullah'ın temellerini yükseltiyor, (şöyle diyorlardı:) Ey Rabbimiz! Bizden bunu kabul buyur; şüphesiz sen işitensin, bilensin.”*³⁴⁴ Kâbe'nin yapılışı hakkındaki rivayetlere göre, Hz. Adem ile Havva cennetten çıkarıldıkları vakit yer yüzünde Arafat'ta buluşurlar, beraberce batıya doğru yürürler, Kâbe'nin bulunduğu yere gelirler. Bu esnada Adem, bu buluşmaya şükür olmak üzere Rabbine ibadet etmek ister ve cennette iken, etrafında tavaf ederek ibadet ettiği nurdan sütunun tekrar kendisine verilmesini diler. İşte o nurdan sütun orada tecelli eder ve Hz. Adem, onun etrafında tavaf ederek Allah'a ibadet eder. Bu nurdan sütun Hz. Şît zamanında kaybolur, yerinde siyah bir taş kalır. Bunun üzerine Hz. Şît, onun yerine taştan onun gibi dört köşe bina yapar ve o siyah taşı binanın bir köşesine yerleştirir. İşte bugün Hacer-i Esved diye bilinen siyah taş

³⁴³ *Grand Dictionnaire Encyclopédique Larousse*, Paris 1985

³⁴⁴ Bakara, 2/127.

odur. Sonra Nuh tufanında bu bina kumlar altında uzunca bir süre gizli kalır. Hz. İbrahim Allah'ın emriyle Kâbe'nin bulunduğu yere gider, oğlu İsmail'i annesiyle birlikte orada iskan eder. Sonra İsmail ile beraber Kâbe'nin bulunduğu yeri kazar. Hz. Şî't tarafından yapılan binanın temellerini bulur ve o temellerin üzerine bugün mevcut olan Kâbe'yi inşa eder. Yukarıdaki ayette, "*Beytullah'ın temellerini yükseltiyor*" cümlesi bunu ifade eder.³⁴⁵

Yine Mekke'deki Kâbe'nin insanlar için kurulan ilk ev (Mâbed) olduğu ve bu Mâbed'in en eski ev (Beyt-i Atîk) olduğunu³⁴⁶ Kur'an pasajlarında görmekteyiz.

Cenâb-ı Hakk'ın Hz. İbrahim'e, "*İnsanlar arasında hacı ilân et ki, gerek yaya olarak, gerekse nice uzak yoldan gelen yorgun argın develer üzerinde, kendilerine ait bir takım yararları yakînen görmeleri, Allah'ın kendilerine rızık olarak verdiği kurbanlık hayvanlar üzerine belli günlerde Allah'ın ismini anmaları (kurban kesmeleri için) sana (Kâbe'ye) gelsinler. Artık ondan hem kendiniz yeyin, hem de yoksula, fakire yedirin. Sonra kirlerini gidersinler; adaklarını yerine getirsinler ve o Eski Ev'i (Kâbe'yi) tavaf etsinler.*"³⁴⁷ emrini vermesinden, insanları hac yapmak üzere Mekke'ye davet eden ilk peygamberin Hz. İbrahim olduğu, diğer taraftan ayetin sonunda geçen "*Beyt-i Atîk*" ifadesinden Kâbe'nin yapılışı ve kutsiyetinin daha eskilere dayandığı³⁴⁸ anlaşılmaktadır.

³⁴⁵ bkz. Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli, T.D.V. (Bakara, 2/127'nin açıklaması).

³⁴⁶ Bakara, 2/96; Hac, 22/29,33.

³⁴⁷ Hac, 22/27-29.

³⁴⁸ İbn İshâk, Sîretu İbni İshâk, Konya 1981, s.72; İbn Kesîr, Muhtasarı Tefsîr-i İbn Kesîr, (thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî), (I-III), Dersaadet, trsz, I, 123.

Bazı İslamî kaynaklarda geçmiş peygamberler ve ümmetlerinin de Kâbe'yi ziyaret edip, Beyti tavaf ettiklerine dair bilgiler vardır. Hz. Peygamber: “Sanki ben kırmızı bir deve üstünde, üzerinde yünden bir cübbe giymiş, devesinin yuları hurma lifinden örülmüş, Allah'a telbiye ederek bu vadiden (Herşâ veya Lift vadisi) geçerken Yunus'u görür gibiyim.”³⁴⁹ buyurmuştur. Eskiden İsrailoğullarına mensup ümmetler Mekke'ye gelirler, zû Tuvâ denilen yere geldikleri vakit Harem'e saygı için ayakkabılarını çıkarıp Harem'e öyle girerlerdi.³⁵⁰ Abdullah b. Ömer (r.a.) da, Hz. Peygamber'in “Mina'da iki dağ arasında bir vadi olan 'Sürrebe' denilen yerde bulunan bir ağacın altında, yetmiş peygamberin yaşamış olduğunu” söylediğini nakletmiştir.³⁵¹ Ayrıca Salih ve Hûd peygamberlerin dışında bütün peygamberler Kâbe'yi haccetmişlerdir.³⁵² İbn Abbas'ın nakline göre ise, Hz. Peygamber, “*Salih ve Hûd peygamberlerin de Kâbe'ye gelerek haccettiklerini*”³⁵³ haber vermiştir.

Hz. İbrahim'in Mekke'den ayrılırken yaptığı duada “*Ey Rabbimiz! Ey sahibimiz! Namazı dosdoğru kılmaları için ben, neslimden bir kısmını senin Beyt-i Harem'inin (Kâbe'nin) yanında, ziraat yapılmayan bir vâdiye yerleştirdim. Artık sen de insanlardan bir kısmının gönüllerini onlara meyledici kıl ve meyvelerden bunlara rızık ver! Umulur ki bu nimetlere şükrederler.*”³⁵⁴ ifadesi ile daha önceden burada

³⁴⁹ Müslim, Sahîh, I, 152-153; İbn Mâce, Sünen, II,965.

³⁵⁰ Ezrakî, Ahbâru Mekke, II, 131.

³⁵¹ Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 138; Nesâî, Sünen, V, 248-249.

³⁵² İbn İshâk, Sîre, s. 73.

³⁵³ Ahmed b. Hanbel, Müsned, I, 232.

³⁵⁴ İbrahim, 14/37.

kutsal bir evin varlığına işaret edilmektedir. Ancak Süleyman Ateş, ayette zikredilen duanın Kâbe'nin inşasından sonra Hz. İbrahim'in Mekke'yi terk ederken yaptığı³⁵⁵ ifade etmektedir. Sonra Hz. İbrahim'in, Kâbe'nin yerini tesbit ederek Hz. İsmail ile birlikte yeniden yaptıkları³⁵⁶ rivayet edilmektedir. Bu rivayetleri, Kur'an'daki "...Mekke'de yapılan ilk ev"³⁵⁷ ayetine dayandırmaktadırlar. Ancak Hz. Ali, "yeryüzünde yapılan ilk ev Kâbe değildir" demektedir. Kâbe'den önce yeryüzünde birçok ev vardı. Burada, "İlk Ev" den kastedilen mübarek ve hidayet merkezi olan, Allah'a ibadet için yapılan ilk ev³⁵⁸ imâsı vardır. Caetânî ise, "Kâbe'nin Hz. Adem tarafından yapılmış olması yalancı Abbas'ın uydurmalarıdır. Kâbe ile ilgili tüm bilgiler masaldır"³⁵⁹ demektedir. Elde edilen bilgilerden anlaşılan, Kâbe'nin Hz. İbrahim'den önce inşa edildiğidir.

3) İLÂHÎ DİNLERDE HAC

a) Yahudilikte

Mabed veya kutsal kabul edilen yerleri ziyaret etmek anlamında olan hac kelimesi, İbranice'de "hag" şeklindedir. 'Bayram' anlamına gelen bu kelime, bir şeyin etrafında dönmek, dolanmak manasındaki "hvg" kökünden türemiştir.³⁶⁰

³⁵⁵ Ateş, Süleyman, Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri, (I,XII), İst. 1990, V, 30.

³⁵⁶ Ezrâkî, *a.g.e.*, I, 51; Nevevî, Muhyiddîn b. Şeref, Tehzîbu'l-Esmâ ve'l-Luğât, (I-III), Beyrut 1996, III, 301.

³⁵⁷ Âl-i İmrân, 3/96.

³⁵⁸ İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Kesîr, el-Bidâye ve'n-Nihâye, (Büyük İslam Tarihi, terc. Mehmet Keskin), I-XV, İst. 1994, II,465.

³⁵⁹ Caetani, Leoni, İslam Tarihi, (çev. Hüseyin Cahid), I-X, İst. 1924, I, 220.

³⁶⁰ Erdem, Sargon, *İ.A.*, "Bayram md.", T.D.V., İst. 1992, V, 257; Harman, Ömer Faruk, *İ.A.*, "Hac md.", T.D.V., İst. 1996, XIV, 382.

*"Yılda üç kez bana bayram yapacaksınız..." "Bütün erkekleriniz yılda üç kez Rab Yahova'nın huzuruna çıkacaklar."*³⁶¹ ifadelerinden Tevrat'ın, yahudi erkeklerine yılda üç kere Kudüs'te Yahve'nin huzurunda bulunma mecburiyeti getirdiği anlaşılmaktadır. Tevrat'ta geçen diğer pasajlarda da bunu görmek mümkündür. *"Yılda üç kere, mayasız ekmek bayramında, haftalar (bayramında ve haymeler bayramında, bütün erkeklerin Rabbin önünde elleri boş görünmeyecekler; Rabbin sana verdiği berekete göre herkes elinden geldiği kadar verecek"*³⁶² Bunlar aynı zamanda hac festivalleri (bayramları) olarak kabul edilir.

Şukkot (Çadırlar) bayramı: Yahudi takviminin 7. ayı olan Tişri (Eylül- Ekim) ayının on beşinde başlayıp yirmi ikisine kadar süren yedi günlük bir bayramdır.³⁶³ Çadırlar bayramında kulübelerde veya çadırlarda ikamet etmek esastır. İsrailoğulları Mısır'dan çıktıktan sonra çöldeki seyahatleri esnasında kırk yıl süresince çadırlarda ikamet etmişler ve bunun anısına olmak üzere Tanrı, bayramın yedi günü boyunca haymelerde oturmayı emretmiştir.³⁶⁴ Bu bayram, Mısır'dan çıktıktan sonra kırk yıl boyunca çölde seyahat esnasında çadırlarda ikamet etmenin hatırasına kutlanan bir bayram olmakla beraber, aynı zamanda bir hasat yani tarladan mahsül toplanması bayramıdır.³⁶⁵ Diğer taraftan Yahudilikteki üç büyük hac festivalinden biridir.

³⁶¹ K. Mukaddes, Çıkış, 23/14,17.

³⁶² K. Mukaddes, Tensiye, 16/16,17.

³⁶³ *Dinler Tarihi Ansiklopedisi*, (I-III), Gelişim Yay., İst. trsz, II, 424.

³⁶⁴ Atasağun, Galip, İlahî Dinlerde Dinî Semboller, Konya 2002, s. 119; K. Mukaddes, Levililer, 33/42.

³⁶⁵ K. Mukaddes, Çıkış, 33/16; 34/22.

Yahudi erkekleri bu bayram gününde Kudüs'e gelerek hac ibadetini yerine getirirler³⁶⁶

Pesah (Mayasız ekmek) bayramı: İsrailoğulları'nın Mısır'dan Hz. Musa liderliğinde çıkmalarının ve çöldeki seyahatleri esnasında mayasız ekmek yemeleri, Mısır'daki esaret ve acı günlerini hatırlatan ve onun sembolü olan acı otların yenildiği, Mısır esaretinden kurtulmanın anısına kutlanan bir bayramdır. Yahudi takviminin 1. ayı olan Nisan ayının on beşinde başlayıp, yirmi ikisine kadar devam eden yedi günlük bir bayramdır.³⁶⁷ Torah'a göre İsrailoğulları, senenin üç belirgin döneminde Kudüs'e gidip, orada bayramlarını kutluyorlardı. Pesah da bu bayramlardan biri olduğu için bu bayrama "Hacılar bayramı" diyenler de olmuştur.³⁶⁸ Kısacası Yahudilik'te Pesah, İsrailoğullarının, Hz. Musa'nın öncülüğünde Mısır'dan çıkmalarının, kölelik ve esarettten kurtulmalarının anısına kutlanır. Yenilen mayasız ekmek, Mısır'dan alelacele ve hazırlık yapmadan çıkışı sembolize eder. Acı otlar ise, Mısır'da esaret döneminde İsrailoğullarının çekmiş olduğu acı ve sıkıntıları sembolize eder. Bir çeşit Hac olan Pesah, Mısır'dan çıkışın ve kölelikten kurtuluşun Tanrı Yahve eliyle olduğu inancını sembolize etmektedir.³⁶⁹

Şavuot (Haftalar bayramı: Yahudi takviminin üçüncü ayı olan Sivan (Mayıs-Haziran) ayının altısında kutlanır. İsrail'de ve Reformcu cemaatlerde bir gün

³⁶⁶ Aydın, Mehmet, *Dinler Tarihine giriş*, Konya 1993, s. 103; Tensiye, 36/16.

³⁶⁷ Cilacı, Osman, *a.g.e.*, s. 88; Tümer- Küçük, *a.g.e.*, s. 135; Sarıkçıoğlu, Ekrem, *a.g.e.*, s. 201; Erdem, Sargon, *İ.A.*, "Bayram md.", T.D.V., V, 258; Ana Britannica, (I-XXII), "Pesah md." Ana Yay., İst 1986-1990, XVII, 548.

³⁶⁸ Alalu, Suzan, ... Yahudilik'te kavram ve Değerler, Gözlem Basın Yayın A.Ş., İst. 1996, s. 10.

³⁶⁹ Atasagun, Galip, *İlâhî Dinlerde Dinî Semboller*, s. 129.

diasporada ise iki gün sürer. Bu günde iş yapmak yasaklanmıştır. Yunanca'da bu bayramın ismi ellinci gün anlamında 'Pentecost' tur. Pesah'tan elli gün (yedi hafta) sonra kutlandığı için bu isim verilmiştir.³⁷⁰ Kitab-ı Mukaddes'te Şavuot bayramının kutlanması ile ilgili şu ifadeler geçmektedir.

*“Kendine yedi hafta sayacaksın; ekine orak salmağa başladığın vakitten yedi hafta saymaya başlayacaksın. Rabb'in sana verdiği berekete göre, vereceğin elinin gönüllü takdimesinin vergisiyle, Rabb için haftalar bayramını tutacaksın; ve Rabb'in önünde, sen ve oğlun ve kızın ve kölen ve cariye ve şehirlerinde olan Levili ve aranda olan garip ve öksüz ve dul kadın, Rabb'in ismine mesken olmak üzere seçeceği yerde sevineceksiniz. Ve Mısır'da köle olduğunu hatırlayacaksın; ve bu kanunları tutacaksın ve yapacaksın”*³⁷¹ Bu pasajlardan da anlaşıldığı gibi Şavuot bayramının özü tarımsal faaliyetler olup, buğday hasat zamanına işaret etmektedir. Tanrı'ya bir şükran günü olarak kutlanan bayramda bir sonraki senede hasadın daha iyi ve daha çok olması için dua edilir.³⁷² Bu bayramın diğer bir özelliği ise, Şukkot (Çadırlar) bayramı ile Pesah (Mayasız ekmek) bayramı gibi bir Hac festivali olmasıdır. Bu günde Yahudi erkekleri Kudüs'e gelerek Hac ibadetlerini yerine getirirler.³⁷³ Diğer bir ifadeyle Yahudilikte Haftalar bayramı; başlangıçta ziraat bir festival özelliğine sahipken, sonradan Sînâ Dağı'nda, Tanrı Yahve tarafından Hz. Musa'ya Torah'ın verilmesinin ve bunun sonucu olarak da köle ve firâfî olarak

³⁷⁰ Besalel, Yusuf, *Yahudilik Ansiklopedisi*, (I-III), Gözlem Basın Yay., İst. 2001-2002, “Şavuot md.”, III, 664; Erdem, Sargon, *İ.A.*, “Bayram md”, T.D.V., V, 258; Aydın, Mehmet, *a.g.e.*, s.102; Tümer-Küçük, *a.g.e.*, s. 135.

³⁷¹ K. Mukaddes, Çıkış, 23/16, 34/22; Levililer, 23/15-21; Tensiye, 16/9-12; Sayılar, 28/26-31.

³⁷² Challaye, Felicien, *Dinler Tarihi*, s. 131.

³⁷³ Alalu, Suzan, ... Yahudilik'te kavram ve Değerler, s. 28.

yaşayan İsrailoğullarının, dinî bir kimliğe sahip olmalarının ve özgür bir toplum olmalarının sembolü olarak kabul edilmektedir.

Yahudilikteki Hac mekanlarını üç grupta toplamak mümkündür: 1. Kudüs ve çevresinde oluşmuş, tarihî özelliğe sahip ve Kitab-ı Mukaddes'in tarihi içinde ortaya çıkan mekanlar. 2. Genelde Celile'de bulunan, Talmud ve Kabala'da adı geçen bilgelerin mezarları. 3. Diaspora (Filistin dışında yahudilerin yaşadıkları yerler) bilgelerine ve azizlere adanan İsrail'in çeşitli bölgelerindeki merkezler.³⁷⁴

Yahudilikte Hac esnasında çok miktarda kurban kesilirdi. Herkes malî gücüne göre bir veya daha fazla kurban keser, fakirlere dağıtılır, kurban derileri karşılıksız olarak, ziyaretçilerin hizmetinde bulunanlara verilirdi.³⁷⁵ Kitab-ı Mukaddes'te “...*Rabb'in önünde elleri boş görünmeyecekler.*”³⁷⁶ ifadesi ile bu ziyaret esnasında kurbanlar götürülmesi emredilmiştir. Milattan sonra 70 yılında Mabel'in yıkılışından sonra, Mabel'e bağlı kurban uygulaması kalkmıştır. Bunun yerine duaya önem verilmiştir.³⁷⁷

Yahudilikte yenilenme ve manevî enerjinin ortaya çıkarılması olarak algılanan hac, günahların bağışlanması için de bir vesile teşkil eder. Çünkü hac, kainatın yaratıcısı Tanrı'ya doğru yapılan kutsal bir yolculuktur.³⁷⁸ Hac yapmak

³⁷⁴ Harman, Ömer Faruk, *İ.A.*, “*Hac md.*” T.D.V., XIV, 383.

³⁷⁵ Cılacı, Osman, *İlahî Dinlerde Oruç Hac ve Kurban*, s. 46-47; Nedvî, *Dört Rükün*, s. 286.

³⁷⁶ K. Mukaddes, Tensiye, 16/16.

³⁷⁷ Harman, Ömer Faruk, *İ.A.*, “*Hac md.*”, XIV, 384.

³⁷⁸ Özen, Adem, *Yahudilikte İbadet, Ayıştığı Kitapları*, İst. 2001, s. 192.

sadece erkeklere emredilmiştir. Sağır ve dilsizler, budalalar, herhangi bir emri icra etmeye mecbur olmayan çocuklar, cinsiyeti şüpheli olanlar, kadınlar tamamen hür olmayan köleler, topallar, körler, hasta veya yaşlılar ve ayaklarıyla Kudüs'e gidemeyenler yolculuktan muaf tutulmuşlardır.³⁷⁹ Her hac mevsiminde bir hafta kalınması zorunludur. Karailik'te de Kudüs, oldukça önemli bir yer işgal eder. Anan ben David'in Kudüs'e yerleşmesi, Karailer'e hedef olarak Kudüs'ü göstermiştir. Kudüs'te ikamet etmeleri mümkün olmasa da her Karai, orayı ziyaret etme arzusunu taşır.³⁸⁰

Milattan sonra 70 yılında Mabed'in yıkılışından sonra Mabed'e bağlı Hac yapılmaya da kutsal topraklara yönelik ziyaretler her zaman devam etmiştir. Geçmişle ilgili hatıralar, o topraklara yeniden dönme özlemi, Yahudi büyüklerinin oralardaki kabirleri Yahudileri o bölgeye çekmiştir. Kudüs'te Süleyman Mabed'inden geriye kaldığına inanılan 'ağlama duvarı' önemli bir ziyaret mahalli olmuştur. Günümüzde yahudiler belli günlerde, şans getireceğine ve talihsizliklere iyi geldiğine inanmaları sebebiyle buraları ziyaret ederler ve dua edip, adak adarlar.³⁸¹

Bazı İslamî kaynaklarda geçmiş peygamberler ve ümmetlerinin de Kâbe'yi ziyaret edip, Beyti tavaf ettiklerine dair bilgiler vardır. İbn İshak, Hz. Peygamber'den "Ravha vadisinden Allah'ın Beytü'l-Atîk'ini ziyaret etmek isteyen yetmiş

³⁷⁹ Mişna, Hagiga, 1/1.

³⁸⁰ Kuzgun, Şaban, Hazar ve Karay Türkleri, Ank. 1993, s. 282.

³⁸¹ Harman, Ömer Faruk, *İA.*, "Hac md." XIV, 384; bkz. Özen, Adem, Yahudilikte İbadet, s. 192.

peygamberin geçtiğini, Hz. Musa'nın da onlardan olduğunu"³⁸² nakletmiştir. Diğer bir rivayete göre, "Hz. Musa kırmızı bir deve üzerinde haccetti, hacca giderken Ravha denilen yere uğradı. Hz. Musa'nın üzerinde iki adet katvânî aba vardı. İhram vazifesi gören bu abalardan birini belinden aşağı kısmına, diğerini de vücudunun üst kısmına sararak Beytullah'ı tavaf etti. Tavaftan sonra Safâ ile Merve arasında dolaştı. Bu esnada şöyle bir ses duydu: "Lebbeyk kulum, Ben seninle beraberim." Bu sesi duyan Hz. Musa derhal secdeye kapandı.³⁸³ Eskiden İsrailoğullarına mensup ümmetler Mekke'ye gelirler, zû Tuvâ denilen yere geldikleri vakit Harem'e saygı için ayakkabılarını çıkarıp Harem'e öyle girerlerdi.³⁸⁴

b) Hıristiyanlıkta

Hıristiyanlıkta hac, Kudüs'te Hz. İsa'nın hayatına ait hatıraları barındıran mukaddes yerlere, Roma'daki dini liderlerin bulunduğu mukaddes merkezlere veya kabul görmüş bazı din büyüklerine nisbet edilen kutsal yerlere yapılan yolculuktur.³⁸⁵

Hıristiyanlık'ta hac konusu açık bir şekilde yer almamıştır. Ancak hıristiyanlar hacla ilgili olarak, İncil'deki bazı ifadeleri yorumlamak suretiyle delil göstermektedirler: "*Kadın O'na dedi: Efendi, görüyorum ki, sen peygambersin. Atalarımız bu dağda tapındılar ve siz, tapınmak gerek olan yer Yeruşalim'dedir dersiniz. İsa ona dedi: Kadın, bana inan, saat geliyor ki, o vakit Baba'ya ne bu*

³⁸² İbn İshâk, Sîre, s. 74.

³⁸³ Ezrâkî, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Abdullah, Ahbâru Mekke, (I-II) Mekke 1996, I, 68-69.

³⁸⁴ Ezrâkî, Ahbâru Mekke, II, 131.

³⁸⁵ Nedvî, Dört Rükün, s. 288.

dağda, ne de Yeruslaim'de tapınacaksınız."³⁸⁶ Hıristiyan ilahiyatçılarının 'manevî yolculuk' diye tanımladıkları "hac", Hıristiyanlar için İsa'nın bizatihi kendisini takip etmekten ibarettir. Ayrıca İsa'nın, "*Ben yol'um, Hakikat'im, Hayat'im. Benim aracılığım olmadan hiç kimse Baba'ya gelemmez.*"³⁸⁷ sözünden hareketle bu kanaate varılmaktadır. Bundan maksat, her hıristiyanın İsa vasıtasıyla Baba'ya ulaşmaya davetli olduğu hususunu vurgulamaktır. Yine İsa'nın, "*Ben koyunların kapısıyım. Benden önce gelenlerin hepsi hırsız ve hayduttu, ama koyunlar onu dinlemedi. Kapı Ben'im. Bir kimse benim aracılığım ile içeri girerse kurtulur... Bu ağıldan olmayan başka koyunlarım var. Onları da getirmeliyim*"³⁸⁸ sözüyle de hacca işaret ettiği belirtilmektedir.³⁸⁹

Hıristiyanlıktaki hac mekanlarını üç grupta toplamak mümkündür. 1. Hz. İsa'nın hayatına ait hatıraların bulunduğu Kudüs ve çevresindeki mukaddes yerleri ziyaret için yapılan yolculuk. 2. Roma'daki, Petrus ve Pavlus gibi dini liderlerin mezarlarının da bulunduğu kutsal mekanlar. 3. Çeşitli yerlerde bulunan, Hıristiyanlarca kabul görmüş bazı din büyüklerine nisbet edilen kutsal yerleri ziyaret için yapılan yolculuktur.³⁹⁰

Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde, ikinci asırdan itibaren Beytü'l-Lahim (Beytlehem) ve Zeytin dağı, esas hac yerleri olarak kabul edilmiş ve ziyaret

³⁸⁶ İncil, Yuhanna, 4/19-22; Cilacı, Osman, İlahî Dinlerde Oruç Hac ve Kurban, s. 57.

³⁸⁷ Yuhanna, 14/16.

³⁸⁸ Yuhanna, 10/7-16.

³⁸⁹ Erbaş, Ali, Hıristiyanlıkta İbadet, Ayıışı Kitapları, İst. 2003, s. 61-62.

³⁹⁰ Ateş, Ali Osman, İslam'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri, s. 130.

mahalleri haline getirilmiştir. Hz. İsa'ya ait mukaddes yerleri ziyaret geleneği, ilk Hıristiyanlara nisbetle, sonraki Hıristiyanlar arasında daha çok yaygınlık kazanmıştır. Hz. İsa'nın çarmihini taşıyarak Golgota'ya kadar yürüdüğüne inanılan yola da, 'Hac Yolu' denilmektedir.³⁹¹

Hz. İsa'nın haça gerildiği ve ızdırıp çektiğine inanılan yerleri ziyaret etmek, ilk dönemlerde Hıristiyanlar için ibadet vesilesiydi. Daha sonraları Kostantin zamanında, Hz. İsa'nın gömüldüğü zannedilen "Joseph of Arimathea" mevkiinde keşfedilen bir mağara ile, Çarmih Tepesi'nde inşa edilen kiliseler (326-336), hac için önemli merkezler haline getirilmiştir. Zamanla bu şehir, Hz. İsa'ya ait mukaddes eşyalar, üzerinde can verdiği sanılan çarmih, çarmih çivileri v.b. mukaddes emanetlerle kutsiyet atfedilen bir merkez halini almıştır.³⁹²

Onüçüncü asırda Beytü'l-Makdis'e olan hac ziyareti devam etmekle beraber, Roma, birçok hıristiyanın ziyaret ettiği ikinci merkez durumuna gelmiştir. Petrus ve Pavlus'un mezarlarının orada oluşu, Roma'ya ayrı bir azamet vermiş, O'nu Katoliklerin toplantı merkezi haline getirmiştir. Katolik Hıristiyanlar Roma'ya büyük bir aşkla akın ederler, özellikle 'Cata Combs' denilen yer altı mezarlarına büyük rağbet gösterir ve büyük şehitler için dua ederler.³⁹³

³⁹¹ *Meydan Larousse*, V, 490.

³⁹² Cilacı, Osman, *a.g.e.*, s. 51-52; Ateş, Ali Osman, *a.g.e.*, s. 133.

³⁹³ Nedvî, Dört Rükün, s. 228; Cilacı, Osman, *a.g.e.*, s. 59-60.

Hacca gitme zamanla değişmiş, her mezhebin kendine göre bir tutum benimsediği görülmüştür. Günümüzde Hıristiyan hac yerleri olarak, yeni yeni mahalli ziyaret yerleri ortaya çıkmıştır. Yalnız Hz. Meryem'in doğduğu evi görmek, gezmek bütün mezhepler için saygı değer bir davranış olarak kabul edilmiştir. Katolik kilisesine göre, Roma'da papanın elini öpmek, onun yanına sokulmak, hatta papanın ölüsüne dokunmak bile hac sayılmıştır.³⁹⁴

Ortaçağda hıristiyanlar hac yolculuğuna başlamadan önce bir rahip tarafından kutsanırdı. Özel giysiler giyen hacılar geri dönüşlerinde ziyaret ettikleri kutsal mekanların bir işaretini de şapkalarına takarlardı. Yol boyunca, hacılar için özel olarak kurulmuş konuk evleri bulunurdu. Hıristiyan dünyasında, Roma dışında da ziyaret yerleri mevcuttur. Bir Hıristiyan için, Roma'yı ziyaret etmek nasıl hacı olmaya vesile ise, aynı şekilde Fransa'daki La Salette (M.S. 1846) ve Lourdes (M.S. 1858), Meksika'daki Guadalupe'da Meryem ana manastırı, İspanya'daki Santiago de Compostela, Portekiz'de Fatıma (M.S. 1917), İngiltere'de Walsingham (M.S. 1920) gibi yerleri ziyaret etmek de hacı olmak için bir sebeptir.³⁹⁵

Günümüzde Avrupa'da hac maksadıyla en çok ziyaret edilen yer Güney Fransa'daki Lourdes'dur. Tıbbın tedavi edemediği hastalıkları nehrin kenarında yapılmış özel banyoları ile iyileştirdiğine inanılan bu yeri yılda yaklaşık 5 milyon kişi ziyaret etmektedir. İkinci sırayı, yılda 4 milyon kişiyle Portekiz'deki Fatıma almaktadır. Paris'teki Rue du Bac ise yılda 1 milyon kişi tarafından ziyaret

³⁹⁴ Tümer- Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 463; *Dinler Tarihi Ansiklopedisi*, (I-III), II, 332.

³⁹⁵ *Ana Britannica*, "Hac md", (I-XXII), X, 238; Ateş, Ali Osman, *a.g.e.*, s. 134; *Meydan Larousse*, V, 490; Cilacı, Osman, *a.g.e.*, s. 61; Atasağun, Galip, *İlâhî Dinlerde Dinî semboller*, s. 264-265.

edilmektedir. Roma'ya yapılan hacca gelince, buraya en çok kutsal yıllarda gidilmektedir.

Hıristiyanlığın Anadolu topraklarında da ziyaret yerleri vardır. bu mekanlar Hıristiyanlık tarihi ve önemli şahsiyetleriyle bağlantılıdır. Pavlus'un misyonerlik gezileri esnasında dolaştığı yerler bugün bazı hıristiyanlarca ziyaret edilmektedir. Pavlus, Petrus ve Barnaba'nın hıristiyanlığı yayma faaliyetinde bulunduğu Antakya bu yerlerden biridir. M.S. 252-300 yılları arasında bu şehirde on kilise toplantısı yapılmış ve ilk dönemlerde Antakya kilisesi beş büyük kilise arasında yer almıştır. Diğer bir kutsal mekan da Efes'tir. Pavlus Efes'te kalarak hıristiyanlığı yaymaya çalışmış, havari Yuhanna ise burada yaşamış ve ölünce buraya defnedilmiştir. Hz. Meryem'in de Yuhanna ile birlikte Efes'e gelerek burada yaşadığı yönünde bir kanaat vardır; ancak bu zayıf bir ihtimaldir. Efes'te bulunan ve Hz. Meryem'e nisbet edilen ev günümüzde bir hac mekanıdır. Hıristiyanlar buradaki kutsal sudan içer ve dua ederler.³⁹⁶

Hıristiyanlıkta haccın yapılışı, hac için tapınağa ya da kutsal mekana gelen hıristiyan, niyetlenmiş olduğu ibadeti birkaç şekilde yerine getirir. Bunları maddeler halinde şu şekilde belirtebiliriz:

1. Bedenî dua: Bu dua, yüzüstü yere kapanma, elleri çaprazlama bağlama gibi hareketlerle yerine getirilir.

2. Sessiz tövbede bulunma: Çıplak ayakla ağır ağır dizler üzerine çökerek yapılır.

³⁹⁶ Harman, Ömer Faruk, *İ.A.*, "*Hac md*", T.D.V., XIV, 385.

3. Su kullanma: Suya temas ederek ya da değişik şekillerde sudan faydalanarak ibadet yapılmış olur.

4. Ayak egzersizlerini çoğaltarak Tanrı rızasını kazanma amacı güdülür.

Hac yapmak için hıristiyanlıkta kutsal olarak kabul edilen bir zamanı tercih etmek gerekir. Noel günlerinde Kudüs'e, Assomption (Hz. Meryem'in bedeninin melekler tarafından göğe çıkarıldığı günün anısına 15 Ağustos'ta kutlanan bayram) gününde de Lourdes'e gidilir. Yine Paskalya ve Pentikost günleri de hac yeri ve mekanı olarak kabul edilen yerlere doğru hac ziyaretlerinin en fazla yapıldığı tarihlerdir. Bu kutsal tarihlere fiziksel olarak iştirak etmekle, kendilerini ezelî- ebedî gücün kaynaklarına yaklaşmış ve rûhî bir huzura ulaşmış hissederler.³⁹⁷

Netice itibariyle, İncil'de Tanrı tarafından hıristiyanlara hac ibadetini emreden bir ifade bulunmaması ve Hz. İsa'nın da bu konuda herhangi bir telkini olmamasına rağmen, sonraki dönemlerde hac bir ibadet olarak kabul edilmiştir. Hz. İsa, Hz. Meryem ve diğer azizlerin yaşamlarıyla ve hatıralarıyla ilişkili olan yerler ile onların ziyaret ettikleri mekanlar, hıristiyanlarca kutsal olarak kabul edilmiş ve bu yerlere hac ibadetini yerine getirmek maksadıyla gidilmiştir.³⁹⁸

Diğer taraftan bazı İslamî kaynaklarda Hz. İsa ve Hz. Yunus'un Mekke'ye gelip haccettikleri nakledilmiştir.³⁹⁹

³⁹⁷ Erbaş, Ali, Hıristiyanlıkta İbadet, s. 71-72.

³⁹⁸ Atasagun, Galip, İlahî Dinlerde Dinî semboller, s. 266.

³⁹⁹ Ezrâkî, Ahbâru Mekke, I, 73.

4) CAHİLİYE DÖNEMİNDE HAC

İslamî kaynaklara göre, Hz. İbrahim'in uygulaması olan hac ibadetinin, İslam öncesi, cahiliye dönemi Mekke toplumunda da devam ettiği görülmektedir. Bu dönemdeki mevcut olan haccın, ihram, telbiye, vakfe, tavaf, sa'y, cemrelerin taşlanması ve kurban kesilmesi gibi uygulamaları ihtiva ettiği bilinmektedir. Yine bilindiği üzere Hz. Muhammed'e gelinceye kadar bazı rükünleri saptırılan bu ritüeller, hac ibadeti için, Kur'an tarafından düzeltilip yenileri de ilave edilmek suretiyle muhtevastaki şirk içeren unsurlardan arındırılarak tekrar düzenlenmiştir.⁴⁰⁰ Muhtevası yönüyle cahiliye devrinde hacla ilgili uygulamaları şu şekilde sıralamak mümkündür.

Kaynaklarımız, cahiliye devrinde müşrik Arapların putlar için ihrama girdiklerini haber vermektedir. Bu dönemde Medine'li bazı kimseler, Menât putu için telbiye ederek ihrama girerlerdi.⁴⁰¹ Ayrıca Medine'lilerin, deniz tarafında bulunan İsâf ve Nâile adlı iki put için ihrama girdikleri kaydedilmektedir.⁴⁰²

Cahiliye devrinde Araplar, ihram elbisesi olarak, humsa mensup iseler elbiseleriyle, Hill'e mensup iseler, (tavafı günah işledikleri elbiseleriyle yapmak istemediklerinden) humstan birinin elbisesini ödünç veya para ile alırlardı. Eğer bu mümkün olmazsa çıplak tavaf ederlerdi. Eğer Hill mensubu, üzerindeki dışında

⁴⁰⁰ Güler, İlhami, İman Ahlak İlişkisi, Ankara Okulu Yay., Ank. 2003, s. 89.

⁴⁰¹ Buhârî, Sahîh, II, 203; Müslim, Sahîh, II, 928.

⁴⁰² Müslim, Sahîh, II, 929; Ebû Dâvud, Sünen, II, 452-454; Nesâî, Sünen, V, 238-239.

sırf Kâbe’yi ziyaret sırasında kullanmak amacıyla daha önce giyilmemiş başka bir elbise getirmişse tavafını onunla yapar, sonra çıkarıp orada bırakır ve ‘lekâ’ denilen bu elbiseye el sürülmez, çürümeye terk edilirdi. Temiz elbise bulamamış Hill’e mensup kadınlar da avret yerlerini elleriyle kapatarak, çıplak olarak tavaf ederlerdi.⁴⁰³ Kur’an-ı Kerim’de: “Onlar bir kötülük yaptıkları zaman: ‘Babalarımızı bu yolda bulduk. Allah da bize bunu emretti’ derler. De ki: Allah kötülüğü emretmez. Allah’a karşı bilmediğiniz şeyleri mi söylüyorsunuz?”⁴⁰⁴ mealindeki ayetin, tefsir kaynaklarında, Kâbe’yi çıplak tavaf edenlerle ilgili olduğu belirtilmektedir.⁴⁰⁵

Cahiliye devri arapları, ihrama girdikleri zaman gölgede oturmazlardı. Eve yahut çadıra girmeleri gerektiğinde, evin arka duvarını delerek, veya evin üstünden atlamak suretiyle girerler ve bu hareketi iyilik sayarlardı.⁴⁰⁶ Hill’e mensup Araplar bu şekilde hareket ederken, kureyş bunun tam aksi bir tutum içindeydi. Cabir’in (r.a.) naklettiğine göre, Kureyş ve harem halkı ihramlı iken evlerine kapılarından girip çıkarlardı.⁴⁰⁷ Kur’an-ı Kerim, evlere arkadan girmenin iyilik sayılmadığını bildirerek, evlere kapılarından girilmesini emretmiştir.⁴⁰⁸

⁴⁰³ İbnü’l-Kelbî, (v.204/819), Kitâbu’l-Asnâm, (terc. Beyza Düşüngen, Putlar Kitabı), Ank. 1969, s. 39; İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm, (v.218/833), es-Sîretü’n-Nebeviyye, (Thk: Mustafa es-Sakkâ, İbrahim el-Ebyârî, Abdülhâfız Şelebî), I-IV, 2. Baskı, Beyrut 1391/1971, I, 216; Buhârî, Sahîh, II, 175; Tirmizî, Sünen, III, 288.

⁴⁰⁴ A’râf, 7/28.

⁴⁰⁵ Taberî, Câmiu’l-Beyân, VIII, 159-162.

⁴⁰⁶ Yazır, Hak Dini Kur’an Dili, I,685.

⁴⁰⁷ Aynî, Umdetü’l-Kârî, X, 136.

⁴⁰⁸ Bakara, 2/189.

İhramdan sonra tıraş olma uygulamasının da bu dönemde var olduğunu müşahede etmekteyiz. Medineliler, İsfâ ve Nâile adlı putlar için telbiye ederek ihrama girerler, Safâ ve Merve arasında sa'yeder sonra tıraş olurlardı.⁴⁰⁹ Evs ve Hazrec kabileleriyle, diğer Arapların dinine uyanlar haccederler, vakfede herkesle beraber dururlar, fakat başlarını tıraş etmezlerdi. Bunlar tavafı bitirdikten sonra Menât'a gelirler, başlarını bu putun yanında tıraş ederlerdi. Bu son hareket olmaksızın, haclarını tamam saymazlardı.⁴¹⁰

Bazı kaynaklarda bildirildiğine göre, Hz. İbrahim ve hacceden diğer Peygamberler tarafından da telbiye getirilmiştir. Buna göre Allah, Hz. İbrahim'e insanları hacca çağırmasını emretmiş, Hz. İbrahim: "Nasıl çağırayım ya Rab?" demiş, Cenab-ı Hak da: "Lebbeyk Allahümme Lebbeyk de!" buyurmuştur. Bunun üzerine Hz. İbrahim, Yemen, Şam ve diğer yönlere yönelerek, insanları hacca çağırmış ve bu ilk telbiye olmuştur.⁴¹¹ Nakledildiğine göre Kureyş kabilesi şöyle telbiye getirirlerdi:

"Buyur Allahım buyur! Buyur, Senin ortağın yoktur. Ancak bir ortağın vardır, Sen ona, onun sahip olduklarına hükmedersin." Bu şekilde telbiye ederek,

⁴⁰⁹ Müslim, Sahîh, II, 928.

⁴¹⁰ İbnü'l-Kelbî, Kitâbu'l-Esnâm, s. 10.

⁴¹¹ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, I, 261; İbn İshâk, Sîre, s. 72-73.

Allah'ı birliyorlar, kendi ilâhlarını da yanına katıyorlardı, fakat ortak koştukları ilâhın sahipliğini de yine Allah'a veriyorlardı.⁴¹²

Haccın rükünlerinden olan vakfenin de, Hz. İbrahim'den kalan bir uygulama olarak, Cahiliye devrinde de devam ettiği görülmektedir.⁴¹³ Mekke'nin fethinden sonra Kâbe'nin içinde ve etrafında yer alan putlarla birlikte Hz. İbrahim'in tebliğ ettiği hac ibadetinde bulunmayan şirk unsurları da tamamen temizlenmiştir. Hums mensupları kendilerine bir takım imtiyazlar tanıyıp, "Biz ehl-i Haremiz, Kâbe'nin bakıcılarıyız" diyerek Arafat'ta vakfe yapmazlardı.⁴¹⁴ Yani vakfe ile ilgili uyguladıkları cahiliye uygulamasını devam ettirirlerdi. Ancak Kur'an-ı Kerim bunu; "*Sonra insanların (sel gibi) aktığı yerden siz de akın. Allah'tan mağfiret isteyin. Çünkü Allah affedici ve esirgeyicidir.*"⁴¹⁵ mealindeki ayet-i kerimeyle bu ayrıcalık kaldırılmıştır.

Cahiliye devrinde, Mudâr oğullarına verilen vazifelerden birisi, hacılara Arafat'tan inmek için izin vermektir. Bu vazife lakabı Sûfe olan Gays b. Mürr tarafından yerine getirilirdi. Sûfe'nin vazifesi daha sonra evladına geçmiş olup, onların çocukları da, Kâbe'ye hizmet ve hacıları Arafat'tan icâze ve ifâza görevini yerine getirmişlerdir. Arafat'ta vakfeden sonra orada bulunanlar: "Ey Sûfe izin ver de Arafat'tan inelim" derlerdi. O zaman bunlardan biri kalkıp, izin verdiğini söyler

⁴¹² İbn Habîb, Muhabber, s. 311; İbnü'l-Kelbî, Kitâbu'l-Esnâm, s. 6.

⁴¹³ Taberî, Târîhu'l-Ümem, I, 262; İbn İshâk, Sîre, s. 79-80; İbn Habîb, Muhabber, s. 319.

⁴¹⁴ Özeydî, Abdülkerim, İ.A., "Hac md", T.D.V., İst. 1996, XIV, 387.

⁴¹⁵ Bakara, 2/199.

ve “Ey Handef! İzin ver” diye seslenir. O da izin verdikten sonra, bütün hacılara izin verildiğini bildirmek için bağırdı.⁴¹⁶

Müzdelife’de güneş doğuncaya kadar duran müşrikler, burada babalarını, dedelerini överek, onlarla övünerek vakit geçirirlerdi. Nakledildiğine göre, bu esnada bir adam dağın üstünde ayağa kalkar, “Ben filan oğlu filanım. Ben şöyle yaptım, babam da yedirir içirirdi, başkalarının borçlarını öder, diyetlerini üzerine alırdı. Dedem de böyle yapardı” der, diğer insanlara karşı övünürdü.⁴¹⁷ A. J. Wensinck, “İslam öncesi dönemde Mina’ya doğru ifâzaya güneş görünür görünmez başladığını, Hz. Peygamberin buna güneş doğmadan evvel başlanmasını emrettiğini, bunun da güneş âyinini ortadan kaldırmak için yapılmış bir teşebbüs olduğunu,” ileri sürmektedir.⁴¹⁸

Kur’an-ı Kerim’deki, “*Hac ibadetlerinizi bitirince, babalarınızı andığınız gibi, hatta ondan daha kuvvetli bir şekilde Allah’ı anın. İnsanlardan öyleleri var ki: Ey Rabbimiz! Bize dünyada ver, derler. Böyle kimselerin ahiretten hiç nasibi yoktur.*” ayetiyle, onların bu adeti reddedilerek, bu sırada Allah’ı zikretmeleri emredilmiş, babalarıyla ve ecdatlarıyla övünme yasaklanmıştır.⁴¹⁹ Bu ayet nazil olduğu zaman Hz. Peygamber: “Ey insanlar! Allah size böbürlenmeyi ve babalarla

⁴¹⁶ Ezrâkî, Ahbâru Mekke, I, 186-187; Hamîdullah, Muhammed, İslam Peygamberi, (terc. Salih Tuğ), (I-II), 4. Baskı, İst. 1980, II, 902-903; Taberî, Târîhu’l-Ümem ve’l-Mülûk, II, 285-286; İbn Hişâm, Sîre, I, 126; Olgun, *a.g.e.*, s. 260.

⁴¹⁷ Yazır, Hak Dini Kur’an Dili, II, 724; Nedvî, Dört Rükün, s. 295.

⁴¹⁸ Wensinck, A. J., *İ.A.*, “*Hac md*” M.E.B., V, 17.

⁴¹⁹ Bakara, 2/200; Yazır, Hak Dini Kur’an Dili, II, 724.

övünmeyi yasaklamıştır. Biz Adem'in çocuklarıyız, Adem ise topraktan yaratılmıştır"⁴²⁰ buyurmuştur.

Cahiliye devrinde müşriklerden bazıları, Mina'dan Mekke'ye üç günden önce inmeyi, bazıları da dördüncü güne kalınmasını günah sayarlardı.⁴²¹ Hz. Peygamber bu hususta: "Mina günleri üçtür, kim ki acele ederek iki günde ayrılırsa günahkar olmaz, kim de gecikerek ayrılırsa o kimse de günah işlemiş olmaz"⁴²² buyurmuştur. Yüce Allah, Kur'an'da: "*Sayıli günlerde Allah'ı anın. Kim iki gün içinde acele edip (Mina'dan Mekke'ye) dönmek isterse, ona günah yoktur. Kim geri kalırsa ona da günah yoktur. Bunlar gūnahtan sakınanlar içindir...*"⁴²³ buyurarak, cahiliye devrinin hacla ilgili bu uygulama ve inanişına son verilmiştir.

Haccın başta gelen rükünlerinden olan tavafın, Hz. Adem'in yaptığı ilk hacdan kaldığı ileri sürölmektedir.⁴²⁴ Hatta tavafın İraniiler, Budistler, Hindular, Romalılar ve diğeri dinlerde de mevcut olduğu, mazisinin çok eski dönemlere kadar uzandığı belirtilmektedir. Fr. Buhl, tavafın kesin olarak Hz. İbrahim'den kaldığını ileri sürmektedir. Kâbe'nin tavafı cahiliye devrinde de devam etmiş ve eski Arapların ibadet hayatında çok önemli bir yer işgal etmiştir⁴²⁵ Bu dönemde Araplar Kâbe'yi çıplak olarak tavaf etmekteydiler. Hums'a mensup olan Kureyş, Benî Amr, Sakîf,

⁴²⁰ İbn İshâk, Sîre, s. 77.

⁴²¹ Olgun Tahir, Müslümanlıkta İbadet Tarihi, s. 262.

⁴²² Tirmizî, Sünen, II, 237.

⁴²³ Bakara, 2/203.

⁴²⁴ Taberî, Târîhu'l-Ümem, I, 123.

⁴²⁵ Buhl, Fr., İ.A., "*Tavaf md.*" M.E.B., XII/I, 65.

Huzâa gibi kabileler hariç, diğer Hill'e mensup Araplar, Kâbe'yi çıplak olarak tavaf ederlerdi eğer Hums'a mensup olanlar, onlara tavaf için elbise verirseler, bu elbiseleri giyerek tavaf yaparlardı. Bu esnada erkekler erkekler, kadınlar da kadınlara elbise verirlerdi. Hums'tan elbise bulamayanlar ise çıplak tavaf ederlerdi.⁴²⁶ Cahiliye döneminde müşrikler, Kâbe'nin etrafında "mükkâ" kuşu gibi ıslık çalarak dolaşmazsak haccımız tamam olmaz derler, ıslık çalarak, el çırparak Kâbe'nin etrafında döner, dolaşırlardı. Mekke'nin ismini bu davranıştan dolayı aldığı söylenmektedir. Mükkâ ile tasdiyenin salat olmadığı, fakat cahiliye halkının ıslık çalmakla, el çırpmayı ibadet yerine koydukları kaydedilmektedir.⁴²⁷

Hacer-i Esved, Hz. İbrahim tarafından Kâbe'nin inşası sırasında konulan yerini cahiliye devrinde de muhafaza etmiş, bu dönemde de meshedilmiştir. Hacer-i Esved, Kâbe'nin tavafına nereden başlanılacağını gösteren bir işaret olmak üzere, Hz. İbrahim'in emriyle Hz. İsmail tarafından Ebû Kubeys dağından getirilmiştir.⁴²⁸

Cahiliye devrinde Kâbe'nin tamiri esnasında, Hacer-i Esved'in yerine konulması konusu Kureyşliler arasında ihtilafa sebep olmuş, bu problem Hz. Peygamber'in hakemliği sayesinde hallolmuştur. Hz. Peygamber ridasını yere yayarak, Hacer-i Esved'i ortasına koymuş, Kureyş'in ileri gelenlerine ridasının

⁴²⁶ İbn İshâk, Sîre, s. 75; Müslim, Sahîh, II, 894; Buhârî, Sahîh, II, 175.

⁴²⁷ Hâzin, Alâüddîn Ali b. Muhammed b. İbrahim el-Bağdâdî, Lübâbü't-Te'vîl fî Meâni't-Tenzîl, (Mecmau't-Tefâsîr içinde) İst. 1979/1399, III, 38-39; Olgun, Müslümanlıkta İbadet Tarihi, s. 255-256.

⁴²⁸ İbn Habîb, Muhabber, s. 311; İbn İshâk, Sîre, s. 74-75; Olgun, a.g.e., s. 236-237.

uçlarından tutturup kaldırtmış, konulacağı yerin hizasına gelince, O'nu kendisi alıp yerine koymuştur.⁴²⁹

Hacer-i Esved'in selamlanmasının İslam tarafından kabul edilmesi, bazı müsteşrikler tarafından yanlış yorum ve değerlendirmelere tabi tutulmuştur. Bu değerlendirmeler, İslam'ın bir tevhid dini olmayıp, putperest bir din olduğunu ima edecek kadar ileri gitmiştir.⁴³⁰ Hz. Ömer, cahil halkın, Hacer-i Esved'in istilamını putlara hürmet ve ibadet zannetmemeleri için, Hacer-i Esved'i öptükten sonra: "Vallahi çok iyi biliyorum ki sen, sadece bir taşsın, zarar ve fayda da veremezsin. Eğer Rasulullah'ı öperken görmeseydim, seni öpmezdim"⁴³¹ demiştir.

Amr b. Luhay'ın Mekke'de putperestliği ihdas ederek, etrafa putlar diktirdiği sırada, Safa ile Merve tepelerine de İsâf ve Nâile denilen erkek ve kadın şeklinde, iki taş diktirdiği nakledilmektedir. Hac ve umre yapanların sa'y yaparken bunları ta'zimen mesh ettikleri, İsâf'ın Safa tepesinde, Nâile'nin de Merve tepesinde olduğu belirtilmektedir.⁴³²

Hz. Aişe, cahiliye devrinde Ensar kabilesi, deniz tarafında bulunan İsâf ve Nâile adlı iki put için ihrama girip, Safa ve Merve arasında sa'y ederek, daha sonra

⁴²⁹ İbn İshâk, Sîre, s. 87-88; Hamîdullah, Muhammed, İslam Peygamberi, I, 75.

⁴³⁰ Welhausen, Julius, Arap devleti ve Sükûtu, (terc. Fikret, Işıltan), Ank. 1963, s. 9.

⁴³¹ Müslim, Sahîh, II, 893,924; Buhârî, Sahîh, II, 161-162; Tirmizî, Sünen, III, 214-215; Ebû Dâvud, Sünen, II, 438-439; İbn Mâce, Sünen, II, 981.

⁴³² Ezrakî, Ahbâru Mekke, II, 40; İbn Habîb, Muhabber, s. 311; Olgun, *a.g.e.*, s. 281.

tıraş olduklarını bildirmektedir.⁴³³ Yine bu devirde Menât putu için ihrama giren Ensar ve Gassan kabilesi mensuplarının, Safâ ve Merve arasında sa'y yapmadıkları⁴³⁴ görülmektedir. Kureyş'ten Menât putu için ihrama giren kimselere, Safâ ve Merve arasında ihrama girmek helal sayılmazdı. Nitekim bu kimseler, Müslüman oldukları zaman Hz. Peygamber'e: "Biz Menât için ihrama girerdik. Bizim o zamanki dinimizde Safâ ile Merve arasında sa'y etmek helal sayılmazdı, bu hususta ne buyurursunuz?"⁴³⁵ diye sormuşlardı.

Gerek cahiliye devrinde Kureyş, Gassan ve bazı Ensar kabilelerinin Safâ ve Merve arasında sa'y etmeyi helal saymamalarını reddetmek, gerekse bu dönemde Safâ ile Merve arasındaki sa'yi, Menât, İsfâ ve Nâile adlı putlara ta'zim için yapan kimselerin bu davranışlarını reddetmek için Allah: "*Şüphesiz Safâ ile Merve Allah'ın nişanelerindedir. Kim Kâbe'yi hacceder veya umre yaparsa, bu ikisini tavaf etmesinde bir beis yoktur*"⁴³⁶ buyurmuştur. Böylece Kur'an, Hz. İbrahim'den kalan hacca dair bir hususu tasvip ve ihya ederek, şirke dair inanış ve davranışlardan arındırmıştır.⁴³⁷

⁴³³ Müslim, Sahîh, II, 928.

⁴³⁴ Müslim, Sahîh, II, 930; İbn Mâce, Sünen, II, 994-995; Ebû Dâvud, Sünen, II, 452-454; Nesâî, Sünen, V, 228-229.

⁴³⁵ İbn İshâk, Sîre, s. 77-78.

⁴³⁶ Bakara, 2/158.

⁴³⁷ Ateş, Ali Osman, İslam'a Göre Câhiliye ve Ehl-i Kitap Örf ve Adetleri, s. 168.

Cahiliye devrinde cemreleri taşlama uygulamasının da var olduğu görülmektedir.⁴³⁸ Nefir günü halk cemreleri taşlamaya gelirlerdi. Sûfe'den bir adam, insanlar için taş atar, o taş atıncaya kadar halk taş atmazdı. İhtiyaç sahibi olup, acele eden kimseler Sûfe'ye gelirler ve 'kalk taşla ki, biz de seninle taşlayalım' derlerdi. O da: 'Hayır, vallahi güneş batıya meyletmedikçe olmaz' derdi. Acele etmek isteyen ihtiyaç sahipleri ona taş atmaya devam ederler ve onun bu konuda acele etmesini isterlerdi. Sûfe de güneş batıya meyledinceye kadar bunlardan kaçınır, sonra kalkar cemreyi taşlar, insanlar da onunla beraber taşlarlardı.⁴³⁹

İslamî kaynaklar, Hz. İbrahim ile oğlu Hz. İsmail'in haccı sırasında, Minâ vadisine indiklerinde, Cemretü'l-Akabe'de şeytanın Hz. İbrahim'e görüldüğünü, Cebrail (a.s.)'ın Hz. İbrahim'e, 'ona taş at' diye emrettiğini, Hz. İbrahim'in de yedi tane taş attığını, bu olayın Cemreü'l-Vustâ ve Cemretü's-Süflâ'da da aynen cereyan ettiğini kaydetmektedir.⁴⁴⁰ Taberî, şeytanın bir ihtiyar suretinde görüldüğünü, onların da şeytanı kovup taşladıklarını nakletmektedir.⁴⁴¹

Hz. Peygamber, cemrelerin taşlanması konusunda cahiliye adetine muhalefet ederek, cemreleri Kurban bayramının birinci günü kuşluk vaktinde taşlamıştır. Halbuki cahiliye devrinde güneş batıya meyletmedikçe cemreler taşlanmazdı. Hz. Peygamber cemrelerin geceleyin taşlanmasını da yasaklamış, Abdülmuttalib

⁴³⁸ Ezrakî, Ahbâru Mekke, II, 40.

⁴³⁹ İbn Habîb, Muhabber, s. 319.

⁴⁴⁰ Ezrakî, Ahbâru Mekke, I, 66-69.

⁴⁴¹ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, I, 274-276.

oğullarına, Cemre-i Akabe'yi güneş doğuncaya kadar taşlamamalarını emretmiştir.⁴⁴² Bayramın birinci gününden sonraki günlerde ise Hz. Peygamber, cahiliye devrindeki uygulamayı tasvip ederek, cemreleri güneş batıya meylettikten sonra taşlamıştır.⁴⁴³

İslam'ın hac ibadetindeki kurban uygulaması cahiliye devrinde de mevcuttu. Bu devirde kurbanlar, Minâ yerine Kâbe'nin yanında kesilirdi. Kurban kestikleri zaman, kurbanın kanını Kâbe'ye sürerler, etini parçalar halinde taşların üzerine koyarlardı. Cahiliye halkı, 'Allah için kestiğimiz şeylerden vahşi hayvanlar ve kuşlar yiyinceye kadar bize bir şey yemek helal olmaz' derlerdi. Müslümanlar Hz. Peygamber'e bu durumla ilgili sormuşlar ve 'Cahiliye devrinde Allah için yaptığımız bir şeydi, şimdi de yapalım mı?' demişlerdi. Hz. Peygamber de: 'Hayır böyle yapmayınız, çünkü bu Allah için değildir.'⁴⁴⁴ buyurmuştur.

Yine onların, putları için kestikleri kurbanların etlerini, putlarının üzerine koyup, kanlarını putlarının üzerine serpmelerini reddetmek üzere Kur'an'da şöyle buyrulmuştur: *"Onların ne etleri ne de kanları Allah'a ulaşır; fakat O'na sadece sizin takvânız ulaşır. Sizi hidayete erdirdiğinden dolayı Allah'ı büyük tanıyasınız diye O, bu hayvanları böylece sizin istifadenize verdi. (Ey Muhammed!) Güzel davrananları müjdele!"*⁴⁴⁵ İbn Kesîr, (v.774) cahiliye halkının kurban ettikleri develerin kanlarını Kâbe'ye sürdüklerini, Sahabe-i Kiram'ın ise: 'Biz bu işi yapmaya

⁴⁴² Nesâî, Sünen, V, 270-272; Müslim, Sahîh, II, 945; Buhârî, Sahîh, II, 192; Tirmizî, Sünen, III,241; İbn Mâce, Sünen, II, 1014.

⁴⁴³ Müslim, Sahîh, II, 945; Buhârî, Sahîh, II, 192; Tirmizî, Sünen, III, 241.

⁴⁴⁴ İbn İshâk, Sîre, s. 78.

⁴⁴⁵ Hac, 22/37.

daha layıkız' dediklerini, dolayısıyla yukarıda zikredilen ayetin bu sebeple nazil olduğunu nakletmektedir.⁴⁴⁶

Cahiliye devrinde, kurbanlık olarak ayrılan hayvanlara binilmediği görülmektedir. Sâibe denilen bir uygulamada, kurbanlık hayvandan faydalanılmazdı. Hz. Peygamber, Kâbe'ye kurbanlık hayvan sevk etmekte olan bir adam görmüş ve ona deveye binmesini emretmiştir. O şahıs da, 'Bu kurbanlık devedir' diye cevap verince Hz. Peygamber: "Yazıklar olsun sana, deveye bin!" diye emretmiştir.⁴⁴⁷ Hz. Peygamber'in bu husustaki emrinin sebebinin, yukarıda bahsi geçen cahiliye uygulamasını ortadan kaldırmak olduğu zikredilmektedir.⁴⁴⁸ Cahiliye devrinde mevcut olup, İslam geldikten sonra devam eden uygulamalardan birisi de, Kâbe'ye sevk edilen kurbanlıkların boynuna gerdanlık asmaktır. Kurbanlıkların boynuna asılan gerdanlık, "taklîd" kelimesiyle ifade edilir. "Taklîd" in putperestlikten kaldığı ve İslam tarafından tasvip edildiği söylenmektedir.⁴⁴⁹

Cahiliye devrinde Araplar, hac mevsiminde dışarıdan gelen hacıların ticaret yapmasını günah sayarlardı. Hacıların ticaret için mal getirmesi, yahut nafakasını yanında bulundurması caiz görülmezdi. Bu durum en çok Mekke tüccarı ile esnafının fazla alış veriş yapmasına sebep olurdu. Nafakası ve parası olmayan hacılar ise,

⁴⁴⁶ İbn Kesîr, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, II, 224.

⁴⁴⁷ Müslim, Sahîh, II, 960; Buhârî, Sahîh, II, 180-181; Tirmizî, Sünen, III, 254; Ebû Dâvud, Sünen, III, 367; İbn Mâce, Sünen, II, 1036; Nesâî, Sünen, V, 176.

⁴⁴⁸ Aynî, Umdetü'l-Kârî, X, 29.

⁴⁴⁹ Schacht, Joseph, *İ.A.*, "Taklid md" M.E.B., XI, 681.

dilenmeye mecbur kalırlardı.⁴⁵⁰ Onlar, hac mevsiminde alış veriştikten sakınırlar ve “Bu günler zikir günleridir” derlerdi.⁴⁵¹ Aynı şekilde Zü'l-Mecaz, Ukaz, Mina, Arafat ve diğer hac panayırırlarında ihramlı iken alış veriş yapmaktan çekiniyor ve bunu da günah sayıyorlardı. Daha sonra Müslümanlar da bu tutumu sürdürünce, “(Hac mevsiminde ticaret yaparak) Rabbinizden gelecek bir lütfu (kazancı) aramanızda size herhangi bir günah yoktur. Arafat'tan ayrılıp akın ettiğinizde Meş'ar-i Haram'da Allah'ı zikredin ve O'nu size gösterdiği şekilde anın. Şüphesiz siz daha önce yanlış gidenlerden idiniz”⁴⁵² ayeti nazil olmuş ve bu uygulama kaldırılmıştır.

Cahiliye Arapları, hacca giderken yanlarına, orada ihtiyacı olan azığı almaz ve bunu da günah sayarlardı. “Biz Allah'ın misafirleriyiz, azık almayalım” derler, fakat daha sonra dilenmekten utanmazlardı.⁴⁵³ İbn Abbas, Yemen halkının haccettiklerini, beraberlerinde azık getirmeyip, “Biz tevekkül edicileriz” dediklerini, fakat onlar Mekke'ye geldikleri zaman, halktan yiyecek istediklerini haber vermektedir.⁴⁵⁴ Cahiliye devrindeki bu uygulama da, “...(Ey müminler! Ahiret için) azık edinin. Bilin ki azığın en hayırlısı takvâdır. Ey akıl sahipleri! Benden (emirlerime muhalefetten) sakının.”⁴⁵⁵ ayetiyle kaldırılmıştır.

⁴⁵⁰ Olgun, Tahir, Müslümanlıkta İbadet Tarihi, s. 257-258.

⁴⁵¹ Nedvî, Ebu'l-Hasan, Dört Rükün, s. 298.

⁴⁵² Bakara, 2/198.

⁴⁵³ İbn Kesîr, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, I, 238.

⁴⁵⁴ Ezrakî, Ahbâru Mekke, I, 177; İbn İshâk, Sîre, s. 81; Buhârî, Sahîh, II, 142; Ebû Dâvud, Sünen, II, 349.

⁴⁵⁵ Bakara, 2/197.

Cahiliye döneminde sikâye, rifâde ve hicâbe- sidâne gibi, Kâbe ve hacla ilgili diğer vazifeler de uygulanmaktaydı. Sikâye, hac mevsiminde hacılara su dağıtma işidir. Kusay, Kâbe'nin etrafına deriden yapılmış su havuzları koymuş, develerle civardaki su kuyularından tatlı su taşıtmış ve hacılara bu havuzlardan su dağıtarak sikâye vazifesini yerine getirmiştir.⁴⁵⁶ Hz. Peygamber, cahiliye devrinde Hz. Abbas'ın elinde bulunan sikâye vazifesini, yine ona vererek tasvip etmiştir. Diğer taraftan Mina gecelerinde, geceyi Mekke'de geçirme iznini sikâye vazifesinden dolayı, sadece Hz. Abbas'a vermiştir.⁴⁵⁷ Ayrıca Hz. Peygamber, kendisine getirilen zezemi ayakta içerek, hacılara su dağıtılmasını tasvip etmiş,⁴⁵⁸ ve su dağıtan Abbas oğullarına: “İnsanların bunu bir sünnet kabul edip, size galebe etmeye kalkışmalarından çekinmeseydim, sizinle beraber ben de su çekerdim.”⁴⁵⁹ buyurmuştur.

Rifâde, hacılara yemek verme vazifesidir. Kusay tarafından ihdas edildiği ve bu iş için halktan senelik vergi alındığı nakledilmektedir. İbn İshâk, Kusay'ın şu hitabede bulunarak, yardım istediğini kaydetmektedir: “Ey Kureyş topluluğu! Sizler Allah'ın komşuları ve Harem ehlisiniz. Gelen hacılar ise, Allah'ın misafirleri ve Beyt'inin ziyaretçileridir. Onlar ikram edilmeye layık misafirlerdir. Buradan dönünceye kadar hac günlerinde, onlar için yemek hazırlayın ve içecek temin edin.” dedi. Kureyşliler de, Kusay'ın bu emrini yerine getirerek, her sene mallarının bir kısmını bu iş için ayırıp, onu bir vergi gibi Kusay'a veriyorlar, o da toplanan malları,

⁴⁵⁶ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, III,60-61; Ezrakî, Ahbâru Mekke, I, 110.

⁴⁵⁷ Müslim, Sahîh, II, 953; Buhârî, Sahîh, II, 167,192; İbn Mâce, Sünen, II, 1019.

⁴⁵⁸ Ahmed b. Hanbel, Müsned, I, 214,249,372; Nesâî, Sünen, V, 237.

⁴⁵⁹ Buhârî, Sahîh, II, 167; Ebû Dâvud, Sünen, II, 464.

hac mevsiminde Mekke ve Mina'da hacılara yemek yaptırıp dağıtıyordu. Kusay'ın kavmi içinde bu adet İslamiyet gelinceye kadar rifâde adı altında devam etti.⁴⁶⁰

Hz. Peygamber, hicri dokuzuncu senede hac emiri tayin ettiği Hz. Ebu Bekir'e bu görevi yaptırttı ve bu iş için bir miktar mal tahsis etti. Veda haccında ise, rifâde vazifesini Hz. Peygamber bizzat kendisi yaptı.⁴⁶¹ Rasulullah, veda haccında Mekke'ye 63 adet deve sevk etmiş, Hz. Ali'nin Yemen'den getirdikleriyle birlikte, bu sayı 100'e ulaşmış ve bunlar kurban olarak kesilmiştir.⁴⁶²

Hicâbe-Sidâne, Kâbe'nin bakım ve onarımı vazifesidir. Bu vazife, Hz. İsmail'in vefatından sonra Cürhümîler'in eline geçti. Daha sonraları Yemen'li Benî Huzâa kabilesi, Cürhümîlere hücum ederek Kâbe'yi ele geçirdi. Peygamberimizin dedelerinden Kusay b. Kilâb b. Mürre, Ebu Gubşân adındaki bir Huzâa'lıdan Kâbe'nin anahtarını satın alarak, bu vazifeyi devam ettirmiştir. Elde ettiği bu vazife imtiyazını kabul etmek istemeyen Huzâalılar da Kâbe civarından kovmuştur.⁴⁶³

Hz. Peygamber Mekke'yi fethettiğinde, Kâbe'nin anahtarı Osman b. Ebî Talha'da bulunuyordu. Hz. Peygamber Kâbe'nin anahtarını onlardan alarak, Kâbe'nin içine girdi. Kâbe'den dışarı çıkınca, Hz. Abbas, Hz. Peygamber'den sikâye ile beraber hicâbe vazifesini de kendisine vermesini istedi. Bunun üzerine, “*Şüphesiz*

⁴⁶⁰ Ezrakî, Ahbâru Mekke, I, 195; Ahmed b. Hanbel, Müsned, I, 137.

⁴⁶¹ Ezrakî, a.g.e., I, 112.

⁴⁶² Müslim, Sahîh, II, 888-889; İbn Mâce, Sünen, II, 1024; Tirmizî, Sünen, III, 178-179; Ebû Dâvud, Sünen, II, 460-461.

⁴⁶³ Taberî, Târîhu'l-Ümem, II, 256; İbn Hişâm, Sîre, I, 117-119, 123-124; Olgun, Tahir, a.g.e., 231-232.

Allah emanetleri ehline vermenizi emreder”⁴⁶⁴ ayeti nazil oldu. Hz. Peygamber de Osman b. Ebû Talha’yı çağırarak, Kâbe’nin anahtarını ona geri verdi ve “Ey Ebu Talha oğulları! Kâbe’nin anahtarını alın. Onu sizin elinizden bir zalimden başkası almayacaktır.”⁴⁶⁵ buyurdu.

Sonuç olarak, Hz. İbrahim’in uygulaması olan hac ibadetinin, İslam öncesi cahiliye dönemi Mekke toplumunda da devam ettiği, diğer taraftan bu dönemdeki mevcut olan haccın, ihram, telbiye, vakfe, tavaf, sa’y, cemrelerin taşlanması ve kurban kesilmesi gibi uygulamaları ihtiva ettiği anlaşılmaktadır. Yine bilindiği üzere Hz. Muhammed’e gelinceye kadar bazı rükünleri saptırılan bu ritüeller, hac ibadeti için, Kur’an tarafından düzeltilip yenileri de ilave edilmek suretiyle muhtevastaki şirk içeren unsurlardan arındırılarak tekrar düzenlendiği anlaşılmaktadır.

5) MUHTEVASI YÖNÜYLE HAC VE HACCIN FONKSİYONELLİĞİ

Hac ibadeti, sembolik beden duruşları, söz ve hareketlerle birlikte, sembolik nesnelere de ihtiva etmektedir. Hac ibadetinin temel gayesi, insanların Allah’ın emri gereğince yurtlarını, ailelerini ve dostlarını, mallarını terk etmeye, bazı arzularına karşı koyup sıkıntıları göğüslemeye hazır olduklarını göstermeleridir.

⁴⁶⁴ Nisâ, 4/58.

⁴⁶⁵ İbn Sa’d, Ebu Abdullah Muhammed, et-Tabakâtü’l-Kübrâ, (I-XV), Beyrut, 1388/1968, II, 137; IV, 55; Ezrakî, Ahbâru Mekke, I, 110-111; İbn Hişâm, Sîre, IV, 55.

Hac belli bir zamanda ve belirli mekanlarda gerçekleşen bir ibadet olduğu için, Müslümanlara zaman ve mekan mefhumunu, dünyada her şeyin belli bir düzen içinde gerçekleştiği şuurunu kazandırır. Vakfe, tavaf, sa'y vb. hac menasikinin yerine getirilmesi, dünyanın çeşitli yerlerinde yaşayan Müslümanların gözlerini ve gönüllerini Arafat, Kâbe, Safâ-Merve gibi “ilâhî semboller” olarak nitelendirilen⁴⁶⁶ mekanlara çevirmelerini sağlamakta ve formel bir anlaşma olmaksızın bütün Müslümanları aynı zaman ve mekan içinde manevi bir ittifak anlayışına ulaştırmaktadır.⁴⁶⁷

Hac, Kâbe'den Arafat'a gitmek ve Arafat'tan Kâbe'ye doğru Mina'ya geri dönmektir. Kâbe'ye doğru, Allah'a doğru dönüşte üç merhale vardır: Arafat, Meş'ar ve Mina. Şu halde aslanan üç mekan değil, üç duruş, yani vakfedir! Bu üç aşamayı bizzat Allah isimlendirmiş olup, bunlar gökten inen isimlerdir. Arafat, “bilgi”, tanıyış, biliş ve ilmi ifade eder. Meş'ar, “şuur”, anlayış ve kavrayışı ifade eder. Mina, “aşk”ı ve imanı ifade eder. Netice olarak, Kâbe'den kalkıp hemen Arafat'ta vakfe: “*İnnâ lillâh*” (Şüphesiz biz Allah içiniz) dır. Arafat'tan Kâbe'ye doğru, duraklayarak, konaklayarak dönüşte vakfe: “*İnnâ ileyhi râciûn*” (Şüphesiz biz O'na dönücüleriz.) dur. Öyleyse Arafat, bizim bu dünyada yaratılışımızın başlangıcını sembolize eden bir başlangıçtır.⁴⁶⁸

Hac ibadetini oluşturan başlıca unsurlar ve ifade ettikleri sembolik anlamları şu şekildedir:

⁴⁶⁶ K. Kerim, Bakara, 2/158.

⁴⁶⁷ Görgün, Tahsin, *İ.A.*, “*Hac md.*” T.D.V., XIV, 398.

⁴⁶⁸ Şeriatî, Ali, Hacc, (çev. Ejder Okumuş) Ağaç Yay., 4. baskı, İst. 2003, s. 83-84.

1) İhram ve Telbiye

Mîkat adı verilen ve ihramsız geçilmesi yasak olan sınıra varınca hacc yolcuları mümkün ise boy abdesti alırlar, yahut namaz abdesti ile yetinirler, tıraş olur, tırnaklarını keser, güzel kokular sürünürler, erkekler dikişli elbiselerini çıkararak kefene benzeyen ve iki parçadan ibaret olan hacc elbisesini giyerler, iki rek'at namaz kılar, yapacakları haccın çeşidine göre niyet ederler ve telbiyeye başlarlar. Telbiye "Lebbeyk Allahumme lebbeyk, lebbeyke lâ şerîke leke lebbeyk, inne'l-hamde ve'n-ni'mete leke ve'l-mülk, lâ şerîke lek" demektir. Bunun mânâsı "Sana geldim Allah'ım, çağırdın koşup geldim, Sana geldim, ortağın yoktur, koşup geldim, hamd ve nimet Sana aittir, mülk de Senin, ortağın yoktur Senin!" demektir. Kulun, Beytullah'ın kapısını çalması ve kabul niyaz etmesi manasını da ihtiva eden bu sözler şeytan taşlamaya kadar ağızlarından düşmeyecek, her fırsatta tekrarlanacaktır. İhram elbisesini giyerken hacc yolcusu ayrıldığı dünyadan üzerinde kalan son parçaları da çıkarmış, ölmeden evvel ölmüşçesine kefene bürünmüştür, ancak bu ölüm dünya ve beden zevklerine ait olduğu ve ruh için vuslat zamanı yaklaştığı için temizlenmiş ve güzel kokular sürünmüştür. Şimdi adeta ayrı bir dünyada ruhanî bir hayat başlamıştır. Bu hayat içinde ne çekişmek, döğüşmek, günaha girmek, beden zevki yaşamak vardır; ne de bir canlıya, hatta kendi saç ve sakalına kıymak vardır. Bütün düşünce ve umut "geldinse buyur, seni kabul ediyorum" hitabına mazhar olmaktan ibarettir. Böyle bir yaşayışın, bundan sonraki hayat için insanda derin izler bırakacağı, kişiyi yaratılış maksadına döndüreceği kuvvetle umulur.

İhram, diğerk bir ifadeyle, mahşer gününde tam bir boyun eğiş ve temiz niyetle Allah'ın huzuruna çıkar gibi, bütün lezzet, şehvet ve arzulardan sıyrılarak, bütün dünyevî bağlardan uzaklaşarak, yaratılışın en başındaki temiz fitrata dönüşü sembolize eden bir kıyafete bürünmektir. İhrama giren kişinin, ihramlı iken bazı şeyleri terk etmesinin istenmesi, nefsi zelil kılma, süslenmeyi terk etme, pejmürde bir hal alma manalarının gerçekleşmesi, Allah korkusu ve O'na saygı göstermeyi içinde duymayı sağlama, nefsi, arzu ve isteklerinin peşinde koşuşturmaktan alıkoyma ve onu sorgulama imkanının sağlanması içindir.⁴⁶⁹

Kişi mîkat yerinden niyet ve telbiyeyle ihrama girmenin, Allah Teâlâ'nın davetine icabet etmek olduğunu bilmeli ve bu icabetin kabulünü ümit etmeli, “Lebbeck fermanına uydum, emrine geldim” dediği zaman, kendisine hayır hayır kabul etmiyoruz denileceğinden korkmalıdır. Kendi kudret ve kuvvetine dayanmamalı daima korku ve ümit arasında bulunmalı ve Allah'ın fazl-u keremine sığınmalıdır.

Bunun gibi kıyamette sûr üfürülerek halkın çağrılacağını ve Allah'ın davetine icabet eder oldukları halde kıyamet yerinde toplanacaklarını, makbûl, merdûd; saîd ve şakî olarak ikiye bölüneceklerini ve hacıların, mîkat yerinde haccı tamamlayıp tamamlayamayacakları, haclarının kabul olup olmayacağı endişesi gibi, mahşerde ilk toplantı yerinde korku ile ümit arasında olacağını hatırlamalıdır.⁴⁷⁰

⁴⁶⁹ Hökelekli, Hayati, Din Psikolojisi, s. 239; Dihlevî, Şah Veliyullah, Huccetullâhi'l-Bâliğa, (çev. Mehmet Erdoğan) 2. Baskı İst. 2003, II, 166; Şeriatî, Ali, Hacc, s. 30.

⁴⁷⁰ Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, İhyâu Ulûmi'd-Dîn, (terc. Ahmet Serdaroğlu), Bedir Yay. İst. 1986, I, 762.

2) Tavaf

Hac ve umre ibâdetini yapanlar kavuşma tavâfı, umre ve haccın gereği olan tavâflar, nafilâ tavâf ve vedâ tavâfı isimleriyle birçok tavâf yapmaktadırlar. Bir tavâf, Hacer-i Esved köşesinden başlayıp Kâbe'nin etrafında, tavâf bölgesi içinde yedi tur yapmakla gerçekleşmektedir. Tavâf yapılırken erkekler sağ pazularını üst giysilerinin dışına çıkarmakta ve ilk üç turda hareketli ve çalimli bir şekilde koşarcasına yürümektedirler. Tavâf başlarken ve sonraki turlarda Hacer-i Esved hizasına geldikçe bu taş ya öpülmek suretiyle, yahut da öpmek, el sürmek mümkün olmazsa uzaktan el ile işaret edilerek selâmlanmaktadır.

Tavaf kişiye, her şeyin bir başka şey etrafında belli bir düzen içinde döndüğü ve insanın da bu kozmik düzenin bir parçasını teşkil ettiği şuurunu verir. Allah'ın Evi O'nu temsil ettiğine göre kul, Kâbe'yi tavâf ederken ilâhî huzurda kabûl niyâzı ile dönüp dolaştığını düşünecektir. Haberlerden anlaşıldığına göre yerde Kâbe, mânevî semâlarda Beyt-i Ma'mûr'un hizasına düşmekte, onun yerini tutmaktadır. Arşın ve Beyt-i Ma'mûr'un çevresinde melekler dönerek ibâdet etmekte, Kâbe'nin çevresinde de insanlar dönerek tavâf ibâdetini yerine getirmektedirler. Hacer-i Esved, kulların ezelde Allah'a verdikleri kulluk sözünün imzası ve mührü olarak kabûl edilmiştir. Onu öpen veya geriden selâmlayan insanlar ezelde verdikleri sözü hatırlayacak, yeminlerini tazeleyecek ve Allah'a kulluktan ayrılmayacaklarını teyid

edeceklerdir.⁴⁷¹ İbn Abbas'a dayanan bir rivâyetten anlaşıldığına göre Hacer-i Esved'i öpen, yahut selâmlayan kullar, Rahman'ın eline dokunmuş gibi olmaktadır.⁴⁷²

Hac ibadetindeki tavaf ve telbiye sözleri ile Müslümanlar, Allah'ın mülk ve hükümlerinin müşahhas sembolü olan Kutsal Belde (Mekke)'deki Allah evini, yani Kâbe'yi ziyaretle, defalarca etrafında tavaf dönüşü yaparak ve bu esnada getirmiş olduğu telbiyeler ile Allah'a itaat ve bağlılığını göstermekte ve dile getirmektedir. Mü'min yeryüzünde Allah'ın elini sembolize eden Haceru'l-Esved üzerine elini koyarak, her dönüşün başlangıcında Allah'a olan bağlılığının akit ve yeminini tekrarlamaktadır.⁴⁷³ Nasıl ki, bir teb'a, melikin elinin üzerine kendi elini koyarak ona itaat edeceğine ve bağlı kalacağına dair yemin ederse, Müslüman hacı da, Allah'ın eli olarak kabul edilen Haceru'l-Esved üzerine elini koymak suretiyle, Allah'ın emirlerine bağlı kalacağına ve O'na itaat edeceğine dair söz verir ki, bu fiil, sözleşmenin elde edilmesi manasına "istilâm" olarak isimlendirilir.

İmam Gazâlî, tavafı şu şekilde açıklamaktadır: Kâbe'yi tavaf etmek bir nevi namazdır. Kişi, namazda olduğu şekliyle, ta'zîm, havf, recâ ve muhabbet gibi halleri içinden hatırlamalı ve bu hal üzere tavaf etmelidir.

Bilmiş ol ki sen, Kâbe'yi tavaf ederken, arş-ı âzamı kuşatıp etrafında dönen meleklerle benzersin. Maksûd olan, yalnız cisminin Kâbe etrafında dönmek olduğunu sanma. Asıl maksat Beyt'in Rabbini hatırlamakla kalbinin tavaf etmesidir.

⁴⁷¹ bkz. Şeriatî, Ali, Hacc, s. 52-53.

⁴⁷² İbn Mâce, Menâsik, 32.

⁴⁷³ Hökelekli, Hayati, Din Psikolojisi, s. 240.

Tavaf Kâbe’de başlayıp yine Kâbe’de sona erdiği gibi, Allah’ı zikir ile başlayıp, Allah’ı zikir ve hatırlamakla sona ermektedir.

Bilmiş ol ki makbul olan tavaf, kalbin huzûr-u İlâhîdeki tavafıdır. Kâbe baş gözü ile görülmeyen o melekût aleminin, bu mülk aleminde bir timsalidir. Nitekim beden, gayb aleminden olup göz ile görülmeyen kalbin, şu alemde müşâhede edilen bir misali olduğu gibi. Esasında, görülüp müşâhede edilen bu alem, Allah-u Teâlâ’nın kapısını açtığı kimseler için, müşâhede edilmeyen âlem-i melekûtun bir yoludur. İşte bu muvâzeneye işaret olarak gökteki Beyt-i Ma’mûr da tam Kâbe hizasındadır. Meleklerin onu tavafı, insanların Kâbe’yi tavafı gibidir. Meleklerin tavafı gibi tavaf edebilenler ise, haddi zâtında Kâbe’yi değil, Kâbe onları tavaf eder. Nitekim bazı keşif ve keramet sahipleri veliler bunu müşâhede etmişlerdir.⁴⁷⁴

3) Sa’y

Sa’y, Allah’ın rahmet ve lutfunu talep etmek için, nefse hoş gelen alışkanlıklardan yüz çevirip, rahat ve zevklerini terk ederek, olanca gücü ile belirli sınırlar (Safâ ve Merve) arasında koşmaktır.⁴⁷⁵

Kur’an-ı Kerim’de, *“Ey Rabbimiz! Ey sahibimiz! Namazı dosdoğru kılmaları için ben, neslimden bir kısmını senin Beyt-i Harem'inin (Kâbe'nin) yanında, ziraat yapılmayan bir vâdiye yerleştirdim. Artık sen de insanlardan bir kısmının gönüllerini*

⁴⁷⁴ Gazâlî, İhyâ, I, 763-764.

⁴⁷⁵ Hökekleli, Hayati, Din Psikolojisi, s. 240.

onlara meyledici kıl ve meyvelerden bunlara rızık ver! Umulur ki bu nimetlere şükrederler” buyurulmaktadır. “Safâ ve Merve Allah'ın nişâneleridir (şedâir).”⁴⁷⁶

Akıl bu iki tepenin niçin nişane olduğunu kavrayamaz, aklın kavrayamadığı bir husûsa inanıp riayet etmenin nefse ve bedene vereceği bir zevk ve menfâat de yoktur; bu sebeple sa'y, iman ve ihlâsa dayalı kulluğun tecellî ettiği seçkin bir ibâdetdir.

Müslüman bu ibâdeti yaparken En Büyüğün sarayı önünde nöbet tuttuğunu, iki nöbet mahalli arasında gidip geldiğini; yahut bir büyüğün ziyaretinden sonra onun hoşnut olup olmadığını anlayabilmek için heyecan içinde avluda gidip gelen, arasına bakışını onun tarafına yönelterek heyecan içinde sonucu bekleyen insanın halini düşünebilir.⁴⁷⁷

Sa'y, müslümanın sırf Allah istediği için katıldığı bir yürüyüştür; Müslüman bu sayede kendisi gibi aynı yola girmiş, aynı niyet ve duyguları taşıyanlarla beraber koşmanın ne demek olduğunu fark eder. Sa'y sırasında “hervele” denilen çalımlı ve hızlı yürüyüş, niyet ve duygu bütünlüğü ile kaynaşmış ümmet ruhunun azametini yansıtır.⁴⁷⁸

4) Vakfe

Arafat'ta topluca durup beklemek olan Vakfe, adeta mahşer gününde bütün insanların bir araya toplanarak, dünyada yaptıkları işlerin hesabını vermek üzere

⁴⁷⁶ İbrahim, 14/37; Bakara, 2/158.

⁴⁷⁷ Gazâlî, İhyâ, I, 765.

⁴⁷⁸ Görgün, Tahsin, *İ.A.*, “*Hac md*” İst. 1996, XIV, 398.

hazırlanıp beklemelerinin bir sembolüdür. Yine Arafat, Hz. Adem'in cennetten çıkarılıp yeryüzüne indirildikten sonra tövbesinin kabul edilip, Hz. Havva ile buluştukları yerdir. Müslüman hacılar burada geçmiş günahlarının affı için dua ederler.⁴⁷⁹

Arafe günü Arafat'ta, bayram gecesi, gece yarısından sonra Müzdelife'de bulunmak, buralarda Allah Teâlâ'ya telbiye, tesbîh, tekbîr vb. zikirlerle, istiğfâr ve dualarla, tefekkür ve tazarrularla ibadet etmek, haccın en önemli vazifeleri arasındadır. Safâ ve Merve gibi, buralar da ilâhî nişanelerdir, Allah'ın af, rahmet ve ikrâmının tecelli ettiği yerlerdir. Dili, rengi, ülkesi ve âdetleri birbirinden farklı, fakat aynı Allah'ın kulu ve aynı Rasûl'ün (sav) ümmeti olan yüzbinlerce insan aynı anda burada Allah'a yönelmekte, O'na kulluk arzetmekte ve dilekte bulunmaktadır; bu insan seli içinde bulunup da temizlenmemek, Allah'ın rahmet, lütuf ve ikramından nasib almamak mümkün değildir; yeter ki gönüller de eller gibi ona açılmış olsun! Vakfe aynı zamanda dünyada mahşeri temsil eden tek toplantıdır; üzerlerinde kefene benzer giysilerinden başka bir şeyleri bulunmayan, Allah'a iltica ederek sonuç bekleyen bu büyük topluluk içinde mümin mahşeri düşünmeli, fırsat elde iken o güne hazırlık yapmaya azmetmelidir.

Hacceden kişi Arafat'ta durduğu vakit, orada dil ve renklerin ayrılığı, seslerin yükselmesi, insan kalabalığı, herkesin kendi imamının etrafında toplanması gibi haller ile kıyameti ve herkesin peygamberlerin ve imamların ardında toplandıklarını ve kendi peygamberlerinden şefaât beklediğini ve oradaki (kıyamet gününde)

⁴⁷⁹ Atasâgun, Galip, İlâhî dinlerde Dînî Semboller, s. 348.

tereddütlerini, hayret ve dehşetli vaziyetini hatırlamalıdır. Onu hatırladığı zaman câm gönülden Allah'a bağlansın ve Ondan af ve mağfiret dilesin. Umulur ki o günde rahmet edilmiş iyiler ile haşrolur. Bu mevkif hem şerefli ve hem de salih ve basiret sahibi insanlardan hâlî değildir. Bu gibiler vasıtasıyla Rahmet-i İlâhî umuma nazil olabilir. Bunun için duasının kabul olacağına kat'î olarak inanmalıdır. Bu gibilerle müşterek gaye uğrunda gönüller Allah'a bağlanır, eller semaya kaldırılır, gözler göklere dikilir, hepsi birden Allah'tan rahmet dilerse, Allah Teâlâ'nın dileklerini kabul etmeyip rahmetini onlardan esirgeyeceğini mi zannedersin? Zaten bu mevkiler afv-ı umûmî yerleri olduklarından dileklerin kabul olduğu hususunda tereddüt edilmemelidir. Sanki haccın sırrı, her taraftan muhterem ve maneviyat sahibi insanların bir araya toplanıp bir anda bir gaye uğrunda Allah'a dua etmeleridir. Allah Teâlâ'nın rahmetinin nüzûlüne vesile olacak bundan daha kuvvetli âmil düşünülemez.⁴⁸⁰

Müslümanların aynı zaman ve mekanda, Allah'ın rahmetini arzulayarak, samimiyetle dua ve niyaz ederek, yalvarıp yakararak bir araya gelip toplanmalarının, bereketlerin inmesi, ruhaniyetin yayılması konusunda büyük etkisi olur. Bunun içindir ki, şeytan o gün, son derece hor, hakir ve perişan olur. Sonra Müslümanların tek bir vücut halinde bu kutsal mekanda toplanmaları bir tür gövde gösterisi mahiyetindedir. Bu gün ve mekanın seçilmesi, haberlerde rivayet edildiğine göre; Hz. Adem'den başlayarak devam eden peygamberlerin uygulamalarından tevârüs edilmiştir. Daha önceden geçmiş selef-i sâlihînin takip ettikleri yolların benimsenmesi, yükümlülüklerin şer'an belirlenmesinde esaslı bir ilkedir.⁴⁸¹

⁴⁸⁰ Gazâlî, İhya, I, 765. Ayrıca bkz. Bayraktar, Mehmet, İslâm İbadet Fenomenolojisi, Akçağ Yay. Ank. 1987, s. 87-88.

⁴⁸¹ Dihlevî, Şah Veliyullah, Huccetullâhi'l-Bâliğa, II, 168.

5) Mina'da şeytan taşlama

Şeytan taşlama, insanın tabiatında yer alan kötü eğilimleri ve bunlar vasıtasıyla insanı kışkırtmaya çalışan şeytanın etkilerini ortadan kaldırmak ve böylece benliği tam manasıyla tasfiye etmek suretiyle akıl ve iradeyi yüceltip, kişilikte hakim duruma geçirmek için, kötülüğün sembolü olan şeytana karşı savaş açmayı sembolize eder.⁴⁸²

Rivâyetlere göre Hz. İbrahim (a.s.) Allah'ın emrini yerine getirmek üzere Mina'ya doğru ilerlerken şeytan yolunu kesmiş ve onun zihnini çelmek istemişti. Hz. İbrahim (a.s) ona kapılmadı, onu taşıyarak yanından uzaklaştırdı. Hacc ibâdetini yapan müslüman cemre adı verilen yerleri taşlarken aslında içindeki şeytanı taşlamakta, onu kendinden uzaklaştırmaya çalışmakta, bütün engellere rağmen Allah'a kullukta sebat edeceğini ifade etmektedir.

Hacceden kişi cemreleri atarken, mantık ve muhakemeye başvurmadan mücerret emr-i ilâhî olduğu için ve kendine düşen kulluk vazifesi mucibince Allah'ın emrine uymaya niyet ederek taşları atmalıdır. Ayrıca Halil İbrahim'e de benzemeye niyet etmelidir. Çünkü burada ya isyan ettirmek veya hac amelinde yanıltmak için şeytan, İbrahim (a.s.)'a gözüktü. Allah'ın emriyle İbrahim (a.s.) da onu taşıdı. Şayet Hz. İbrahim şeytanı gördü ve taşıdı, fakat bana görünmüyor, neyi taşıyayım? Boşuna bir iş yapıyorum, dersin, bilmiş ol ki bu da şeytandır. Seni bu vazifeden

⁴⁸² Atasâgun, Galip, İlâhî Dinlerde Dînî Semboller, s. 348; Hökelekli, Hayati, Din Psikolojisi, s. 240.

şaşırtmak için sana vesvese veriyor. Bu çocuk oyuncağı gibi bir şey dersen, seni aldatmağa çalışıyor. Sen şeytanın inadına; hikmetini anlayamadığın bu kulluk vazifeni yerine getirmeğe çalış. İyi bil ki, görünüşte her ne kadar taşları o muayyen yerlere atıyorsan da, hakikatte bu taşlar ile şeytanın belini kırmakta ve şeytanı içinden atmaktasın. Çünkü şeytanın asıl burnunu sürmek ve belini kırmak; sırrı hikmetini anlayamadığın halde, yalnız Allah Teâlâ'nın emri olduğu için, O'na saygı ve ta'zim göstererek bu vazifeyi îfâ etmektir.⁴⁸³

Hac ibadetiyle ilgili bütün bu unsurlar, mahşer gününde kişinin içinde bulunacağı ruh halinin bir provasını ortaya koymaktadır. Bir anlamda hac, mahşer günü için bir psikolojik hazırlık uygulamasıdır. Mülkiyet duygusu, beşeri zevk ve arzular, o zamana kadar yaşanmış olan rahatlıklar ve kazanılmış alışkanlıkların dışına çıkılarak, Allah'ın hükümranlılığına tam bir boyun eğiş ve itaati yaşayan mü'min kişi, saf fitrat durumuna dönüşün yolunu hac vasıtasıyla tecrübe eder hale gelmektedir.⁴⁸⁴

Hac ibadeti ile dilleri, renkleri, ırkları farklı Müslümanlar aynı gaye için aynı anda Yüce Allah'ın huzurunda bir araya gelmektedirler. Aynı zamanda hac ibadeti, Müslümanların o yıl yaşadıkları sorunların problemlerin dile getirildiği, çözümlerin üretildiği, ümmet bilincinin, kardeşlik duygularının geliştiği bir ortamı sağlayan yıllık toplantı olması yönüyle, Müslümanlar için önemli bir fırsattır. Üzülerek belirtelim ki, bu fırsatın yeterince değerlendirilemediğini müşahade etmekteyiz. Eğer Müslümanlar bunu daha çok fark edip iyi değerlendirirlerse, bu durumun hac ibadeti

⁴⁸³ Gazâlî, İhyâ, I, 766; Ayrıca bkz. Bayraktar, Mehmet, İslâm İbâdet Fenomenolojisi, s. 88.

⁴⁸⁴ Hökelekli, Hayati, Din Psikolojisi, s. 240-241.

sayesinde, Allah'ın rahmet ve bereketinin tecelli etmesine vesile olacağı muhakkaktır. Yine bu rahmet ve bereket vesilesiyle Müslümanlar, birbirlerine karşı olan duyarsızlık, umursamazlık ve parçalanmışlık hastalığından kurtulmuş olacaklardır.

B- KURBAN

1) KURBAN KAVRAMININ ANLAMI

Arapça'da gerek maddi gerekse manevi her türlü yakınlığı ve yakın olmayı kuşatacak bir anlam yelpazesine sahip olan “kurban” kelimesi dini terminolojide, kendisiyle Allah'a yaklaşılacak şeyi, özel olarak da Allah'a yakınlık sağlamak, yani ibadet (kurbet) amacıyla belli vakitte belirli cins hayvanları kesmeyi ve bu amaçla kesilen hayvanı ifade eder.⁴⁸⁵

Allah'a takarrub ve ibadet maksadıyla bayramda kesilen kurbanı Arapça'da, “udhiyye”, “dahiyye” ve “ıdhiyye” adları verilmektedir. Bu kurbanı kesmeye de “tadhiyye” denmektedir ki, ibadet ve taat niyetiyle, vakt-i mahsusunda bu iş için tahsis edilen hayvanı kesmekten ibarettir.⁴⁸⁶ “Udhiyye” adlandırması, hayvanın kurban bayramında kuşluk vakti (duhâ) kesilmekte oluşuyla açıklanır. Ayrıca eti için kesilen hayvana “zebîha” denilir. İbadet anlamındaki “nesîke”, “nüsük” ve “mensek”

⁴⁸⁵ Güç, Ahmet, İ.A., “Kurban” md., T.D.V., XXVI, 433.

⁴⁸⁶ Bilmen, Ömer Nasûhî, Kurban Mahiyeti, Vücûbu, Hikmet-i Teşrîyyesi, Güven Matbaası, 2. Baskı, Ank. 1956, s. 13; Aydın, Ali Arslan, Ramazan Orucu ve Kurban (Hikmetleri ve Fıkhî Hükümleri), Bayrak Matbaacılık, İst. 1990, s. 103.

kelimeleri de, özelde kurbanı ifade etmektedir. Hac ve umrede kesilen hayvanlar ise genel olarak “sevkedilip götürülen, sunulan şey” manasında “hedy” veya kesilen hayvanın büyükbaş ya da küçükbaş oluşuna göre, “bedene” ve “dem” gibi özel isimler almıştır.⁴⁸⁷

Latince kökenli Batı dillerinde kurban karşılığı kullanılan “sacrifice” kökünde, kutsamak, bir nesnenin tanrıya sunularak kutsal hale getirilmesi, “offering” de, tanrıya hediye sunma, takdime anlamını taşır. Eski Ahid’de kurban karşılığında, bağış ve vergi manasındaki “minha”, yaklaştıran şey anlamında “gorban” ve kutsal kan dökmeyi ifade eden “zebah” kelimesi kullanılır.⁴⁸⁸ Kurbanla ilgili yapılan tanımlamaları şu şekilde sıralayabiliriz:

Kurban, genel olarak Allah’a manen yaklaşmak için dinin emri olan, adak veya bir sevincin şükrünü yerine getirmek için kesilen hayvandır. Kurban (sungu ve takdime); tapınılan yüce varlık veya varlıklara veya herhangi bir güce şükran duygularını ifade etme, bir şeyler dileme veya günahlara kefarete olması gibi nedenlerle sunulan hediyedir.⁴⁸⁹ Kurban (sacrifice), ya tanrıyı bir şekilde etkilemek veya tanrı ile kurbanı sunan kimse arasında bir yakınlaştırıcı bağ meydana getirmek için bir şahsı, bir hayvanı veya bir objeyi bir tanrıya adama fiilidir.⁴⁹⁰

⁴⁸⁷ Özkan, Ali Rafet, *Dinlerde Kurban Kültü*, Akçağ Yay., Ank. 2003, s. 11-12; Güç, Ahmet, *İ.A.*, “*Kurban md.*”, XXVI, 433-434.

⁴⁸⁸ *Kitab-ı Mukaddes*, Tekvin, 4/3, 31/54, 32/14, 33/10; Levililer, 2/1-13; Çıkış, 10/25, 12/27; Ezra, 20/28, 40/43.

⁴⁸⁹ Gündüz, Şinasi, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 226.

⁴⁹⁰ Sharpe, Eric J., *Dinler Tarihinde 50 Anahtar Kavram*, s. 44.

Kurban, din adamlarıyla ilgili işler için geçerli olan, sebze, hayvan ve insan gibi şeylerin aşkın dünyaya (ilâhlar dünyasına) adanarak yapılan törendir. Bu, onun 'kutsanması' veya 'kutsal bir şeye tahsis edilmesi'dir. Bu iş aynı zamanda bu eyleme katılanları kutsallaştırır ve kendilerini kutsala yönlendirir.⁴⁹¹

Kurban dinsel veya kutsal amaçlarla sembolik bir sununun yok edilmesini içeren, verme eylemidir. Yiyecek veya içecek türünden olan kurban objesini sunmak, teklif etmekten ibaret de olabilir. Kurban bugün veya gelecekte tanrının lütfunu kazanmak için ona sunulan bir hediyedir. Kurban doğaüstü alana giren kudretle barışıklığı sağlamak, onun verdiklerine teşekkür etmek ve ondan bir şeyler istemek için sunulan şeydir.⁴⁹²

Kurban takdimelerinin esas amacı, Tanrı ile birlikteliği kurmak veya sürdürmektir. Bu her din ve kültürde esastır. Bu yüzden kurban zahiri ibadetin köklü fiilidir. O, yapılan bir ibadet olup, hem onu takdim eden şahsın içsel duygularını ve hem de ibadete Tanrı'nın cevabını ifade eden sembolik bir faaliyettir. Kurbanla ilgili dini merasim yoluyla, Tanrı'ya sunulan hediye kabul edilir, Tanrı ile birliktelik kurma başarılı ve kişinin günahı yok edilir.⁴⁹³

⁴⁹¹ Bianchi, Ugo, *Dinler Tarihi Araştırma Yöntemleri*, (çev. Mustafa Ünal), Geçit Yay., Kayseri 1999, s. 59.

⁴⁹² Erginer, Gürbüz, *Kurban Kurbanın Kökenleri ve Anadolu'da Kanlı Kurban Ritüelleri*, s. 41; Örnek, Sedat Veyis, *100 Soruda İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*, İst. 1971, s. 87.

⁴⁹³ De Vaux, Ronald, *Ancient Israel: Its Life and Institutions*, Darton Longman and Todd, London 1976, s. 415.

Bütün bu tanımlardan da anlaşıldığı üzere kurban, Tanrı'ya yakınlaşmayı ve Tanrı'yla birlikteliği ifade etmesi yönüyle dinlerde merkezi bir ifade biçimidir. Başka bir ifadeyle kurban, dinlerin vazgeçilmez temel ibadetlerinden biridir. İnsan bazı şeylere vesile olmak için kurbanı ilâh veya ilâhlarına feda etmektedir. Yani ilâh veya ilâhlara kurbanla saygı duyulmakta, her türlü nimet ve korunma için teşekkür edilmektedir.

2) KUR'AN'DA KURBAN KAVRAMI

Kur'an'da çeşitli surelerde 27 defa geçen kurban İslamî terminolojide, yılda bir defa Zilhicce ayının 10. gününde, Hz. İbrahim'in oğlu İsmail'i Allah'a kurban etme fedakarlığının göstergesi olarak kesilen hayvanı dile getirir.⁴⁹⁴

Kur'an'da kurbanın ilk şekli olarak, Hz. Adem'in iki oğlunun Allah'a sundukları kurbanı görmekteyiz. Bu olay Kur'an'da şöyle anlatılmaktadır:

*“Onlara, Adem'in iki oğlunun haberini gerçek olarak anlat: Hani ikisi de birer kurban sunmuşlardı da, birinden kabul edilmiş, diğerinden ise kabul edilmemişti. (Kurbanı kabul edilmeyen kardeş, kıskançlık yüzünden), ‘Andolsun seni mutlaka öldüreceğim’ demişti. Diğer de, ‘Allah ancak kendisine karşı gelmekten sakınanlardan kabul eder’ demişti.”*⁴⁹⁵

⁴⁹⁴ Cilacı, Osman, Dinler ve İnançlar Terminolojisi, Damla Yay., İst. 2001, s. 211.

⁴⁹⁵ Mâide, 5/27.

Kur'an'da geçmiş ümmetlerin hepsinde kurban kesme uygulamasının meşru kılındığı bildirilir:

“Her ümmet için, Allah’ın kendilerine rızık olarak verdiği hayvanlar üzerine ismini ansınlar diye kurban kesmeyi meşru kıldık. İşte sizin ilâhınız bir tek ilâhtır. Şu halde yalnız ona teslim olun. Alçak gönüllüleri müjdele!”⁴⁹⁶

İslam geldikten sonra, Cahiliye Arapları'nın kurban adeti tevhit inancına aykırı öğelerden temizlenerek Hz. İbrahim'in sünnetine uygun biçimde ihya edilmiş ve sosyal işlevler de yüklenerek zenginleştirilmiştir. Putlar için hayvan kurban etme şirk, bu şekilde kesilen hayvanlar da murdar sayılmıştır. *“Allah size ancak leş, kan, domuz eti ve Allah’tan başkası adına kesilene haram kıldı. Ama kim mecbur olur da istismar etmeksizin ve zaruret ölçüsünü aşmaksızın yemek zorunda kalırsa şüphesiz ki Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”⁴⁹⁷*

Kur'an'da sadece Kevser suresi 2. ayette, *“Rabb’in için namaz kıl, kurban kes”* emr-i ilahisiyle hac dışındaki kurbana dolaylı olarak işaret edilir. Hanefîler'e göre ayet Hz. Peygamber'e hitap etmekle birlikte, ümmeti de kapsamakta ve gereklilik bildirmektedir. Kurbanın meşruiyetinde Müslümanların ittifakı bulunmakla birlikte, dini hükmü (vacip veya sünnet olarak algılanması yönüyle) fakihler arasında tartışmalıdır.

⁴⁹⁶ Hac, 22/34.

⁴⁹⁷ Nahl, 16/115; Mâide, 5/3; En'âm, 6/121.

Hz. Peygamberin birçok hadisinde hali vakti yerinde olanların kurban kesmesi emredilmiş veya tavsiye edilmiştir. “*Kim imkanı olduğu halde kurban kesmezse bizim mescidimize yaklaşmasın.*”⁴⁹⁸ “*Ey insanlar, her sene her ev halkına kurban kesmek vaciptir.*”⁴⁹⁹ gibi ifadelerle bu gereklilik önemle vurgulanmıştır. Öte yandan kurban kesmeyi Hz. Peygamber hiç terketmemiştir. Bu ve benzeri delillerden hareket eden fakihler, gerekli şartları taşıyanların kurban bayramında kurban kesmesini vacip görürler. Sünnet olduğunu ileri sürenler ise, Kur’an’da bu konuda açık bir emrin bulunmayışından, Hz. Peygamber’in bu ibadeti devamlı yapmış olmasının kurbanın sünnet olmasıyla da açıklanabileceği noktasından, ayrıca bu yöndeki sahabe uygulamasından hareket ederler.⁵⁰⁰

Hac’da kesilen kurban Kur’an’da “hedy” kavramıyla ifade edilmektedir. Kıran ve temettu haccı yapanların kestikleri, şükür kurbanını ifade eder. “*İnsanlar arasında haccı ilan et ki, gerek yaya olarak, gerek uzak yollardan gelen yorgun develer üzerinde sana gelsinler. Gelsinler ki, kendilerine ait bir takım menfaatlere şahit olsunlar ve Allah’ın kendilerine rızık olarak verdiği (kurbanlık) hayvanlar üzerine belli günlerde (onları kurban ederken) Allah’ın adını ansınlar. Artık onlardan siz de yiyin, yoksula fakire de yedin.*”⁵⁰¹

Hac ve Umre’de vacibin terki veya ihram yasağının ihlali halinde kesilmesi gereken ceza ve keffâret kurbanı vardır. “*Haccı da, umreyi de Allah için tamamlayın.*

⁴⁹⁸ Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 321; İbn Mâce, Sünen, “Edâhî”, 2.

⁴⁹⁹ İbn Mâce, Sünen, “Edâhî”, 2; Tirmizî, Sünen, “Edâhî”, 18.

⁵⁰⁰ Bardakoğlu, Ali, *İ.A.*, “Kurban md.” T.D.V., Ank. 2002, XXVI, 437.

⁵⁰¹ Hac, 22/27-28.

*Eğer (düşman, hastalık ve benzer sebeplerle) engellenmiş olursanız artık size kolay gelen kurbanı gönderin. Bu kurban, yerine varıncaya kadar başlarınızı tıraş etmeyin. İçinizden her kim hastalanır veya başından rahatsız olur (da tıraş olmak zorunda kalır)sa fidye olarak ya oruç tutması, ya sadaka vermesi, ya da kurban kesmesi gerekir. Güvende olduğunuz zaman hacca kadar umreyle faydalanmak isteyen kimse, kolayına gelen kurbanı keser. Kurban bulamayan kimse üçü hacda, yedisi de döndüğünüz zaman (olmak üzere) tam on gün oruç tutar. Bu (durum), ailesi Mescid-i Haram civarında olmayanlar içindir. Allah'a karşı gelmekten sakının ve Allah'ın cezasının çetin olduğunu bilin.”⁵⁰² “Ey iman edenler! İhramlı iken (karada) av hayvanı öldürmeyin. Kim (ihramlı iken) onu kasten öldürürse (kendisine) bir ceza vardır. (Bu ceza), Kâ'be'ye hediye olarak varmak üzere, öldürdüğünün dengi olup, içinizden iki âdil kimsenin takdir edeceği **bir kurbanlık hayvan; veya yoksulları yedirmek suretiyle keffaret; yahut onun dengi oruç tutmaktır.** (Bu) yaptığı işin kötü sonucunu tatması içindir. Allah geçmiştekileri affetmiştir. Fakat kim bir daha böyle yaparsa, Allah ondan intikam alır. Allah mutlak güç sahibidir, intikam sahibidir.”⁵⁰³*

Bilindiği üzere hac ibadetini yerine getirmek için orada (Allah'ın evinde) bulunanlar, Allah'ın misafirleridir. Allah'a yakın olmaya engel kabul edilen davranışlar, yine bu yakınlaşmayı tekrar sağlayacak olan kurban kesmek, fakirleri doyurmak, oruç tutmak gibi, bir nevi ceza görünümündeki yakınlaşma araçlarıyla, adeta yakınlaşmanın yeniden te'sisi hedeflenmiş olmaktadır.

⁵⁰² Bakara, 2/196.

⁵⁰³ Mâide, 5/95.

3) İLÂHÎ DİNLERDE KURBAN

a) Yahudilikte

Kurban, Yahudilikte temel dini ibadetlerden birisidir. Mabed döneminde kurban ibadeti çok önemli bir yer tutmaktadır. Fakat Mabed'in M.Ö. 586 yılında tahribi ve Yahudilerin Babil'e sürgün edilmesinden Mabed'in tekrar yapılmasına kadar bu ibadete ara verilmiş, M.Ö. 515 yılında Mabed'in yeniden yapılmasıyla tekrar başlayan bu ibadet⁵⁰⁴ Mabed'in M.S. 70 yılında İmparator Titus tarafından yıkılmasından sonra İsrail fakihlerinin icthadı ile Mabed ayakta olmadığı gerekçesiyle bırakılmıştır.⁵⁰⁵ Yahudilik'te kurban ibadeti sadece Süleyman Mabed'inde icra edilebilir, bundan dolayı sinagoglarda kanlı kurban kesme adeti yoktur.

Yahudilik'te bazı hayvanların veya yiyeceklerin, Tanrı'ya bağlılığın bir işareti olarak ve O'nun lütfunu kazanmak, affına mazhar olmak niyetiyle bir mezbah üzerinde tamamen ya da kısmen yok edilmesinden ibaret olan kurban ibadetinin tarihi Hz. İbrahim'e kadar götürülmektedir. Onun döneminde sığır, davar, kumru, güvercin gibi hayvanlar Tanrı'ya sunulurdu.⁵⁰⁶ Tevrat'a göre, Hz. İbrahim, oğlu

⁵⁰⁴ Atasagun, Galip, İlahî Dinlerde Dinî Semboller, s. 101-102.

⁵⁰⁵ Özen, Adem, Yahudilikte İbadet, Ayışığı Kitapları, İst. 2001, s. 184.

⁵⁰⁶ Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, 8/20, 13/18, 15/7-11, 17-21, 26/25.

İshak'ı kurban etmek istemiştir.⁵⁰⁷ Ancak Allah buna izin vermemiş, “Biricik oğlunu benden esirgemedin” buyurarak, kurban olarak bir koç göndermiş, bu koç Hz. İbrahim tarafından oğlunun yerine yakılan kurban olarak takdim edilmiştir.⁵⁰⁸ Hz. İbrahim'in, oğlu İshak'ı kurban etmek istediğine dair Tevrat rivayetini, Hıristiyanlar da aynen benimsemektedirler.⁵⁰⁹ İslam alimlerinin görüşüne göre, kurban edilmek istenen Hz. İshak değil, Hz. İsmail'dir.⁵¹⁰ Dolayısıyla Yahudiler, ataları kabul ettikleri Hz. İshak'ı Allah'a kurban olarak takdim edilen kimse olarak görmek istemişlerdir.

Hz. İbrahim'in oğlunu kurban etmek istemesi Kur'an tarafından da haber verilmektedir.⁵¹¹ Bu konudaki bazı rivayetlerden, Hz. İbrahim'in kurban etmek istediği oğlunun Hz. İsmail olduğu anlaşılmaktadır. Bu rivayetlerden birisine göre, Hz. Peygamber: “*Gerçekten kurbanlık İsmail'dir*”⁵¹² buyurmuş, diğer bir rivayette de, kendisine “*Ey iki kurbanlığın oğlu*” diye hitap edilmesine ses çıkarmamıştır.⁵¹³ Muhammed Hamidullah, Hz. İbrahim zamanında müesseseleşen bu çeşit kurbanın, İslam öncesi Araplar arasında, yani ilk doğan oğul olan Hz. İsmail soyundan gelen Araplar arasında devam edip, Yahudiler arasında görülmediğini kaydetmektedir.⁵¹⁴

⁵⁰⁷ Tekvin, 22/1-9.

⁵⁰⁸ Tekvin, 22/12-17.

⁵⁰⁹ İbranilere Mektup, 11/17; Yakubun Mektubu, 2/21.

⁵¹⁰ Taberî, Câmiu'l-Beyân, XIII, 81; Kurtubî, el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân, XV, 100-101.

⁵¹¹ Sâffât, 37/101-107.

⁵¹² Kurtubî, *a.g.e.*, XV, 100,101.

⁵¹³ Taberî, *a.g.e.*, XIII, 85.

⁵¹⁴ Hamîdullah, Muhammed, Rasûlullah Muhammed, (terc. İhsan Süreyya Sırma), İst 1984, s. 18-19.

Kitab-ı Mukaddes'te yer alan pasajlardan Yahudilikte, bazı dönemlerde insan kurbanının uygulandığını görmekteyiz. *“Ancak insandan olsun yahut hayvandan olsun, yahut mülkü olan tarlalardan olsun, kendisinden olan bütün şeylerden bir kimsenin Rabb'e vakfettiği hiçbir şey satılmayacak ve fidyesi verilmeyecektir; her vakıf Rabb'e çok mukaddestir. İnsanlar arasından vakfedilen bir kimse için fide verilmeyecek; mutlaka öldürülecektir.”*⁵¹⁵ İnsan kurbanıyla ilgili bir diğer pasajda ise; *“...Oğullarının ilk doğanını bana vereceksin. Kendi öküzlerin hakkında ve kendi koyunların hakkında da böyle yapacaksın; yedi gün anası ile beraber kalacak; sekizinci gün bana vereceksin.”*⁵¹⁶

Her şeyin ilkinin Tanrı'ya ait olduğu anlayışı, Yahudiliğin dışındaki dinlerde de karşımıza çıkmaktadır. Her halde bu anlayış, insan oğlunun eski uygulamalarının bir uzantısı olarak Yahudilikte de devam etmiştir. Gerek Tanrı'ya vakfetme suretiyle ve gerekse ilk erkek çocuğun Allah'a verilmesi suretiyle uygulanan bu iki örnek, aslında yaygın olmasa da Yahudilikte ritüelik manada insan kurbanının mevcut olduğunu göstermektedir.⁵¹⁷ Aslında insan kurbanı uygulamasını Hz. İbrahim'in denediği, ancak Allah'ın buna müsaade etmeyerek, oğlunun yerine Cebrail vasıtasıyla ona bir koç gönderdiği ve Hz. İbrahim'in bu hayvanı kurban kestiği ilâhî kitaplar tarafından bildirilmektedir.⁵¹⁸ Ayrıca Tevrat'ta dana, sığır, boğa, koç, keçi,

⁵¹⁵ Kitab-ı Mukaddes, Levililer, 27/29-30.

⁵¹⁶ Çıkış, 22/29.

⁵¹⁷ Özkan, Ali Rafet, Dinlerde Kurban Kültü, s. 99.

⁵¹⁸ Saffât, 37/101-102; Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, 22/1-9.

erkek kuzu, oğlak, kumru ve güvercin gibi hayvanların kurban olacağı zikredilmektedir.⁵¹⁹

Yahudilikte yemekli kurban çeşitlerinden birisi, Fısıh (Pesah) kurbanıdır. Fısıh, yahudilerin Mısır'dan çıkışını sembolize etmek üzere Nisan ayında yedi gün süreyle kutlanılan bir bayramdır. Bu bayramda bir kuzunun kurban olarak kesilip yenilmesi adettir. Fısıh, gece gündüz eşit olunca, İlkbaharda kutlanır.⁵²⁰ Bu kurban bir yaşında erkek kuzu veya keçiden seçilir ve aile reisi tarafından kesilmesi gereklidir.⁵²¹ Haşlanmış olarak yenilemez, ancak ateşte kebab yapılarak yenilir. Fısıh kurbanının kanı evin kapısına ve eşiğine serpilir.⁵²² Kurbanın eti sabaha kalmadan yenilir, sabaha kadar kalanı ise ateşte yakılır. Kesilecek kuzunun büyüklüğü ev ve aile fertlerinin yiyeceği kadar olacaktır. Fısıh kurbanı akşamleyin güneş battığı zaman kesilmesi gerekir.⁵²³

Yahudilikte çok çeşitli kurban kategorileri olmasına rağmen bunlar arasında en dikkat çekici ve yaygın olarak uygulanan kurbanlar; *keffâret*, *şükran* ve *adak* kurbanlarıdır. İsrailoğullarının suç işlemesi halinde genç bir boğa arzetmesi gerekmektedir. Eğer reislerden biri suç işlerse takdime olarak kusursuz bir erkek getirecektir.⁵²⁴ Halktan biri suç işlerse, kusursuz bir keçi veya kusursuz bir dişi kuzu

⁵¹⁹ Kitab-ı Mukaddes, Sayılar, 15/8-11; Levililer, 4/5.

⁵²⁰ Cilacı, Osman, İlahî Dinlerde Oruç, Hac ve Kurban, s. 119.

⁵²¹ Çıkış, 12/3-5, 21-22; Tensiye, 16/2.

⁵²² Cilacı, Osman, *a.g.e.*, s.119; Kitab-ı Mukaddes, Çıkış, 12/7-8-9.

⁵²³ Kitab-ı Mukaddes, Çıkış, 12/4,10; Tensiye, 16/4-7.

takdim edecektir. Kuzu veya erkeçe gücü yetmeyen kimse, iki kumru veya iki güvercin getirecektir.⁵²⁵

Yahudilikte keffâret kurbanını gerektiren suçlar; yasaklanmış hususlardan birini yapmak, yalancı şahitlik yapmak, murdar bir şeye, murdar hayvan leşi veya murdar bir insana dokunmak, düşüncesizlikle yemin etmek, kâhinin suç işleyerek kavmi kabahatli yapması gibi hususları kapsamaktadır. Bütün bu durumlarda kişinin sosyal durumuna göre değişik şekillerde keffâret gerekmektedir.⁵²⁶

Şükran kurbanı, minnettarlığı kabul etmesi için Tanrı'ya bir şükran ifadesidir. Cemaat veya ferdin, belâdan kurtulduğu için yaptığı şükür kutlaması esnasında takdim edilir.⁵²⁷ Tevrat, şükran kurbanının aynı gün yenilmesini ertesi sabaha bırakılmamasını emretmiştir.⁵²⁸

Yahudilikte kurban ibadeti, Mabed döneminde, Süleyman Mabed'inin avlusunda bulunan kurban kesmeye mahsus özel yerlerde 'Kohen' denilen din adamları sınıfı tarafından icra ediliyordu. Kesilen kurbanların kanı bir havuza akıtıyor ve eti ise, Kitab-ı Mukaddes'te ayrıntısıyla zikredilen 'Altar' denilen mezbah üzerinde yakılmak suretiyle Tanrı'ya sunuluyordu.⁵²⁹

⁵²⁴ Levililer, 4/13-15, 22-23; 9/3.

⁵²⁵ Levililer, 4/27-28, 32-33; 5/7.

⁵²⁶ Levililer, 5/1-4; 4/3. Ayrıca bkz. Ateş, Ali Osman, Cahiliye ve Ehl-i Kitap Örf ve Adetleri, s. 200.

⁵²⁷ Levililer, 7/15; De Vaux, Ronald, *Ancient Israel: Its Life and Institutions*, s. 418.

⁵²⁸ Levililer, 22/29-30; 7/15.

⁵²⁹ Çıkış, 27/1-8.

Yahudilikte kurban, çeşitli suçları işleyenlerin bu suçlardan ve bazı hastalıklı durumlardan kurtulmak amacıyla gerçekleştirdikleri bir ibadettir.⁵³⁰ Kitab-ı Mukaddes'te hangi suçlara ne kadar ve hangi cins kurban kesileceği ve nasıl yapılması gerektiği en ince noktalarına kadar zikredilmiştir.⁵³¹

Kurbanın eti hakkında yapılacak işlem, kurbanın takdim ediliş amacına göre değişiklik arz etmektedir. Yakılmak üzere sunulan kurbanın eti tamamen mezbah üzerinde yakılır; komünyon kurbanı, kohenler, onu takdim eden ve yakınları tarafından yenilir.⁵³² Yahudilik'te, koyun, keçi ve sığırın iç yağlarını yemek haram olup, yakılması emredilmiştir. Kurbanların yenmeden yakılmasının Sâbiîler'in adeti olduğu zikredilmektedir.⁵³³ Kurbanın kanı ve Tanrı'ya tahsis edilen yağının yenilmemesi ve bütün nesiller boyunca buna riayet edilmesi istenmiştir.⁵³⁴

Yahudilikte helal olan ve eti yenen her hayvan kurban olmamaktadır. Örneğin ineğin eti yenildiği halde kurbanlık hayvanlar arasında yer almaktadır. Ayrıca karaca, geyik vs. gibi av hayvanlarının eti yenilmekle birlikte kurbanlık hayvanlar listesinde yoktur. Esasen aynı durum İslam'ın kurban anlayışında da geçerlidir. Eti helal olan her hayvan kurban edilememektedir. İslam'da küçük baş hayvanlardan daha küçük

⁵³⁰ Atasagun, Galip, İlahî Dinlerde Dinî Semboller, s. 102.

⁵³¹ Kitab-ı Mukaddes, Çıkış, 26/5; Levililer, 1/1-17; 4/1-35; 5/1-19.

⁵³² Levililer, 7/15-21, 32-36; 22/29-30.

⁵³³ Örs, Hayrullah, Musa ve Yahudilik, s. 387; Draz, Abdullah, Kur'an'ın anlaşılmasına Doğru, s. 136.

⁵³⁴ Levililer, 3/17; 7/22-31; 17/10-14; Ayrıca bkz. Güç, Ahmet, İ.A., "Kurban md.", T.D.V., XXVI, 435.

hayvanlar kurban edilemez. Oysa yahudilikte kumru ve güvercin gibi küçük hayvanlar da kurban edilebilmektedir.⁵³⁵

Günümüzde, Yahudilikte kanlı kurban ve yakma kurbanı uygulanmamaktadır. Bu kurbanlar duaya dönüşmüştür. Söz konusu zamanlarda artık hayvan kesmek ve yakmak yerine dualar edilmektedir. Dualar, kurbanların tapınağa getirilme zamanının anımsanması için tayin edilmiştir. Patrikler, sabah, öğle ve akşam dualarının kurban yerine ikame edilmesiyle itibar kazanırken, bunlar daha sonraları tamamen kurbanın yerini almıştır. Her ne kadar Yahudiler, günümüzde kanlı kurbanların yerine duayı ikame etmiş olsalar da, günün birinde mutlaka ilâhî emir olan kanlı kurbanlara geri dönmeyi istedikleri ifade edilmektedir. Nitekim onların bu kurbanı terk etmeleri olayı geçici bir süreliğine ‘dondurma’ şeklinde değerlendirilmektedir.⁵³⁶

b) Hıristiyanlıkta

Hıristiyanlıkta kurban, verilen sözün tutulmadığı anlarda, günah işlemiş sayılmamak için Allah’a karşı bir şey yapmaya söz vermek şeklinde tarif edilmiştir. Kurban, Katolik mezhebinde Hz. İsa’ya verilen bir isim olmuştur. Hıristiyan Araplar ise, kurbanı “kudâs” ismini vermişler, âyin esnasında yenen, şaraba batırılmış ekmeğe kurban demişlerdir.⁵³⁷ Hıristiyanlıktaki kurban anlayışının özünde, Hz. İsa’nın haç üzerinde kurban oluşu iddiası vardır. Hz. İsa, Hz. Adem’in cennetten

⁵³⁵ Ateş, Ali Osman, *a.g.e.*, s. 205; Özkan, Ali Rafet, *Dinlerde Kurban Kültü*, s. 108.

⁵³⁶ Özkan, Ali Rafet, *a.g.e.*, s. 108, 115.

⁵³⁷ Wensinck, A. J., *İ.A.*, “*Kurban md.*”, M.E.B., VI, 1014; *Meydan Larousse*, VII, 646.

çıkarılmasına sebep olan ve bütün insanlığa intikal eden “Aslî Suç” günahına karşılık, babası tarafından haç üzerinde feda edilmiştir. Böylece Hz. İsa’nın ruhunu teslim edişi, bütün insanlığa geçen günaha keffâret sayılmıştır. Hıristiyanlık, Hz. İsa’nın çarmıhta kurban edilmesi iddiasına çok fazla ağırlık vererek, kurbanla ilgili bütün inanış ve ritüel eylemleri bunun üzerine inşa etmiştir.⁵³⁸

Hıristiyan teolojisi, Hz. İsa’nın kendini insanlık için kurban edişi dışındaki bütün kanlı kurbanları reddetmektedir. Bunun temelinde, hayvan kanlarının ve sıradan insanların kanlarının, günahı ortadan kaldırmayacağı düşüncesi vardır. günahı ortadan kaldıracak yani günaha kefarete olabilecek yegane kurban, tanrı oğlu olarak kabul ettikleri İsa’nın kanıdır.⁵³⁹ İncil’de Hz. İsa’nın insanların günahı için bir defaya mahsus olmak üzere kurban oluşu anlatılmakta ve şöyle denmektedir:

“...fakat bir defa günahın iptali için devirlerin sonunda kendi kendisini kurban etmesiyle görünmüştür. Ve insanlara bir defa ölmek, ve ondan sonra hükmolunmak mukadder olduğu gibi, böylece de Mesih çoğunun suçlarını taşımak için bir defa takdim edilmiş olup ikinci defa, günahsız olarak kendini bekleyenlere görünecektir.”⁵⁴⁰

İncil, Hz. İsa’nın insanlığın ‘aslî günah’ı için bir defaya mahsus olmak üzere, kendini kurban olarak takdim edişinin, diğer her türlü kurbandan kıymetli olduğunu,

⁵³⁸ Cilacı, Osman, İlahî Dinlerde Oruç, Hac ve Kurban, s. 136-138.

⁵³⁹ Özkan, Ali Rafet, Dinlerde Kurban Kültü, s. 116; Erbaş Ali, Hıristiyanlıkta İbadet, Ayıışı Kitapları, İst. 2003, s. 165-166.

⁵⁴⁰ İncil, İbranilere Mektup, 9/26-28.

böylece her yıl düzenli olarak kurban takdim etmenin hükmünün ortadan kalktığını belirtmektedir:

“...Yıldan yıla devam üzere takdim ettikleri aynî kurbanlarla yaklaşanları asla kemale erdirmez... fakat yıldan yıla o kurbanlarda günahlarını anması olur. Çünkü boğaların ve erkeklerin kanı günahları kaldırmaz... Yakılan takdimeler ve suç için kurbanlardan razı olmadım... İkinciye sabit kılmak için birinciyi kaldırıyor... İsa Mesih bedeninin bir kerede takdim olunması ile o iradede tasdik olunduk...”⁵⁴¹

Öte yandan Hz. İsa zamanındaki kurban uygulamaları Ahd-i Atîk’e dayandırılmaktaysa da sonradan Hıristiyanlık’ta İsa’yı merkezileştiren farklı bir kurban anlayışı geliştirilmiştir. Kendisi de bir İsraili olan İsa dünyaya geldiğinde, ailesi Yahudi şeriatına uyarak⁵⁴² kurban sunmak için Yeruslaim’e gidip İsa’yı da götürmüş ve İsa, İsrailoğulları’nın kutladığı Pesah bayramlarına katılmıştır.⁵⁴³ Hz. İsa, bir cüzzamlıyı iyileştirdikten sonra, Musa şeriatında belirtildiği üzere⁵⁴⁴ bir kurban kesmesini, din kardeşiyle dargın olan birinin barıştıktan sonra takdimesini sunmasını istemiştir. Bu uygulamalara rağmen, İsa’nın çarmıha gerilmesi ve diriltilmesi inancının ardından hıristiyanlığın yahudilikten ayrı bir din mahiyeti kazanmaya başladığı görülmektedir.⁵⁴⁵

⁵⁴¹ İbranilere Mektup, 10/1-10.

⁵⁴² Kitab-ı Mukaddes, Çıkış, 13/2,12; Levililer, 12/2-6,8.

⁵⁴³ İncil, Luka, 2/22-24; Matta, 26/2, 17-19; Markos, 14/12-16.

⁵⁴⁴ Levililer, 13/49; 14/2-9; İncil, Matta, 8/4; 5/23-24.

⁵⁴⁵ Güç, Ahmet, İ.A., “Kurban md.” T.D.V., Ank. 2002, XXVI, 435.

Hz. İsa'nın kendisini, insanlık için kurbanlık olarak takdim ettiği Pavlus'un mektuplarında ileri sürülmektedir. Pavlus bu konuda: “*Şeriat gelecek iyi şeylerin asıl suretine değil, gölgesine malik olarak, yıldan yıla devam üzere takdim ettikleri kurbanlarla yaklaşanları kemale erdiremez... Çünkü boğaların ve erkeklerin kanı günahları kaldıramaz.*”⁵⁴⁶ demektedir. Hıristiyanlar'a göre Hz. İsa, Mukaddes Kurbanı, Perşembe günü ekmeği kendi vücuduna ve şarabı kanına değiştirdikten sonra ihdas etmiştir. Yine İnciller'de geçen ifadelere göre, İsa peygamber, Yahudilik'te mevcut olan “fısıh kurbanı”nı kestirmiş, kesilmesine izin vermiş ve onun etinden akşam yemiştir.⁵⁴⁷ Daha sonraları Pavlus, Hz. İsa'nın bu uygulamasını da ortadan kaldırmış ve “*Eski mayayı kaldırın, ta ki mayasız olduğunuz gibi yeni hamur olasınız. Çünkü bizim fışımız olan Mesih de kurban edilmiştir.*”⁵⁴⁸ diyerek Mesih'in kurban edilmesiyle, fısıh kurbanının gerçekleştiğini ileri sürmüştür.

Hıristiyanlıkta bütün yüreğiyle komşuyu sevmek, yakılan takdime ve kurbanlardan üstün sayılmıştır.⁵⁴⁹ Tanrısal kurban, haç kurbanını anmak ve devam ettirmek için, mukaddes sofranın üzerinde ekme ve şarap şekilleri altında, papazların eliyle kan dökülmeden, hikmetli bir tarzda kurban olarak İsa Mesih'in Peder Tanrı'ya sunulmasıdır. Pazar ve mecburi bayram günleri kurban âyini icra edilmektedir.⁵⁵⁰

⁵⁴⁶ İbranilere Mektup, 9/27-28; 10/1-4; Filibelilere Mektup,2/7-8; Efesoslulara Mektup, 5/2.

⁵⁴⁷ Markos, 14/12-17, 22-24; Luka, 22/7-14.

⁵⁴⁸ I. Korintoslular, 5/7; Cilacı, Osman, *a.g.e.*, s. 119-120.

⁵⁴⁹ Markos, 12/33.

⁵⁵⁰ Descuffi, Hıristiyan Dini, s. 271-272; Cilacı, Osman, *a.g.e.*, s. 142-143; Ateş, Ali Osman, Cahiliye ve Ehl-i Kitap Örf ve Adetleri, s. 210.

Çiçeron, “İnsanlar deliliğın her türlüünü yaptılar, yalnız bir adım daha atmaları kaldı. O da taptıkları Tanrı’yı yemektir” demiştir. Hıristiyanlık tarafından bu adım da atılmıştır. Papazlar ve hıristiyanlar Tanrı’yı yemek durumundadırlar. İtiraf, vaftiz ve ilk suç gibi, kurban da sonradan Hıristiyanlığa sokulmuştur. Bunları Hz. İsa’ya nisbet etmek büyük bir haksızlık olacaktır. Bu durum bize, daha önce ilkel insanlar tarafından yapılan bu âyini, hıristiyanların onlardan alarak dinlerine ithal ettiklerini ve kendi ilahlarını yediklerini göstermektedir.⁵⁵¹

4) CAHİLİYE DÖNEMİNDE KURBAN

Cahiliye toplumunun dini hayatında önemli bir yeri olan kurban adeti, İslam öncesi arap toplumunda çocukların, köle ve esirlerin putlara kurban edilmesi adetinin zayıf da olsa izlerine rastlanmakla birlikte⁵⁵² yaygın olan kurban şekli, hayvanların putlara kurban edilmesi uygulamasıdır. Cahiliye Arapları belli zamanlarda veya önemli kabul ettikleri olaylar vesilesiyle gerek Kâbe’deki gerekse Mekke’nin diğer bölgelerinde ve Mekke dışındaki putlarının yanında mâbede olan saygılarını, putlara olan bağlılıklarını göstermek, onlara yakınlaşmak gayesiyle deve, sığır, koyun, ceylan gibi hayvanları keserek kanını onların üzerine döker, kurbanı parçalayıp bu dikili taşların üzerine bırakır, yırtıcı hayvanların ve kuşların yemesini beklerlerdi.⁵⁵³

⁵⁵¹ Kazıcı, Yusuf Ziya, Kur’ân-ı Kerim ve Garp Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık, İst. 1971, s. 78.

⁵⁵² Cevad, Ali, Târîhu’l-Arab Kable’l-İslâm, VI, 191-193, 198-199; İbn Hişam, Sîre, I, 160-164.

⁵⁵³ Bardakoğlu, Ali, *İ.A.*, “Kurban md.”, T.D.V., Ank. 2002, XXVI, 436.

Cahiliye döneminde insan kurbanıyla ilgili olarak Wellhausen, oğlan ve kızlarla esirlerin, Uzzâ putuna kurban olarak takdim edildiklerini ileri sürmektedir.⁵⁵⁴ Rivayete göre, Hz. Peygamberin dedesi Abdülmuttalib, Zemzem kuyusunun kazılması sırasında Kureyş'le karşılaştığı zorluklar sebebiyle, eğer on tane oğlu olur ve kendisini koruyacak yaşa gelirlerse, onlardan bir tanesini Kâbe'nin yanında Allah için kurban etmeyi adanmıştı. Abdülmuttalib oğulların sayısı ona ulaşınca, adağını yerine getirmek istemiş, çekilen kurada, kurban olmaya dair ok, peygamberimizin babası Abdullah'a isabet etmişti. Bunun üzerine Abdülmuttalib, Abdullah'ı kurban etmek üzere İsâf ve Nâile adlı putların bulunduğu yere götürmüş, Kureyşliler ise, böyle bir adetin yerleşmesinden çekinerek, Abdülmuttalib'e engel olmuşlar ve Hicaz'daki bir kâhineye danışmasını tavsiye etmişlerdi. Bunun neticesinde kâhinenin tavsiyesine uyularak, Abdullah'la develer arasında kura çekilmiş, Abdullah'ın yerine Yüz deve kurban edilerek adak yerine getirilmiştir.⁵⁵⁵

Kâbe'ye adak olarak ortaya çıkan kurban uygulamasının İlyas Peygamber tarafından başlatıldığı rivayet edilmektedir. Ayrıca Nizâr tarafından Harem'de kurbanlar adandığı rivayet edilmektedir.⁵⁵⁶ Yine Kureyşlilerin, Yanbu yakınlarındaki Buvâne isimli putun yanında, her yıl kurban kesip, bayram yaptıklarından bahsedilmektedir.⁵⁵⁷ Hz. Peygamber çocukluğunda halaları tarafından, Mekkelilerin

⁵⁵⁴ İbnü'l-Kelbî, Ebu'l-Münzir Hişâm b. Muhammed es-Sâib el-Kelbî (v.204/819), Kitâbu'l-Asnâm, (terc. Beyza Düşüngen, Putlar Kitabı), Ank. 1969, s. 70, açıklama: 135.

⁵⁵⁵ İbn Hişâm, Sîre, I, 160-164; İbn İshâk, Sîre, s. 10-18; Hamîdullah, Muhammed, İslâm Peygamberi, I, 37; Hamîdullah, Muhammed, Rasûlullah Muhammed, s. 21.

⁵⁵⁶ Dahlân, Ahmed b. Zeynî (v.670/1886), Sîretü'n-Nebî, Mısır 1308, I, 10; Çelikkol, Yaşar, İslâm Öncesi Mekke, Ankara Okulu Yay., Ank. 2003, s. 171.

⁵⁵⁷ Halebî, İnsânü'l-Uyûn, I, 200.

yıllık bayramına katılmaya zorlanmış, ancak O, her seferinde bir mazeret ileri sürmüştür.⁵⁵⁸ Daha sonraları Hz. Peygamber, Buvâne’de kurban kesmeyi adadığını söyleyen bir kimseye, orada cahiliye uygulamalarından bir husus, dikili taş veya bir put olup olmadığını sormuş, ‘hayır’ cevabını alınca, mezkur şahsa adağını yerine getirmesi için izin vermiştir.⁵⁵⁹

Cahiliye döneminde Araplar arasında, kabir başlarında da kurban kesme uygulaması vardır. Bu dönem halkı iyi bir kimsenin kabri başında deve boğazlar ve “Biz, onun dünyada yaptıklarına karşılık kendisini mükafatlandırıyoruz. Hayatında kendisi deve boğazlar ve misafirlerine yedirirdi. Biz de kabrinin başında deve kesiyoruz. Varsın bunu kurtlar, kuşlar yesin, hayatındaki gibi öldüğünde de yedirmiş olsun”, derlerdi. Cahiliye halkının öldükten sonra dirilmeye inananları, ölen kimsenin kabri başında, sağlığında bindiği hayvan kesilirse, o kimse kıyamette binekli olarak haşrolunur, aksi takdirde yaya kalır, diye inanırlardı.⁵⁶⁰

Akîka kurbanı, erkek veya kız çocuğunun doğumunun yedinci günü, saç tıraş edildikten sonra çocuk adına kesilen kurbandır. Akîka, çocuğun başındaki ana tüyü demektir. Bu dönemde, çocuğun tıraş edilen başına, çocuk için kesilen kurbanın kanından sürmekteydiler.⁵⁶¹ Hz. Hatice, doğan her oğlan çocuğu için iki koyun, her

⁵⁵⁸ Halebî, *a.g.e.*, I, 200-201; Hamidullah, Muhammed, İslâm Peygamberi, I, 52.

⁵⁵⁹ İbn Mâce, Sünen, I, 687-688; Ebû Dâvud, Sünen, III, 607-609; Ateş, Ali Osman, *a.g.e.*, s. 213.

⁵⁶⁰ Ahmed b. Hanbel, Müsned, III, 197; Ebû Dâvud, Sünen, III, 550-551; Davudoğlu, Ahmet, Selamet Yolları, (Bülûğu’l-Merâm min Edilleti’l-Ahkâm Tercümesi ve Şerhi), I-IV, 3. Baskı, İst. trsz., II, 326-327.

⁵⁶¹ Hamîdullah, İslâm Peygamberi, II, 1111.

kız çocuğu için de bir koyunu akîka olarak kestirmiştir.⁵⁶² Tevrat'taki ifadelerden akîka kurbanının yahudilerde de uygulandığı anlaşılmaktadır: “*Ve erkek çocuk için, yahut kız çocuk için temizlenme günleri dolunca toplanma çadırının kapısına, kâhine, yakılan takdime olarak bir yıllık kuzu ve suç takdimesi olarak bir güvercin yavrusu yahut kumru getirecektir. Ve kâhin onu Rabbin önünde takdim edecek ve kadın için keffâret edecek ve kanının pınarından temiz olacaktır. Çocuk erkek olsun, kız olsun doğuran kadın için şeriat budur.*”⁵⁶³

Cahiliye devrinde, deve veya koyunun ilk doğan yavrusu kurban edilir ve bir nevi vergi mahiyetinde olan bu kurbanı Fera' (Fer'a) adı verilirdi.⁵⁶⁴ Ebû Dâvud, “Fera' devenin ilk doğurduğu yavrusudur. Cahiliye devrinde onu, putları için kurban keserler, kanını da putların başına akıtırlar ve hayvanın derisi de bir ağaç üzerine atılırdı,”⁵⁶⁵ demektedir. Yahudilikte de, sürüde ilk doğan yavruya ‘Bekhor’ denilmektedir. İlk doğan yavrunun, ilk mahsul veya meyvenin Rabbe takdiminin bereketin artmasına vesile olacağı inancı yer almaktadır.⁵⁶⁶

Cahiliye Arapları recep ayında putlara kurban keserler ve bu kurbanı atîre (çoğulu: atâir) denilmektedir.⁵⁶⁷ Arapların boz renkli dikili taşları tavaf edip

⁵⁶² İbn Sâd, Tabakâtü'l-Kübrâ, I, 133-134.

⁵⁶³ Kitab-ı Mukaddes, Levililer, 12/6-7.

⁵⁶⁴ Budda, Hilmi Ömer, Kurban ve Tufan Üzerine Makaleler, İnsan Yay., İst. 2003, s. 75.

⁵⁶⁵ Ebû Dâvud, Sünen, III, 256.

⁵⁶⁶ Kitab-ı Mukaddes, Çıkış, 23/16; Tensiye, 15/19-20.

⁵⁶⁷ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, II, 274.

yanlarında atîre kurbanları kestikleri rivayet edilmektedir.⁵⁶⁸ Atîre'nin İslam tarafından kabul veya reddi konusunda Hz. Peygamberden farklı rivayetler gelmektedir. Nakledilen bir hadiste Hz. Peygamber: "*Fera' ve Afîre yoktur*"⁵⁶⁹ buyurmaktadır. Atîre, cahiliye devrinde müşriklerin Recep ayında kestikleri, kanını putların başına sürerek bereket umdukları, ibadet maksadıyla ifâ ettikleri kurban adeti olduğu için İslam tarafından kaldırılmıştır. Diğer taraftan İslam, hangi ayda olursa olsun, Allah rızası için kurban kesilmesini serbest bırakmış, fakat cahiliye adetlerine uymak maksadıyla sırf Recep ayında ve Allah'tan başkası adına kurban kesmeyi yasaklamıştır.⁵⁷⁰

5) KURBANIN FONKSİYONELLİĞİ VE HİKMETİ

İbadetlerde fert ve toplum yararıyla açıklanabilir unsurlarla taabbüdî nitelik taşıyan ve Allah'a bağlılığı temsil eden simgesel davranışlar çok defa bir arada bulunur. Ancak malî bir ibadet olan kurbanda taabbüdî yönler bulunmakla birlikte fert ve toplum yararı daha ön plandadır. Kurbanı hayvanın eti veya derisi için kesiminden ayıran temel fark, onun Allah'ın rızasını kazanma ve isteğine boyun eğme gayesiyle kesilmiş olmasıdır. İbadetin özünü teşkil eden bu gaye ancak şâriin bildirdiği şekil şartlarına uyulduğunda gerçekleşmiş olur bu yönüyle kurban ibadetinin özü ve biçimselliği dini bildirimine dayanır. Kesilen kurbanın etinin

⁵⁶⁸ İbnü'l-Kelbî, Kitâbu'l-Asnâm, s. 22.

⁵⁶⁹ Müslim, Sahîh, III, 1564; Buhârî, Sahîh, VI, 217; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 279, 490; İbn Mâce, Sünen, II, 1058; Ebû Dâvud, Sünen, III, 256; Tirmizî, Sünen, IV, 95-96; Nesâî, Sünen, VII, 167.

⁵⁷⁰ İbn Mâce, Sünen, II, 1058; bkz. Ateş, Ali Osman, İslâm'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitap Örf ve Adetleri, s. 221, 222, 225.

yenmesi, derisi ve diğer parçalarından azamî ölçüde yararlanılması ibadetin özünüyle ilgili bir gereklilik olmayıp, ibadetin dünyevî boyutu ve anlamı olarak görülebilir.

Diğer taraftan bütün toplumlarda kurban uygulamasının varlığı; kurbanın en önemli ritüellerin başında yer alması ve topluca yapılan pratiklerden biri olması, onun toplumda birleştirici ve bütünleştirici bir özelliğe sahip olduğunu ortaya koymaktadır. İslamla diğer dinlerin kurban hususunda ortak oldukları nokta, ilâhın lehine insanın feragatidir.⁵⁷¹

Kişi kurban kesmekle Allah'ın emrine boyun eğmiş ve kulluk bilincini koruduğunu canlı bir biçimde ortaya koymuş olur. Bunu yaparken de malını Allah için telef etmesi değil en yakınlarından başlayarak insanlara yararlı olacak tarzda gerçekleştirmesi istenmiştir. Kur'an-ı Kerim'de, *“Onların ne etleri ne de kanları Allah'a ulaşır; fakat O'na sadece sizin takvânız (dini duyarlılığınız) ulaşır. Sizi hidayete erdirdiğinden dolayı Allah'ı büyük tanıyasınız diye O, bu hayvanları böylece sizin istifadenize verdi. (Ey Muhammed!) Güzel davrananları müjdele!”*⁵⁷² Ayetiyle buna işaret edilir. Bu ayet, genel olarak bütün ibadetlerde iyi niyet ve ihlâsın gerekliliğini ortaya koymaktadır. Anlaşıyor ki, ibadetlerimizde bizi Allah rızasına ulaştıracak olan temel unsur takvâdır, yani ibadetleri gösterişten uzak sorumluluk bilinci içinde sırf Allah rızası için yapma çabasıdır.

⁵⁷¹ Özkan, Ali Rafet, Dinlerde Kurban Kültü, s. 152,153; Bardakoğlu, Ali, İ.A., “Kurban md.” T.D.V., Ank. 2002, XXVI, 436; bkz. Ayengin Tevhid, “Kurban İbadeti” Diyanet İlmî Dergi, c. 41, sy. 4, Ank. 2005, s. 8.

⁵⁷² Hac, 22/37.

Kurban, verdiği nimetlerden dolayı Allah'a Şükür anlamı da taşır. Mü'minler her kurban kesiminde, Hz. İbrahim ile oğlu İsmail'in Cenâb-ı Hakk'ın buyruğuna mutlak itaat konusunda verdikleri, Kur'an'da da özetle aktarılan başarılı sınavın hatırasını tazelemiş ve kendilerinin de benzeri bir itaate hazır olduklarını simgesel bir davranıŐla göstermiş olmaktadır.⁵⁷³

Kurban toplumda kardeşlik, yardımlaşma ve dayanıŐma ruhunu canlı tutar; sosyal adaletin gerçekteŐmesine katkıda bulunur. Özellikle et satın alma imkanı bulunmayan veya çok sınırlı olan yoksulların bulunduğu ortamlarda onun bu rolünü daha belirgin biçimde görmek mümkündür. Zengine malını Allah'ın rızası, yardımlaşma ve başkalarıyla paylaŐma yolunda harcama zevk ve alışkanlığını verir; onu cimrilik hastalığından, dünya malına tutkunluktan kurtarır. Fakirin de varlıklı kullar aracılığıyla Allah'a Őükretmesine, dünya nimetinin yeryüzündeki dağılımı konusunda karamsarlık ve düşmanlıktan kendini kurtarmasına ve kendini toplumun bir üyesi olarak hissetmesine vesile olur. Kurban ibadetinin yararı sadece sosyal dayanıŐma ve malî yardıma indirgenemeyeceği, her ibadetin öz ve biçim olarak ayrı anlam ve hikmetleri bulunduğu için kurban yerine başka bir ibadetin ikame edilmesi, mesela kurbanın parasının dağıtılması, fakirlere gıda yardımı yapılması, namaz kılınıp oruç tutulması caiz görülmez. Bir başka ifadeyle, kurban kesmekle kul Allah'a yaklaşmış olur. Bu vesileyle kesilen kurbanın etini paylaŐtırmak suretiyle, Allah ile yakınlaşmanın bir neticesi olarak mü'minler arasında da yakınlaşma, merhamet ve Őefkat duyguları gelişmiş olur.

⁵⁷³ Sâffât, 37/102-107; bkz. Bardakoğlu, Ali, *İ.A.*, "*Kurban md.*" T.D.V., Ank. 2002, XXVI, 436.

SONUÇ

İbadet evrensel bir fenomendir. Konumuzu ilgilendiren ritüeller açısından baktığımızda, yeryüzündeki dinlerde, yüce bir varlığa tapınma, dua etme, kutsal metin okuma (bir nevi salât), perhiz uygulamaları, susma, dış dünyadan el etek çekme (bir nevi oruç), kutsal kabul edilen mekanları ziyaret (bir nevi hac), Tanrı'ya adakta bulunma, uğruna bir şeyleri feda etme, sunma (bir nevi kurban) ritüellerin en yaygın şeklidir. Bu durum Kur'an'daki ritüeller bağlamında dinlerin kaynağının aynılığına işaret etmektedir.

Kur'an-ı Kerim'deki Salât kelimesinin aslî manası dua olup, istiğfâr, bağışlanma dileme, Allah'ın elçisine güzel övgü, içinde rükû ve secde bulunan ibadet ve Allah'ın rahmeti anlamlarına geldiği görülmektedir. Namaza muhtevası sebebiyle veya namazın bazı bölümlerinde dua olduğu için salât ismi verildiği kaynaklarımızda zikredilmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de salât kelimesi dışında secde, rükû ve kâim kelimeleri geçmektedir. Salât (Namaz) kavramı bu ritüellerin tamamını içermektedir. Bir kutsalın, saygı duyulan yüce bir varlığın, otoritenin karşısında eğilmek (rükû ve secde), ayakta durmak, saygı ve tazimde bulunmak (kâim), dua edip yalvarmak, kutsal metin okumak (kıraat), kutsal olana yönelme eski çağlardan beri bilinmektedir. Bugün de çeşitli dinlerde bunları görebiliriz.

Salât, genel anlamıyla Allah'ın huzurunda O'na yaklaşmak için saygıyla duruş, eğilme gibi ritlerle, O'nun yegane otorite olduğunu hissetmek ve bunu belli aralıklarla yapmaktır. Zekât ise, bu duruşun, bu hissetmenin bizzat gereğini yapmaktır. Kur'ân'da salât ve zekât kavramlarının çoğu yerde birlikte zikredilmesinin nedeni de bu olsa gerektir. Salât manevî bilinçlenmeyi, zekât ise, bu bilinçlenmenin gereğini maddi olarak, fedakarlık yapıp, Allah'ın gerçek Mâlikülmülk kabul edilmesinin bir neticesi olarak yerine getirmektir.

Kur'an geçmiş peygamberler ve ümmetlerinin namaz kıldıklarını haber vermektedir. Burada onların nasıl namaz kıldıkları sorusu önem arz etmektedir. Bugün bizim kıldığımız namazın aynıyla değil de, muhtevası yönüyle onlarda da olduğunu düşünmekteyiz. Kur'an bütün olarak okunduğunda ve salât kavramının Kur'an'daki anlamları dikkate alındığında bu sonuç çıkmaktadır. Kur'an, bize bu konuda ip uçları vermektedir:

“Biz her topluma uyacakları bir ibadet tarzı belirledik...” (Hac, 22/67).
“...Eğer Allah insanlardan bir kısmının (baskılarına ve zulümlerine karşı) diğer bir kısmını korumasaydı, içlerinde Allah'ın adının çokça anıldığı manastırlar, kiliseler, havralar ve mescitler kesinlikle ve çoktan yerle bir edilirdi...” (Hac, 22/40) Bu ayette ilâhî dinlerdeki ibadet mekanları Allah'ın isminin çokça anıldığı yerler olarak zikredilmiştir. İbadet edilen mekanların farklı olabileceği gibi, ibadet şeklinin ve yönünün de değişebileceğini söyleyebiliriz. Nitekim Müslümanların kible olarak önceleri Kudüs'teki Mescid-i Aksâ'ya yöneldikleri, daha sonra ilâhî emir gereği

Kâbe'ye yöneldikleri bir gerçektir. Ayrıca Kur'an, müşriklerin Kâbe'de ıslık çalarak ve el çırparak yaptıkları ibadete de salât ismini vermiştir. Bu ayetteki salâtı onların tapınmaları, ibadet anlayışları şeklinde anlamamız gerekecektir.

İlahî dinlerden olan Yahudilik ve Hıristiyanlıkta ibadetlerin zamanla değiştiği bilinmektedir. Örneğin; Hıristiyanlıkta ibadet Hz. İsa odaklı bir konuma dönüşmüştür. Hıristiyanların Evharistya ayinindeki ekmek şarap ritüeli, İsa'nın çarmıha gerilmesi sebebiyle onun kanı ve etini sembolize etmektedir. Buradan ibadeti İsa anısına sonradan dizayn ettikleri sonucu çıkmaktadır. Hıristiyanların peygamberlerine ilahlık atfetmelerinden dolayı, bir nevi şirke düştükleri görülmektedir. Kur'an'ın ifadesine göre; Yahudiler "Uzeyr, Allah'ın oğludur" dedikleri için şirke düştükleri görülmektedir. Dolayısıyla inançtaki bozulma, amaç ve öz bakımından ibadeti de etkilemektedir.

Ritüel ibadetler, inanç-ahlak bütünlüğü çerçevesinde temsil ettiği inançla ahlak arasında köprü vazifesi görmekte olup, sürekli bu bütünlüğü canlı tutma işlevi vardır. Ritüeller, belli aralıklarla tekrar edilmek suretiyle kişiye inancın öğütlediği Amel-i Salih'i gerçekleştirme konusunda ahlakî çizgideki devamlılığı sağlayan, muhtemel sapmaları engelleyen ana direkler mesabesinde.

İslam ibadetleri ile Geçmiş dinlerdeki ibadetler arasında –her ne kadar amaç, şekil ve öz bakımından bozulmalar olmuşsa da- şeklî muhteva yönüyle benzerliklerin olduğu görülmektedir. Ritüelleri temsil ettiği inanç ve bu sayede gerçekleştirmek durumunda olduğu ahlak noktasından irdelemek gerekir. Bu açıdan (iman- ibadet-

ahlak bütünlüğü açısından) bakıldığında Kur'an'ın ortaya koyduğu anlayışın mükemmelliği ortadadır. Kur'an, muhataplarını öncelikle şirkten arınmış sağlam bir inanç (Tevhid) çizgisine davet etmekte ve bu inanma durumunun gerektirdiği ahlakî davranışı hedeflemektedir. Şeklî ibadetler bunu gerçekleştirdikleri ölçüde işlevlerini yerine getirmiş olurlar. Fakat günümüz Müslümanlarının genellikle ibadetlerini, Kur'an'ın öngördüğü şuur ve anlayıştan yoksun olarak yaptıkları da bir gerçektir. Müslümanların Kur'anın öngördüğü anlayışın farkında olmaları zarureti muhakkaktır. Çünkü bu farkındalığın zirve olduğu dönemlerde; örneğin asr-ı saadet döneminde ve daha sonraki değişik dönemlerde, insanlar arasında adalet ve güzel ahlakı gerçekleştirip egemen kılmada etkin olmuşlardır. Günümüzde olduğu gibi bu anlayıştan uzaklaştıklarında da tarihin öznesi değil, nesnesi olmuşlardır.

BİBLİYOGRAFYA

Abdülbaki, Muhammed Fuad, el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm, Beyrut trsz.

Aclûnî, Şeyh İsmail b. Muhammedel-Aclûnî, Keşfu'l-Hafâ, Beyrut, 1408/1988.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed (v.241/855), el-Müsned, I-VI, İst. 1402/1982.

Akdemir, Salih, Son Çağrı Kur'an, Ankara Okulu Yay., Ank. 2004.

Alalu, Suzan,... Yahudilik'te kavram ve Değerler, Gözlem Basın Yayın A.Ş., İst. 1996.

Albayrak, Halis, Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine *Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri*, Şûle Yay., İst. 1998.

Ana Britannica, "Mit md.", "Hac md", X, 238; "Pesah md." (I-XXII), Ana Yay., İst 1986-1990, XVII, 548.

Âsım Efendi, Kâmus Tercemesi, "karae md.", İst. h.1305.

Atasağun, Galip, İlâhî Dinlerde (Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm'da) Dinî Semboller, Sebat Ofset Matbaacılık, Konya 2002.

Ateş, Ali Osman, İslam'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitap Örf ve Âdetleri, Beyan Yay., İst. 1996.

Ateş, Süleyman, Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri, (I,XII), İst. 1990.

Aydın, Ali Arslan, Ramazan Orucu ve Kurban (Hikmetleri ve Fıkhî Hükümleri), Bayrak Matbaacılık, İst. 1990.

Ayengin Tevhid, "Kurban İbadeti" *Diyanet İlmi Dergi*, c. 41, sy. 4 (Ekim-Kasım-Aralık), Ank. 2005.

- Aydın, Mehmet**, Dinler Tarihine giriş, Konya 1993.
- Aynî, Bedruddîn Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed**, (v. 855/1451), Umdetü'l-Kârî li Şerhi Sahîhi'l-Buhârî, (I-XXV), Beyrut, trsz.
- Bardakoğlu, Ali, İ. A.**, T.D.V., “*Kurban md.*”, Ank. 2002, XXVI, 436- 437.
- Bayraktar, Mehmet**, İslâm İbâdet Fenomenolojisi, Akçağ Yay., Ank. 1987.
- Bebek, Adil**, Din ve Düşünce Açısından Dua, Rağbet Yay., İst. 1998.
- Benton, William**, *Encyclopedia Britannica* (I-XXIII), “*Symbol*” Chicago-London 1965.
- Besalel, Yusuf**, *Yahudilik Ansiklopedisi*, (I-III), Gözlem Basın Yay., İst. 2001-2002.
- Bianchi, Ugo**, Dinler Tarihi Araştırma Yöntemleri, (çev. Mustafa Ünal), Geçit Yay., Kayseri 1999.
- Bilmen, Ömer Nasuhi**, Kurban Mahiyeti, Vücûbu, Hikmet-i Teşriyyesi, Güven Matbaası, 2. Baskı, Ank. 1956.
- Brockelmann, Carl**, İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi, (terc. Neşet Çağatay), Ankara 1954.
- Budda, Hilmi Ömer**, Kurban ve Tufan Üzerine Makaleler, İnsan Yay., İst. 2003.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail**, (v. 256/870), el-Câmiu's-Sahîh, (I-VIII), İst. 1979.
- Buhl, Fr., İ. A.**, “*Tavaf md*” M.E.B., XII/I, 65.
- Caetani, Leoni**, İslam Tarihi, (çev. Hüseyin Cahid), I-X, İst. 1924.
- Carrel, Alexis; Şeriatî, Ali**, Dua, (çev. Ali Erçetin) Birleşik Yay., İst. 1999.
- Cevâd, Ali**, Târîhu'l-Arab Kable'l-İslâm, (I-X), Beyrut 1970.
- Cezirî, Abdurrahman**, Kitabu'l-Fıkh ale'l-Mezâhibi'l-Erbaa, (I-V), Kahire, trsz.
- Cilacı, Osman**, İlâhî Dinlerde Oruç, Hac ve Kurban, İzmir, 1980.

- Cilacı, Osman**, Dinler ve İnançlar Terminolojisi, Damla Yay., İst. 2001
- Challaye, Felicien**, Dinler Tarihi, (terc. Samih Tiryakioğlu), İst. 1960.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf**, Kitâbut-Ta‘rîfât, Dâru’l-Fikr, Beyrut, 1998.
- Çankı, Mustafa Namık**, *Büyük Felsefe Lugatı*, (I-III), “*Sembol md.*”, İst 1958.
- Çelikkol, Yaşar**, İslâm Öncesi Mekke, Ankara Okulu Yay., Ank. 2003.
- Çiftçi, Adil- Wuthnow, Robert J.- Berger, P. L.**, Din ve Modernlik, Ankara Okulu Yay., Ank. 2002,
- Dahlân, Ahmed b. Zeynî** (v.670/1886), Sîretü’n-Nebî, Mısır 1308.
- Davudoğlu, Ahmet**, Selamet Yolları, (Bülûğu’l-Merâm min Edilleti’l-Ahkâm Tercümesi ve Şerhi), I-IV, 3. Baskı, İst. trsz.
- De Vaux, Ronald**, *Ancient Israel: Its Life and Institutions*, Darton Longman and Todd, London 1976.
- İ. A. “*Secde md.*”, M.E.B., İst. 1966, X, 306.
- Descuffi, Gluseppe**, Hıristiyan Dini, 2. Baskı, İst.1955.
- Dihlevî, Şah Velîyullah**, Huccetullâhi’l-Bâliğa, (çev. Mehmet Erdoğan) I-II, 2. Baskı İst. 2003.
- Dinler Tarihi Ansiklopedisi*, (I-III), Gelişim Yay., İst. trsz.
- Draz, Abdullah**, Kur’ân’ın Anlaşılmasına Doğru, terc. Salih Akdemir, 1. Baskı, Ank. 1983.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. el-Eş’as es-Sicistânî**, (v. 275-888), Sünen, Dâru İhyâi Sünneti’n-Nebeviyye, y.y., trsz.
- Ebu Zehra, Muhammed**, Hıristiyanlık Üzerine Konferanslar, (terc. Akif Nuri), İst. 1978.
- Eliade, Mircea**, Dinler Tarihine Giriş, (çev. Lale Arslan) İst. 2003.

- Eliade, Mircea**, *Le Sacre et Le Profane*, Gallimard 1965.
- Epstein, Isidore**, *Judaism*, Penguin Boks, London, 1960.
- Erbaş, Ali**, *Hıristiyanlıkta İbadet*, Ayışığı Kitapları, İst. 2003.
- Erdem, Sargon, İ. A.**, “*Bayram md.*”, T.D.V., İst. 1992, V, 257.
- Erginer, Gürbüz**, *Kurban Kurbanın Kökenleri ve Anadolu’da Kanlı Kurban Ritüelleri*, Yapı Kredi Yay., İst. 1997.
- Esed, Muhammed**, *Kur’ân Mesajı*, (terc. C. Koytak, A.Ertürk), İşaret Yay., I-III, İst. 1999.
- Ezrakî, Ebu’l-Velîd Muhammed b. Abdillâh** (v.244/855), *Ahbâru Mekke*, I-II, Mekke 1996.
- Firth, Raymond William**, *Symbols Public and Private*, London, 1973.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed**, *İhyâu Ulûmi’d-Dîn*, (terc. Ahmet Serdaroglu), Bedir Yay. İst. 1986.
- Grand Dictionnaire Encyclopédique Larousse*, Paris 1985.
- Görgün, Tahsin, İ. A.**, “*Hac md.*”, T.D.V., İst. 1996, XIV, 398.
- Gözeler Esra**, *Sâmî Dinî Geleneğinde Salât, Savm, Zekât Kavramlarının Semantik İncelemesi*, (Basılmamış Y.L. Tezi), Ank. 2005.
- Güç, Ahmet**, “*İ. A.*, “*Kurban md.*”, T.D.V., Ank. 2002, XXVI, 435.
----- *İ. A.*, “*Kible md.*”, T.D.V., Ank 2002, XXV, 364.
- Güler, İlhami**, *İman Ahlâk İlişkisi*, Ankara Okulu Yay., Ank. 2003.
- Gündüz, Şinasi**, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi yay., Ank. 1998.
- Hâkim et-Tirmizî**, *Tahsîlu Neza’iri’l-Kur’ân*, Thk.:Dr.Vecîh Ahmed Abdullah, İskenderiye 2001.

Halebî, Ali b. Burhâneddin (v.1044/1634), *İnsânü'l-Uyûn fî Sîreti'l-Emîni'l-Me'mûn*, (I-III), Mısır 1384/1964.

Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, Beyrut trsz.

Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, (terc. Salih Tuğ), I-II, 4. Baskı, İst. 1980.

-----*Rasûlullah Muhammed*, (terc. İhsan Süreyya Sırma), İst 1984.

----- *İslam'a Giriş*, (terc. Kemal Kuşcu), İst. 1961.

Hançerlioğlu, Orhan, *İnanç Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İst. 1975.

Harman, Ömer Faruk, İ. A., "*Hac md.*", T.D.V., İst. 1996, XIV, 382.

Hâzin, Alâüddîn Ali b. Muhammed b. İbrahim el-Bağdâdî (v.725/1324), *Lübâbü't-Te'vîl fî Meâni't-Tenzîl*, (Mecmau't-Tefâsîr içinde) İst. 1979/1399.

Hooke, Samuel Henry, *Ortadoğu Mitolojisi*, (çev. Alâeddin Şenel), İmge Kitabevi, Ank. 1993.

Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, T.D.V. Yay. Ank. 1996.

Izutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, (çev. Süleyman Ateş), Yeni Ufuklar Neşr., İst. trsz.

İbn Faris b. Zekeriya, *Mu'cem-u Mekayîsi'l-Luga*, Beyrut trsz.

İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed,(v. 245/859), *Kitâbu'l-Muhabber*, Beyrut, trsz.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm (v.218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, (Thk.: Mustafa es-Sakkâ, İbrahim el-Ebyârî, Abdülhafız Şelebî), I-IV, 2. Baskı, Beyrut 1391/1971.

İbn İshâk, Muhammed (v.151/768), *Sîret-ü İbn İshâk*, (Thk: M. Hamidullah), Konya 1981.

İbnü'l-Kelbî, Ebu'l-Münzir Hişâm b. Muhammed es-Sâib el-Kelbî (v.204/819), Kitâbu'l-Asnâm, (terc. Beyza Düşüngen, Putlar Kitabı), Ank. 1969.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ, İsmail b. Kesîr ed-Dımaşkî (v.774/1372), Tefsîru'l-Kurâni'l-Azîm, (I-IV), Beyrut 1983.

-----Muhtasaru Tefsîr-i İbn Kesîr, (Thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî), (I-III), Dersaadet, trsz.

-----el-Bidâye ve'n-Nihâye, (Büyük İslam Tarihi, terc. Mehmet Keskin), I-XV, İst. 1994.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî (v.275/888), Sünen, (Thk.: Muhammed Fuâd Abdülbâkî), I-II, Kahire, 1372/1952.

İbn Manzur, Ebu'l-Fadl Cemaleddin M. b. Mukrim, (v. 711/1311), Lisânu'l-Arab, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1956.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed (v.230/884), et-Tabakâtü'l-Kübrâ, (I-XV), Beyrut, 1388/1968.

İkbal, Muhammed, İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü, çev. Sofi Huri, Çeltüt Matbaası, İst. 1964.

İsfehânî, Râgıp b. Muhammed (v.502/1108), el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân, Beyrut trsz.

İslam Ansiklopedisi, (I-XXXII....) T.D.V., İst. 1999....

İşler, Emrullah, "Secde Kelimesi ve Türkçe'ye Çeviri Sorunu" *İslamiyat Dergisi*, c. I, sy. 3, Ank. Eylül-1998.

Kardaş, Rıza, *Türk Ansiklopedisi*, (I-XXXIII) M.E. B., Ank. 1980.

Kasapoğlu, Abdurrahman, "Kur'an'da Oruç Psikolojisi" *Diyanet İlmi Dergi*, c. 43, sy. 1 (Ocak- Şubat- Mart), Ank. 2007.

- Kasapoğlu, Abdurrahman**, “*Bir Dinî Tecrübe ve Sembol Olarak Kibleye Yönelme*”
Diyanet İlmî Dergi, c. 41, sy. 4 (Ekim- Kasım- Aralık), Ank. 2005.
- Kaya, Osman**, Kur’an’a Göre Dinlerarası Diyalog, İlahiyat, Ank. 2005.
- Kazıcı, Yusuf Ziya**, Kur’ân-ı Kerim ve Garp Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık, İst. 1971.
- Kılıç, Sadık**, Mitoloji Kitab-ı Mukaddes ve Kur’an-ı Kerim, Nil Yay., İzmir 1993.
----- İslâm’da Sembolik Dil, İnsanYay., İst. 1995.
- Kister, M. J.**, Studies in Jahiliya and Early İslam, London, 1980.
- Kitab-ı Mukaddes**, (Eski ve Yeni Ahit), İstanbul, 1969.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî**, (v. 671/1273), el-Câmi’
li Ahkâmi’l-Kur’ân, I-XX, Mısır 1967.
- Kuzgun, Şaban**, Hazar ve Karay Türkleri, Ank. 1993.
- Küçük, Abdurrahman, İ.A.**, “*İbadet md.*”, T.D.V., İst. 1999, XIX, 239.
- Mâlik b. Enes**, (v. 179/795), el-Muvatta’, İst. 1981.
- el-Merâğî, Ahmet Mustafa**, Tefsîru’l-Merâğî, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut,
1998, I, 243.
Meydan Larousse, Mit md., Meydan Yay., (I-XII) İst. 1972.
- Müslim, Ebu’l-Hüseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî**, (v. 261/874), el-Câmiu’s-
Sahîh, (Thk.: Muhammed Fuâd Abdülbâkî), (I-V), 1. Baskı, Mısır 1374/1955.
- Nedvî, Ebu’l-Hasan Ali**, Dört Rükün, (terc. İsmet Ersöz), Konya 1969.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb**, (v. 303/915), Sünen, İst. 1401/1981.
- Nevevî, Muhyiddîn b. Şeref**, (v.676/1277) Tehzîbu’l-Esmâ ve’l-Luğât, (I-III), 1.
Baskı, Beyrut 1996.
- Nurbâki, Haluk**, Kur’an-ı Kerim’den Âyetler ve İlmî Gerçekler, (II), T.D.V. Yay.,
Ank. 1984.

- Olgun, Tahiru'l-Mevlevî**, Müslümanlıkta İbadet Tarihi, Akçağ Yay., Ank. 1998.
- Örnek, Sedat Veis**, *Etnoloji Sözlüğü*, Ank. Üniv. Basımevi, Ank. 1971. ---
----- 100 Soruda İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane, İst. 1971.
- Örs, Hayrullah**, Musa ve Yahudilik, Remzi Kitabevi, 4. Baskı, İst. 2000.
- Özaydın, Abdülkerim, İ. A.**, “*Hac md*”, T.D.V., İst. 1996, XIV, 387.
- Özcan, Rûhi**, İbadetlerde Şekil ve Mana İlişkisi, Ravza Yay., Erzurum, 1986.
- Özel, Ahmet, İ. A.**, “*Kıble md.*”, T.D.V., Ank. 2002, XXV, 367.
- Özen, Adem**, Yahudilikte İbadet, Ayışığı Kitapları, İst. 2001.
- Özkan, Ali Rafet**, Dinlerde Kurban Kültü, Akçağ Yay., Ank. 2003.
- Özsoy, Ömer, - Güler, İlhami**, Konularına Göre Kur'an, Fecr yay., Ank. 1996.
- Pazarlı, Osman**, Din psikolojisi, Remzi kitabevi, İst. 1968
- Razi, Fahrüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer** (v.606/1206), *Mefâtihu'l-Gayb*, (Tefsiru'l Kebir), I-XXXII, Mısır trsz.
- Rodinson, Maxime**, Hz. Muhammed (terc. Atilla Tokatlı) İst. 1968.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem**, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, İst. 1938.
- Schacht, Joseph, İ. A.**, “*Taklid md*”, M.E.B., XI, 681.
- Schimmel, Annemarie**, “*Dinde Sembolün Fonksiyonu Nedir?*”, *A.Ü.İ.F. Dergisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ank. 1954, c. III, sy. 3-4, s. 67-73.
- Schuon, Frithjof**, İslam ve Ezelî Hikmet, (çev. Şahabeddin Yalçın), İz Yay., İst. 1998.
- Sharpe, Eric J.**, *Dinler Tarihinde 50 Anahtar Kavram*, (çev. Ahmet Güç), Arasta Yay., Bursa 2000.
- Sifil, Ebubekir, İ. A.**, “*Kıyam md.*”, T.D.V., Ank. 2002, XXV, 514.
- Sinanoğlu, Mustafa, İ. A.**, “*İbadet md.*”, T.D.V., İst. 1999, XIX, 239.

Soysaldı, H. Mehmet, Kur'an'da Dua, Şûle Yay., İst. 2005.

Suyûtî, Celâlüddîn, Abdurrahman b. Ebî Bekr (v.911/1505), ed-Dürri'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr, (I-IV), Beyrut, trsz.

Suheyli, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abd el-Endülûsî, (v. 581/1185), Ravdu'l-Unuf, Mısır 1387/1967.

Şentürk, Habil, Psikoloji Açısından Hz. Peygamberin İbadet Hayatı, Bahar Yay., İst. trsz.

Şeriatî, Ali, Hacc, (çev. Ejder Okumuş) Ağaç Yay., 4. baskı, İst. 2003.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, (v.310/922) Câmiu'l-Beyân an Te'vîl-i Âyi'l-Kur'ân, (I-XXX), Mısır, 1903.

----- Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, (Thk.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), I-XI, Beyrut, 1387/1967.

Temren, Belkıs, Tasavvuf Düşüncesinde Demokrasi, Kültür Bakanlığı Yay., Ank. 1995.

Tümer, Günay- Küçük, Abdurrahman, Dinler Tarihi, Ocak Yay., Ank. 1988.

Tirmizî, Ebû İsa Muhamed b. İsa, (v. 279/892), el-Câmiu's-Sahîh, (Sünenü't-Tirmizî), (I-V), Kahire 1962.

Wahring, Gerhard, *Deutches Wörterbuch*, Mosaik Verlag, München 1989.

Watt, W. Montgomery, Hz. Muhammed Mekke'de, (çev. Rami Ayas- Azmi Yüksel), Ank. 1986.

Welhausen, Julius, Arap devleti ve Sükûtu, (terc. Fikret, Işıltan), Ank. 1963.

Wensinck, A. J., İ. A., "Salât md", M.E.B., I-XIII, İst. 1977-1986, X, 112.

----- İ. A., "Hac md", V, 17.

-----İ. A., "Kible md.", VI, 666-667.

Yaşaroğlu M. Kâmil, İ. A., “Namaz md.” T.D.V. İst. 2006, XXXII, 357.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, Hak Dini Kur’an Dili, Eser Neşr. (I-IX),
İst.1973.

Yeni Türk Ansiklopedisi, (I-XII), Ötüken Neşr., İst 1985.

Yücetürk, Orhan Seyfi, Dinler Tarihi, İzmir 1974.

Zebîdî, Muhammed Murtaza el-Hüseynî el-Vâsîî (v. 1206/1791), Tâcü’l-Arûs,
I-X, Beyrut, trsz.

Zemahşeri, Muhammed b. Ömer (v.538/1143), Esâsu’l-Belâğa, Kahire 1923.

----- el-Keşşâf an Hakâiki’t-Tenzîl, (I-IV), Beyrut, trsz.